

Przemysł przetwórstwa rybnego w Polsce – retrospekcja i ocena skutków przemian

UNIwersytet Szczeciński
ROZPRAWY I STUDIA T. (MCCCLXXVIII) 1304

Jolanta Zieziula, Paweł Czapliński

Przemysł przetwórstwa rybnego w Polsce – retrospekcja i ocena skutków przemian

Szczecin 2024

Rada Wydawnicza

Barbara Braid, Anna Cedro, Urszula Chęcińska, Rafał Klóska
Maciej Kowalewski, Ewa Mazur-Wierzbicka, Jarosław Nadobnik
Grzegorz Wejman, Renata Ziemińska, Magdalena Ziolo
Andrzej Skrendo – przewodniczący Rady Wydawniczej
Elżbieta Zarzycka – dyrektor Wydawnictwa Naukowego

Recenzent

prof. dr hab. Ivan Pirozhnik

Redakcja językowa

Krzysztof Bernaś / e-DYTOR

Redakcja techniczna i skład

Karolina Janiak

Korekta

Paulina Iwan

Projekt okładki

Joanna Dubois-Mosora

Jolanta Zieziula ORCID 0000-0002-9305-7975

Paweł Czapliński ORCID 0000-0001-5093-941X

Wersja elektroniczna publikacji dostępna na licencji CC BY-SA 4.0
po 12 miesiącach od daty wprowadzenia do obrotu

© Copyright by Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2024

DOI 10.18276/978-83-7972-705-6

ISBN 978-83-7972-705-6 (online)

ISBN 978-83-7972-704-9 (print)

ISSN 0860-2751

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU SZCZECIŃSKIEGO

Wydanie I | Ark. wyd. 10,0 | Ark. druk. 10,8 | Format B5

Spis treści

Od autorów	7
Wstęp	9
Cel, zakres i hipotezy	9
Metody badań i źródła danych	14
1. Teoretyczne podstawy przemysłu przetwórstwa rybnego	17
1.1. Podstawy koncepcyjne	17
1.2. Konceptualizacja podstawowych pojęć	19
1.3. Przedmiot badań przemysłu oraz podejścia metodologiczne w badaniach ekonomiczno-przestrzennych	29
1.4. Kształtowanie się struktury przestrzenno-organizacyjnej	34
1.4.1. Uwarunkowania podażowe	34
1.4.2. Uwarunkowania popytowe	41
2. Uwarunkowania i funkcjonowanie polskiego przetwórstwa rybnego po II wojnie światowej (do 1989 r.)	47
2.1. Uwarunkowania prawno-polityczne i organizacyjne	47
2.2. Uwarunkowania podażowe	54
2.3. Uwarunkowania popytowe	64
3. Uwarunkowania i funkcjonowanie polskiego przemysłu przetwórstwa rybnego po 1989 roku	71
3.1. Uwarunkowania społeczno-gospodarcze	71
3.2. Zmiany struktury własnościowo-organizacyjnej i przestrzennej	74
3.3. Zmiany uwarunkowań podażowych	93
3.4. Zmiany uwarunkowań popytowych	97
3.5. Układy przestrzenne sieci produkcyjnych przetwórstwa rybnego	100
4. Próba oceny skutków zmian w polskim przemyśle przetwórstwa rybnego	105
4.1. Spożycie ryb i owoców morza jako ważny element rozwoju przemysłu przetwórstwa rybnego w świetle badań ankietowych	106
4.2. Identyfikacja działań przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego	113
4.3. Możliwości zmian w przemyśle przetwórstwa rybnego w świetle analizy stanów otoczenia	120

Zakończenie	135
Wnioski metodologiczne	135
Wnioski poznawcze	137
Rekomendacje dla rozwoju krajowego przemysłu przetwórstwa rybnego	139
Bibliografia	143
Spis rysunków i tabel	159
Załączniki	163
Summary	171

Od autorów

Przemysł przetwórstwa rybnego to jedna z najdynamiczniej rozwijających się grup działalności przemysłu spożywczego w Polsce. Po okresie wyraźnego застоju w pierwszych latach wprowadzania gospodarki rynkowej nastąpiły głębokie i radykalne przemiany restrukturyzacyjne, które pozwoliły na szybki wzrost konkurencyjności przedsiębiorstw. W warunkach kolejnego spowolnienia, wywołanego światowym kryzysem epidemiologicznym, gospodarczym (finansowym, surowcowym, energetycznym) i społeczno-politycznym (wojna w Ukrainie i jej konsekwencje), przedsiębiorstwa przetwórstwa rybnego wykazują dużą zdolność adaptacji do zmieniających się turbulentnie warunków gry rynkowej. Czy ich obecna silna pozycja wynika z właściwie przeprowadzonej przebudowy strukturalnej, efektywnego wykorzystania narzędzi wsparcia, zwłaszcza po akcesji do struktur europejskich, własnej kreatywności i uczenia się, korzystnych zmian w otoczeniu, czy też jest dziełem przypadku? Wydaje się, że od początku procesu restrukturyzacji tej grupy przemysłowej¹ minęło wystarczająco dużo czasu, by móc ocenić możliwie szeroko skutki tych przemian.

Prezentowana publikacja, będąca retrospektywną oceną funkcjonowania przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce, to wynik współpracy doświadczonych naukowców, których ścieżki zdobywania wiedzy i podejścia metodologiczne zeszły się na wspólnym polu badawczym. Samo to należy uznać za wartość. Takie podejście nie tylko daje szerszy ogląd podjętej problematyki, a przez to komplementarność ocen, lecz także wzbogaca dialog między naukowcami, którzy wywodzą się z odmiennych dyscyplin naukowych.

Podejmując się wspólnych badań, kierowaliśmy się nie tylko własnymi zainteresowaniami naukowymi, które dotyczą m.in. ekonomiki i geografii przetwórstwa rybnego, lecz także pewnego rodzaju obowiązkiem i lojalnością wobec regionu nadmorskiego, miejsca zamieszkania i pracy. Podjęta problematyka, której sensowność ugruntowały rozmowy z przedstawicielami nauki, środowiska rybaków i przemysłu przetwórstwa rybnego, dała szansę na przestrzenno-ekonomiczne badania transformacji przedsiębiorstw – przetwórci rybnych – dotyczące przede wszystkim oceny przemian polskiego

¹ Według Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD) 2007 przemysł przetwórstwa rybnego to działalność związana z przetwarzaniem i konserwowaniem ryb, skorupiaków i mięczaków (sekcja C, dział 10, grupa 10.2).

przetwórstwa rybnego w ujęciu regionalnym i krajowym. W naszym odczuciu dotychczasowe studia dotyczące transformacji gospodarki rybnej, w tym transformacji przetwórstwa rybnego, obejmowały najczęściej wybrane aspekty makroekonomiczne i nie zawierały pogłębionych analiz przemian w dłuższym horyzoncie czasowym. Na poziomie mikroekonomicznym większość badań empirycznych przedsiębiorstw pomijała przestrzenno-ekonomiczne aspekty ich działalności (np. zagadnienia lokalizacji, organizacji oraz powiązań przestrzennych). Wszystko to dało asumpt do badań w duchu poglądów m.in. Immanuela Kanta oraz jego zwolenników i kontynuatorów, głoszących, by prezentować pewną całość w odniesieniu do reguły czasoprzestrzennej *t u i t e r a z*. *T u* oznacza lokalizację, a *t e r a z* – odpowiedni czas. Oba te atrybuty w sposób pośredni lub bezpośredni rzutują na nasze oceny, czasem w sposób decydujący, łącząc ekonomiczną racjonalność i społeczną normatywność.

Dziękujemy wszystkim, których mądrość, pomoc i wsparcie przyczyniły się do tego, że udało nam się ukończyć niniejszą publikację w zamierzonym czasie i zakresie.

Autorzy

Wstęp

Cel, zakres i hipotezy

Próba oceny funkcjonowania przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce w ujęciu ekonomiczno-przestrzennym wynika z dwóch przesłanek.

Po pierwsze, dotychczasowe studia dotyczące transformacji gospodarki morskiej, w tym przetwórstwa rybnego, obejmują najczęściej aspekty makroekonomiczne w ujęciu aprzestrzennym badane w duchu ekonomii pozytywnej. Przestrzenno-ekonomiczne aspekty działalności gospodarczej (np. logistyka procesu produkcji) tylko w nielicznych badaniach są z kolei rozpatrywane na poziomie mezo- i mikroekonomicznym. Jeszcze rzadziej podejmowane są próby oceny funkcjonowania konkretnych podmiotów rynkowych, podczas gdy tych dotyczących procesów zachodzących w polskim przetwórstwie rybnym w długich okresach czasowych zasadniczo w ogóle nie ma – prace o charakterze idiograficznym nie spełniają warunku wyjaśniania, a już na pewno oceny. Wychodząc naprzeciw potrzebom środowiska przetwórców ryb, a jednocześnie odpowiadając na postulat badawczy dotyczący wykorzystania i pokazywania użyteczności dla wyjaśniania współczesnych procesów gospodarczych i weryfikacji podejmowanych działań (Kostrzewski, Roo-Zielińska, 2011; Liszewski, Łoboda, Maik, 2008), podjęto badania mające pozwolić na ocenę funkcjonowania przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego, ze szczególnym uwzględnieniem konsekwencji przestrzenno-ekonomicznych w układzie krajowym.

Po drugie, przetwórstwo rybne to obecnie jedna z najdynamiczniej rozwijających się grup działalności przemysłu spożywczego w Polsce. Tylko w ostatnim dziesięcioleciu (2010–2020) produkcja sprzedana wzrosła dwukrotnie, zaś zatrudnienie w tym sektorze – o niemal jedną piątą. Ponadto przedsiębiorstwa przemysłu przetwórstwa rybnego wykazują nadal dużą zdolność adaptacji do zmieniających się turbulentnie warunków gry rynkowej.

Niniejsze opracowanie można usytuować na styku geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej oraz nauk ekonomicznych, a dokładniej na styku geografii i ekonomiki przemysłu. O ile jednak ekonomika przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce doczekała się szeregu opracowań monograficznych (m.in. Kulikowski, 1952–1954; Kowalewski, 1962; Domagała, 1967; Daszkowska, 1970; Niegolewski, 1970, 1979; Wojewnik, 1972; Musielak, 1976b; Przeździecka, 1976; Zieziula, 1995, 2000, 2002; Zieziula,

Jaworski, 2000; Kuzebski, 1995, 1997, 2009; Mazur, 2004; Brocki, 2009; Salmonowicz, 2010) oraz czasopism branżowych, takich jak „Rynek Ryb” wydawany przez Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie czy „Wiadomości Rybackie” będące pismem Morskiego Instytutu Rybackiego w Gdyni, o tyle badania geograficzne z zakresu gospodarki rybnej są znacznie mniej liczne (Musielak, 1976a, 1976b, 1984, 1985, 1991, 1994, 2001; Musielak, Małachowski, 1995, 1996; Portalski, 1992; Czapliński, 1999, 2011, 2012, 2013, 2018).

Zasadniczym celem opracowania jest przedstawienie oceny skutków przemian przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce. Tłem – a właściwie bazą – pozostają opis, analiza i synteza funkcjonowania przemysłu przetwórstwa rybnego od 1945 roku do czasów współczesnych, ze szczególnym uwzględnieniem okresu transformacji gospodarczej oraz dalszych etapów przechodzenia do gospodarki rynkowej i adaptacji przedsiębiorstw do zmieniających się warunków gospodarowania w kontekście procesów integracji europejskiej i trendów globalnych. Ponadto za istotne uznano wskazanie barier i szans rozwoju przetwórstwa w związku z przyjęciem standardów Unii Europejskiej oraz sformułowanie wniosków, które mogą być wykorzystane głównie przez właścicieli przedsiębiorstw i samorządy lokalne w procesie lokalnego i regionalnego rozwoju gospodarczego, w tym funkcji produkcyjnej.

Realizacja zasadniczego celu opracowania wymaga interdyscyplinarnych badań nie tylko samych przedsiębiorstw, lecz także ich otoczenia, głównie uwarunkowań ekonomiczno-finansowych, demograficznych, społeczno-kulturowych, prawno-administracyjnych, ekologiczno-środowiskowych, które stanowią bazę, a czasem granicę możliwości przedsiębiorstw.

Aby osiągnąć powyższy cel, sformułowano następujące pytania pomocnicze:

1. Jaka jest sytuacja społeczno-ekonomiczna badanej grupy przemysłowej?
2. Jakie są skala i kierunki sektorowych zmian strukturalnych polskiego przemysłu przetwórstwa rybnego?
3. Jakie czynniki warunkują rozwój przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego?
4. Jakie są przyczyny rozwoju i upadku przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego?
5. Jakie strategie działania przyjmują przedsiębiorstwa przetwórstwa rybnego w zmieniającym się otoczeniu?
6. Czy nakłady służące podniesieniu efektywności gospodarowania, w tym wysiłek finansowy, są współmierne do osiągniętych rezultatów?

Praca nie służy przedstawieniu złożonej problematyki przemysłu przetwórstwa ryb. Wybrano tylko aspekty, które pozwalają na opis statystyczny, a jednocześnie te, które

w znacznym stopniu objaśniały kluczowe mechanizmy, co z kolei umożliwiało ocenę z wykorzystaniem indukcyjnej ścieżki postępowania badawczego.

Badania dotyczące funkcjonowania przetwórstwa rybnego w tak szerokim ujęciu czasowym były prowadzone w dwóch płaszczyznach:

- makroekonomicznej – podjęte zostały prace nad ogólnymi uwarunkowaniami przemian polskiego przetwórstwa rybnego jako grupy przemysłowej w dwóch podstawowych podokresach, tj. do 1989 roku i po nim;
- mikroekonomicznej – ocena stanu konkretnych przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych.

Za cel metodologiczny uznano próbę odpowiedzi na pytanie, na jakim modelu teoretycznym należy się oprzeć przy budowie modelu wyjaśniającego.

Poza celem poznawczym i metodologicznym badania miały także cel aplikacyjny, ponieważ wyniki badań mogą zostać wykorzystane zarówno przez władze samorządowe przy tworzeniu strategicznych planów rozwoju, jak i przez przedsiębiorców funkcjonujących na rynku rybnym, którym te informacje pozwolą na lepsze dopasowanie rynkowe, warunkowane także przestrzenią.

Otrzymane wyniki mogą mieć również istotne znaczenie dla rozwoju geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej, a w tym przede wszystkim geografii przedsiębiorstw. Szczególne miejsce zajmą one w dyskusji nad oceną działalności gospodarczej i ich aktualnością, roli przemysłu, w tym przemysłu spożywczego, w zachodzących współcześnie procesach gospodarczych (globalizacji, integracji europejskiej, tercjarizacji gospodarki i innych) oraz przemianami geografii przemysłu w kontekście nowych trendów metodologicznych (np. podejść ewolucyjnego, relacyjnego, instytucjonalnego).

Poza określeniem celów sformułowano również cztery hipotezy badawcze. Pierwsza dotyczyła oceny skutków działania przemysłu przetwórstwa rybnego na początku i na końcu analizowanego okresu szczegółowego. Trzy pozostałe odnoszą się do czynników determinujących funkcjonowanie badanej grupy przemysłowej.

Żałono, że w okresie 1989–2020 nastąpiły w Polsce znaczące przemiany przemysłu przetwórstwa rybnego. Hipotezę tę oparto na spostrzeżeniu, że wdrażanie reguł gospodarki rynkowej w latach 90., a także uruchomienie procesów integracji europejskiej przy jednoczesnym wzroście znaczenia procesów globalizacji produkcji spowodowało trwałe przekształcenia struktur przemysłu, w tym przemysłu przetwórstwa rybnego. W ten sposób nastąpiły zmiany powiązań organizacyjno-przestrzennych, które zaczęły przyjmować formę łańcucha produkcji (łańcuch wartości dodanej), a następnie globalnych sieci produkcji i w konsekwencji nowe formy organizacji przemysłu. Ocena zachodzących

procesów nie jest jednoznaczna, ponieważ przy wykorzystaniu szeregu szans rynkowych nie ustrzeżono się także błędnych decyzji.

Następne hipotezy dotyczą oddziaływania poszczególnych grup czynników lokalizacji na funkcjonowanie przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce. Przyjęto, że lokowanie podstawowych elementów struktury przestrzennej, jakim są przetwórnice, przestała determinować bliskość bazy surowcowej. Istotnie wzrosło natomiast znaczenie czynników związanych z zasobami siły roboczej (koszty pracy, kompetencje i umiejętności zawodowe oraz kultura pracy), a także z czynnikami rynkowymi o charakterze jakościowym (np. zamożność rynku). Przyjęto także, że nie istnieje jeden zestaw kluczowych czynników przebiegu procesów w całej badanej grupie przemysłowej. Znaczenie każdego z nich zależy m.in. od wielkości przedsiębiorstw i ich położenia.

W kolejnej hipotezie założono, że rozwój przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce jeszcze w okresie przedakcesyjnym był oparty na wymianie handlowej z zagranicą. Z racji ograniczonych połowów bałtyckich i dalekomorskich oraz małej różnorodności biologicznej własnych zasobów przedsiębiorstwa przetwórstwa rybnego zaspokajały popyt na surowiec dzięki importowi. Relatywnie niski poziom konsumpcji ryb w Polsce (choć wykazujący tendencję wzrostową) skutkowało tym, że głównym źródłem przychodów przedsiębiorstw był eksport. Stosunkowo szybka adaptacja przedsiębiorstw przetwórstwa ryb do wspólnotowych wymagań sanitarno-weterynaryjnych, inwestycje w nowoczesne linie produkcyjne oraz niskie koszty pracy pozwoliły polskim producentom odpowiednio reagować na rosnący popyt eksportowy i skutecznie konkurować z innymi producentami na rynku unijnym. Dzięki polityce proeksportowej przedsiębiorstwa przemysłu rybnego miały relatywnie bezpieczną sytuację finansową.

Ostatnia z hipotez odnosi się do zasad funkcjonowania rynku przetwórstwa rybnego. Założono, że konsolidacja, i to zarówno w sferze produkcji oraz handlu, jak i dystrybucji, to zabieg niezbędny, ponieważ każde spowolnienie lub kryzys gospodarczy z jednej strony stanowi impuls do wzmocnienia pozycji rynkowej poprzez przejęcia lub połączenia, z drugiej zaś wymusza likwidację bądź całkowitą restrukturyzację przedsiębiorstw biernych, tzn. takich, które nie są zaangażowane w przejęcia lub też same nie stanowią takiego celu. O sukcesie przedsiębiorstwa stanowi jego zdolność do wyróżnienia się na rynku i skłonienia nabywców do wybierania właśnie tych, a nie innych produktów, dlatego przyjęto, że można to osiągnąć albo dzięki konkurencyjnej cenie, możliwej do osiągnięcia przy wykorzystaniu efektów skali, albo w wyniku zajęcia wysoce rentownej niszy, w której liczy się nie skala działalności, a raczej wysoka jakość i precyzyjna odpowiedź na specyficzne potrzeby konsumenta. Wydaje się, że obie ścieżki były wykorzystywane w krajowym przetwórstwie rybnym, ponieważ z jednej strony tworzące się krajowe grupy

producenckie wykorzystywały efekt skali, z drugiej zaś następował proces przejmowania i rozbudowy przez przedsiębiorstwa rynku np. przetwórstwa łososi.

Stosując ujęcie procesowe, trudno wyznaczyć ramy czasowe, a jeszcze trudniej moment jego oceny. Ostatecznie zdecydowano się na lata 1989–2020. Ma to związek z dwoma wydarzeniami. Pierwsze z nich to początek transformacji gospodarczej w Polsce. Warto przy tym zwrócić uwagę, że w 1997 roku nastąpiło przekształcenie programu Phare w program pomocy przedakcesyjnej dla państw kandydujących do UE, co umożliwiło m.in. stworzenie zarysu strategii dla polskiej gospodarki rybnej opartej na doświadczeniach państw członkowskich (Projekt Phare/FAPA nr PL 9607-02-12). Drugie zdarzenie, przypadające na rok 2020, to zakończenie Programu Operacyjnego „Rybacktwo i Morze” na lata 2014–2020. Dla pełniejszego uchwycenia wybranych procesów w ujęciu genetycznym przyjęto rozszerzony okres badawczy: od początku procesu formowania się polskiego przemysłu przetwórstwa rybnego po 1945 roku po kryzys epidemiologiczny, gospodarczy (finansowy, surowcowy, energetyczny) i społeczno-polityczny (wojna w Ukrainie i jej konsekwencje), którego badanie pozwoliło na sprawdzenia wpływu nowych uwarunkowań globalnych na funkcjonowanie przetwórstwa rybnego.

Zakres przestrzenny opracowania obejmuje podmioty² gospodarki morskiej zlokalizowane na terytorium Rzeczypospolitej, których przeważającą działalnością jest przetwarzanie i konserwowanie ryb i produktów rybołówstwa (zgodnie z PKD). Za przyjęciem takich ram przemawia czynnik prawno-administracyjny, sprawozdawczość, jak i uwarunkowania historyczne, ponieważ krajowe struktury przemysłu przetwórstwa rybnego tworzone, a następnie utrwalane w okresie gospodarki centralnej wydają się nadal powiązane na wielu płaszczyznach. Jednocześnie – mimo trwającego procesu integracji europejskiej – różnią się one od struktur innych krajów Starego Kontynentu pod względem uwarunkowań zarówno środowiskowych (fizycznogeograficznych), jak i społecznych (w tym kulturowych) oraz gospodarczych, związanych np. z infrastrukturą komunikacyjną. Przyjęcie w badaniach kryterium przynależności terytorialnej nie wyklucza jednak szerszej analizy funkcjonalnej, której zadaniem jest wskazanie roli określonych zjawisk zachodzących w polskim przetwórstwie w obrębie większych (europejskich) struktur przestrzennych, ani przyjęcia założenia, że krajowy przemysł przetwórstwa rybnego jest częścią większej całości, którą należy traktować jako system (analiza systemowa).

2 Każdy uczestnik działalności gospodarczej, w tym osoby fizyczne wykonujące działalność gospodarczą, przedsiębiorstwa państwowe, spółdzielnie oraz spółki osobowe bądź kapitałowe.

Metody badań i źródła danych

Według Zbyszka Chojnickiego (2010) „(...) na gruncie wiedzy empirycznej (tj. modelu scjentystycznego) wiedza pełni dwie podstawowe funkcje: 1) poznawcze związane z postępowaniem badawczym polegającym na wykrywaniu i ustalaniu faktów i ich wyjaśnianiu 2) użyteczne służące usprawnianiu działalności praktycznej (...)” (s. 13). Dla realizacji obu tych funkcji współczesna geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna, w tym ekonomika i geografia przemysłu, wykorzystują szereg metod badawczych. Ich zastosowanie umożliwia logiczne i w miarę pełne poznanie badanego fragmentu rzeczywistości. Istotną grupę stanowią metody ilościowe, co do których istnieje bogata literatura, tak ekonomiczna, jak i geograficzna, przedstawiająca również ich wykorzystanie w różnych skalach przestrzennych, np. Chojnicki (1966, 1969, 1977, 1980a, 1980b, 1999), Chojnicki, Czyż (1973, 1975, 1978), Chojnicki, Dziewoński (1978), Czyż (1973, 1988, 1996), Czyż, Ratajczak (1991), Domański R. (1962, 1964, 1982, 1993), Kostrowicki (1976), Kostrubiec (1982), Nowosielska (1977), Parysek (1982). Za szczególnie ważny uznano dorobek metodologiczny polskiej geografii przemysłu³, który stał się punktem wyjścia dla wyboru metod badawczych.

Wykorzystane metody możemy podzielić na służące charakterystyce funkcjonowania pojedynczych przedsiębiorstw przemysłowych oraz pozwalające na opis struktury przestrzennej całej badanej grupy przemysłowej. W pierwszym zadaniu posłużono się metodą kwestionariusza, w drugim – grupą metod odnoszących się do badania całej grupy przemysłowej o charakterze przestrzennym (np. metody badań struktur przestrzennych, w tym koncentracji przestrzennej) oraz metodami mającymi charakter aprzestrzenny (np. metody służące porządkowaniu, grupowaniu i klasyfikacji przedsiębiorstw, określaniu współzależności oraz dynamice zmian).

Jedną z najważniejszych była metoda kwestionariusza. Ma ona powszechne zastosowanie w badaniach przemysłu (Pakuła, 1967; Troc, 1991a; Pączka, 1994; Rachwał 2001, 2008), ponieważ służy do oceny skutków procesów przemian funkcjonowania przedsiębiorstw przemysłowych. Zaletą kwestionariusza jest układ problemowy, który ujmuje w sposób kompleksowy wszystkie sfery działalności przedsiębiorstwa. Niestety, przedsiębiorstwa utajniają czasami nawet najbardziej podstawowe dane o swojej działalności. W niniejszym opracowaniu posłużono się autorskim kwestionariuszem do

3 Szerzej na ten temat: Kortus (1986); Misztal, Ziolo (1998); Marszał (2001); Wieloński (2005); Stryjakiewicz (2010).

retrospektywnej oceny skutków przemian przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego funkcjonujących w Polsce.

Poszukując optymalnych metod prezentacji wyników badań, pozwalających również na uchwycenie zauważonych prawidłowości, szczególną uwagę poświęcono graficznej transkrypcji danych liczbowych ujętych w zestawieniach tabelarycznych na system logicznych znaków graficznych. Wynikało to z przekonania, że analiza graficznie zaprezentowanych danych jest znacznie prostsza i łatwiejsza niż analiza tych samych liczb w ujęciu tabelarycznym – dlatego też zastosowano metody kartogramu, kartodiagramu, histogramu oraz map tematycznych.

Jak pisze Jerzy Runge (2006): „(...) każda z dyscyplin nauki posługuje się specyficznymi dla niej źródłami informacji” (s. 63). Nie inaczej jest w przypadku geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej. Należy zgodzić się z tezą Tadeusza Strykiewicza (1999), że funkcjonowanie przedsiębiorstw przemysłowych ma charakter adaptacji przestrzennej (statycznej i dynamicznej) o bardzo zróżnicowanej dynamice. To ustalenie wydaje się kluczowe dla prowadzonych badań, bowiem dane uzyskiwane z przedsiębiorstw miały często charakter przekrojowy (jednoczasowy), tymczasem za szczególnie istotne z uwagi na tematykę pracy należy uznać zebranie danych w przekrojach czasowych. Ponadto zakres, tj. jakość i ilość, udostępnionych danych był uzależniony od przychylności kierownictwa przedsiębiorstw. Należało zatem wziąć pod uwagę fakt (szczególnie przy analizach porównawczych), że zakres czasowy i merytoryczny jest zróżnicowany. Zauważono też, że niektóre przedsiębiorstwa prowadzą politykę całkowitego zakazu udostępniania nawet podstawowych danych (Rachwał, 2008). Przy ich pozyskiwaniu konieczne było posłużenie się dodatkowo informacjami ze stron internetowych (np. www.e-ryby.eu, www.srrr.org.pl, www.pspr.pl), materiałami marketingowo-informacyjnymi, informacjami giełdowymi, prospektami emisyjnymi, publikowanymi danymi i analizami w prasie fachowej (m.in. „Magazyn Przemysłu Rybnego”, „Wiadomości Rybackie”, „Rynek Ryb”) oraz bazami danych teledresowych (np. teledreson.com).

Procedura gromadzenia, weryfikacji i uzupełnienia danych obejmowała trzy etapy.

W pierwszym gromadzono i weryfikowano dane statystyczne pochodzące od przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego zlokalizowanych w Polsce oraz z Ośrodka Statystyki Morskiej Urzędu Statystycznego w Szczecinie. Etap drugi polegał na porównywaniu i uzupełnianiu danych na podstawie baz prowadzonych przez Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie, Morski Instytut Rybacki w Gdyni,

Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi oraz instytucje i organy Unii Europejskiej⁴, a także oficjalnych danych statystycznych Eurostatu i Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (ang. Food and Agriculture Organization of the United Nations, FAO). Trzecim etapem było zastosowanie procedur statystycznych w celu uzupełnienia pojedynczych braków w zgromadzonych danych.

⁴ Komisja Europejska (Komisarz europejska ds. gospodarki morskiej i rybołówstwa), Parlament Europejski (Komisja Rybołówstwa), Rada Unii Europejskiej (Rolnictwo i rybołówstwo), Komitet Ekonomiczno-Społeczny (Sekcja Rolnictwa, Rozwoju Wsi i Środowiska Naturalnego), Komitet Regionów (Komisja zasobów Naturalnych) oraz Europejska Agencja ds. Bezpieczeństwa na Morzu i Europejska Agencja Kontroli Rybołówstwa.

1. Teoretyczne podstawy przemysłu przetwórstwa rybnego

1.1. Podstawy koncepcyjne

Zasady niniejszego opracowania wynikają z:

- a) przyjęcia uwarunkowań filozoficznych, które umożliwiają analizę badanego fragmentu rzeczywistości;
- a) wyznaczenia modelu i ścieżki postępowania, pozwalających realizować cel badawczy.

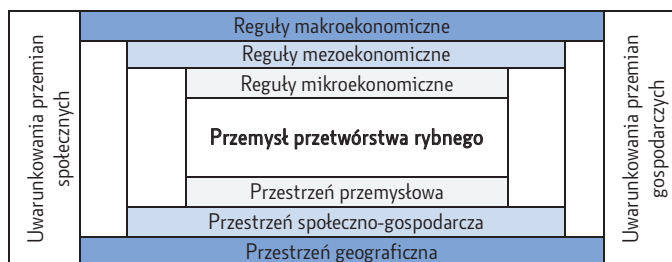
Przystępując do analizy fragmentu rzeczywistości, należy przyjąć określony wzorzec filozoficzno-metodologiczny. Jak pisze Chojnicki (2010), „modele filozoficzno-metodologiczne są zasadniczymi składnikami filozoficznych badań metanaukowych. Tworzą one charakterystyki tych aspektów filozoficznych, które uznawane są za istotne na gruncie przyjętych założeń filozoficznych. Założenia te czerpią swoją podstawę z różnych nurtów lub kierunków filozoficznych stanowiących orientacje filozoficzne geografii” (s. 81). Wiesław Maik (2007) twierdzi z kolei, że „spór o właściwą metodologię geografii wypełniał bez reszty wiek XX (...). Postęp metodologiczny nie odbywał się poprzez zastępowanie starszych wzorców badawczych przez nowe, ale raczej w wyniku nakładania się nowych rozwiązań filozoficzno-metodologicznych” (s. 31). Opinia ta, a także dodatkowe trudności, m.in. ze zdefiniowaniem pojęć „funkcjonowanie” i „rozwój”, znacznie komplikowały wybranie postawy filozoficznej optymalnej w badaniach funkcjonowania przemysłu.

Jeśli wziąć pod uwagę nurty metodologiczne geografii wyróżnione przez Chojnickiego (1999, 2004), niniejsze opracowanie będzie się wpisywać we wzorzec naturalistyczny i model empiryczno-naukowy.

Przy budowie modelu wyjaśniającego funkcjonowanie przemysłu przetwórstwa ryb w poddanym analizie okresie posłużono się modelem powiązań przedsiębiorstwa przemysłowego z elementami przestrzeni geograficznej (Ziolo, 2006). Jest to zgodne z wytycznymi, wedle których „właściwa strategia postępowania badawczego w geografii w warunkach niskiego poziomu teorii polega na wykorzystaniu modeli teoretycznych (à priori)” (Chojnicki, 1999, s. 70).

W naukach ekonomicznych oraz naukach o zarządzaniu powstało wiele teorii tłumaczących funkcjonowanie przedsiębiorstw przemysłowych w zmieniających się warunkach oraz próbujących wskazać oddziaływanie różnorodnych grup czynników zewnętrznych na

rozwój podmiotów, a tym samym ocenę skutków funkcjonowania jednostek produkcyjnych, jak również całych grup przemysłowych. Niniejszą pracę należy lokować na styku geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej oraz nauk ekonomicznych, a dokładnie na styku geografii i ekonomiki przemysłu. Stąd zdecydowano się na przyjęcie propozycji Zbigniewa Zioly (2006) jako modelu łączącego podejście geograficzne z ekonomicznym. Zarys wpływu reguł ekonomicznych na przemiany przemysłu przedstawiono na rysunku 1.

Rysunek 1. Wpływ reguł rozwoju na przemiany przemysłu przetwórstwa rybnego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Czapliński (2013).

W modelu przyjęto, że „(...) efekty zmian w przemyśle wiążą się z przyjmowaniem określonych zasad, wynikających z prawidłowości kształtowania się procesów w skali makro-, mezo- oraz mikroekonomicznej, które mają charakter aprzestrzenny i niekiedy w różnym stopniu oddziałują na kierunki rozwoju przestrzeni społeczno-gospodarczej, przestrzeni przemysłowej oraz poszczególnych przedsiębiorstw, zróżnicowanych pod względem potencjału, reprezentowanej branży, powiązań kapitałowo-produkcyjnych i rynkowych” (Ziolo, 2006, s. 14). Według cytowanego autora dla pełniejszej analizy wpływu reguł na przemiany przemysłu należy badać zachodzące między nimi relacje. Ponadto „(...) znaczną rolę (...) odgrywają także zmiany uwarunkowań przestrzennych, które wynikają z określonego poziomu rozwoju i zaznaczających się kierunków przemian społecznych (w tym kulturowych, politycznych) oraz przemian gospodarczych. Nakładające się procesy ekonomiczne na zróżnicowane uwarunkowania przestrzenne dają często odmienne efekty zaznaczające się zarówno w układzie europejskim, jak i w uwarunkowaniach krajowych, regionalnych i lokalnych” (Ziolo, 2006, s. 14). Model ten był często używany, np. w badaniach powiązań przestrzennych przedsiębiorstw przemysłowych (Rachwał, 2010a), w próbach oceny wpływu korporacji transnarodowych na otoczenie (Ziolo, 2009) oraz efektów restrukturyzacji przemysłu (Czapliński, 2011; Rachwał, 2010b).

1.2. Konceptualizacja podstawowych pojęć

Zgodnie ze *Słownikiem języka polskiego* (Doroszewski, 2000) przetwórstwo to działalność gospodarcza człowieka polegająca na przerabianiu na dużą skalę surowców, zwłaszcza produktów rolnych, na gotowe produkty. Należy dodać, że nie zawsze jest to proces od surowca do gotowego produktu, gdyż jego efektem są też półprodukty, z których w innym czasie i w innym miejscu wytwarzane są końcowe towary.

„Przetwórstwo” jest pojęciem węższym niż „przemysł”, a także „działalność przemysłowa”. Przemysł przetwórczy ma następujące funkcje:

- produkcyjna (pozyskiwanie i przetwarzanie),
- społeczna (miejsca pracy, rozwój techniki produkcji, polepszenie warunków życia),
- przestrzenna (rozwój miast, przyspieszenie procesów urbanizacyjnych, przekształcanie środowiska).

Procesy związane z przemysłową działalnością gospodarczą są od lat szeroko analizowane w literaturze naukowej. Badania i opracowania z zakresu nauk ekonomicznych dotyczą makroskali, np. ekonomika przemysłu, oraz mikroskali, np. ekonomika przedsiębiorstw, a od lat 90. ubiegłego wieku także mezoskali. Należy zgodzić się z Pawłem Czaplińskim (2013), że badania mezoekonomiczne wkraczają w pole badawcze geografii ekonomicznej, a szczególnie geografii przemysłu. Władysław Janasz (2006) wskazuje również na potrzebę rozszerzenia badań mezoekonomicznych działalności przemysłowej o analizy regionalne wykorzystujące metody analizy przestrzennej. Za niezwykle ważne uważa on badanie powiązań, zarówno wzajemnych, jak i z otoczeniem.

Przeprowadzone przez Czaplińskiego badania porównawcze prac z zakresu nauk ekonomicznych i geograficznych dotyczących przemysłu wskazują na podobieństwo ujęć tematycznych. Zaprezentowano je (nie bez trudności) w dziesięciu blokach problemowych (rysunek 2).

← Geografia	Geografia przedsiębiorstw	→ Ekonomia
	Struktura przestrzenna przemysłu	
	Struktury przemysłu (bez struktury przestrzennej)	
	Lokalizacja działalności przemysłowej	
	Innowacje, badania i rozwój w przemyśle	
	Postęp techniczny w przemyśle	
	Decyzje inwestycyjne	
	Strategie rozwoju przemysłu	
	Polityka przemysłowa	
	Rozwój zrównoważony a rozwój przemysłu	
	Strategie organizacji procesów produkcyjnych	
	Logistyka w przemyśle	
	Koszty, efektywność techniczna i rentowność produkcji	
	Marketing przemysłowy	

Rysunek 2. Przemysł – problematyka badań na styku nauk geograficznych i ekonomicznych

Źródło: Czapliński (2013, s. 31).

Działy wiedzy ekonomicznej dotyczące przemysłu rybnego można podzielić na teoretyczne i praktyczne. Nauki teoretyczne dążą do opisania rzeczywistości i ustalenia rządzących nią praw, a nauki praktyczne badają warunki niezbędne do realizacji postulowanych przedsięwzięć. W ekonomikach działowych natomiast wyodrębnia się elementy – obok opisowych – teoretyczne, a ich wzajemny stosunek zależy od tego, na jakim szczeblu uogólnień rozpatrywane są zjawiska. Jeżeli proces poznawczy służy poszukiwaniu uogólnień i usystematyzowaniu zagadnień, to występuje przewaga elementów teoretycznych o znaczeniu makroekonomicznym; mamy wtedy do czynienia z ekonomiką ogólną (Niegolewski, 1970).

W ekonomice przemysłu rybnego można wyróżnić trzy działy. Pierwszy to dział gospodarki narodowej, którego przedmiotem zainteresowania jest przemysł rybny; ten dział nazywa się ogólną ekonomiką przemysłu rybnego. Charakterystyczną cechą jest makroekonomiczne ujmowanie zjawisk, przy czym przemysł rybny nie jest traktowany jako suma przedsiębiorstw, lecz jako system ze wzajemnymi zależnościami i powiązaniem. Służy polityce gospodarczej państwa, ustalającej założenia przemysłu rybnego. Dział drugi jest ściśle powiązany z techniką produkcji i elementami przemysłu. Występuje jako szczegółowe ekonomiki gałęziowe, takie jak ekonomika przetwórstwa rybnego czy ekonomika i organizacja połowów. Badają one kompleksowo rzeczywistość gospodarczą oraz jej specyfikę i można je zaliczyć do praktycznych działów wiedzy ekonomicznej; stanowią

też kolejny stopień konkretyzacji ekonomiki przemysłu rybnego. Przedmiotem zainteresowania trzeciego działu jest podstawowa jednostka organizacji produkcji, tj. przedsiębiorstwo. Dział ten nazywa się ekonomiką i organizacją przedsiębiorstw przemysłu rybnego i analizuje zjawiska w ujęciu mikroekonomicznym. Coraz silniejsza koncentracja i integracja pionowa handlu rybnego uzasadnia włączenie ekonomiki i organizacji handlu rybnego do problematyki przemysłu rybnego, zwłaszcza że przedsiębiorstwa łączą zadania handlu i produkcji przetwórczej o zasięgu lokalnym. Należy przy tym pamiętać, że każda klasyfikacja jest umowna i jeśli nauka ma uzyskać właściwy ogłęd danej dziedziny, wraz z rozwojem specjalizacji (niezbędnej dla postępu w nauce i technice) pojawia się potrzeba uogólnień (Niegolewski, 1970).

W działach wiedzy ekonomicznej przemysłu rybnego uogólnia się wnioski z badań działów bardziej szczegółowych. Służy to syntezie badań z zakresu dziedzin stojących na pograniczu różnych dyscyplin, ściśle związanych z ekonomiką. Do takich można zaliczyć problem determinizmu geograficznego w teorii lokalizacji. Ponieważ warunkiem badania konkretnych zjawisk i procesów gospodarczych jest lokalizacja w przestrzeni i czasie, ekonomika musi posługiwać się elementami opisowymi, łączy bowiem wykrywanie prawidłowości i uogólnień z badaniem konkretnego przebiegu zdarzeń (Niegolewski, 1970).

Zdaniem Jana Wojewnika (1972) przetwórstwo rybne jest jednym z najważniejszych – zaraz po połowach – elementów przemysłu rybnego. Jest to produkcja materialna, w której wyniku z surowca rybnego powstają różnego rodzaju przetwory rybne. Ryby łatwo ulegają zepsuciu, jeśli nie są odpowiednio zabezpieczone, stają się niezdadne do spożycia. Są przedmiotem obrotu rynkowego zarówno w postaci świeżej i nieprzetworzonej (tzw. pełne), jak i wstępnie przetworzonej (patroszone nieodgłównione lub odgłównione oraz filety), ale wówczas ich trwałość wynosi od kilku godzin do kilkunastu dni (w przypadku przechowywania w temperaturze około 0 stopni Celsjusza).

Jakość ryb obniża się stopniowo od momentu złowienia, a zachowanie świeżości zależy od warunków przechowywania, zwłaszcza temperatury. Świeże ryby, w stanie nieprzetworzonym lub wstępnie przetworzonym, są ochładzane za pomocą lodu lub w specjalnych urządzeniach chłodniczych. Ochładzanie może być dwojakiego rodzaju: 1) przechowywanie w temperaturze około 0 stopni Celsjusza, 2) zamrażanie w niskich temperaturach, najczęściej od –20 stopni Celsjusza do –30 stopni Celsjusza (Wojewnik, 1972).

Z ryb traktowanych jako surowiec wytwarzane są zróżnicowane pod względem smaku i wartości odżywczych produkty. Najczęściej spotyka się: konserwy rybne, ryby suszone, solone, wędzone oraz marynaty. Przetwórstwo rybne spełnia więc dwie funkcje: 1) utrzymanie mięsa ryb w stanie nadającym się do spożycia, 2) dostarczanie produktów

o zróżnicowanych właściwościach smakowych, dostosowanych do gustów odbiorców (Wojewnik, 1972).

Przemysł przetwórstwa rybnego rozumiany jest jako działalność związana z przetwarzaniem i konserwowaniem ryb, skorupiaków i mięczaków. Według Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD) jest to grupa przemysłowa 10.2, należąca do działu 10. o nazwie produkcja artykułów spożywczych (przemysł spożywczy) oraz do sekcji C, określonej jako przetwórstwo przemysłowe (przemysł przetwórczy) (Czapliński, 2011).

Przemysł spożywczy odgrywa ważną rolę w gospodarce narodowej i w zaspokajaniu potrzeb społeczeństwa. Chodzi nie tylko o wymiar *stricte* ekonomiczny (wzrost PKB, poprawa salda wymiany handlowej), ważna jest także funkcja społeczno-ekonomiczna, tj. zapewnianie miejsc pracy, przyczynianie się do kreowania zmian w jakości produkowanych surowców poprzez wyższe wymagania stawiane ich producentom, spełnianie oczekiwań konsumentów co do jakości i asortymentu produkowanej żywności, promowanie żywności za granicą, łagodzenie gwałtownego wzrostu cen skupu produktów (Mroczek, 2018). Najistotniejsza jego rola to systematyczne dostarczanie na rynek produktów spożywczych w odpowiedniej ilości, o odpowiedniej jakości oraz w pożądanym asortymencie i w ten sposób przyczynianie się do utrzymania narodowego bezpieczeństwa żywnościowego (Kapusta, 2012). Podstawowym elementem jest fizyczna dostępność żywności. Jej osiągnięcie i utrzymanie to nadrzędny cel polityki żywnościowej każdego kraju, niezależnie od poziomu rozwoju gospodarczego (Kwasek, 2015). Określając fizyczną dostępność żywności, którą wyraża zdolność rolnictwa (także rybołówstwa i rybactwa) i przemysłu spożywczego do pokrycia krajowego popytu na żywność, wskazuje się na samowystarczalność żywnościową, czyli relację między produkcją krajową a zużyciem krajowym (Kapusta, 2017).

W ostatnich latach w przemyśle spożywczym można zauważyć dążenie do koncentracji podmiotów, spowodowane tym, że silnie ujawnia się efekt skali, polegający na uzależnieniu kosztów produkcji i zysku od skali produkcji. Przetwórstwo żywności podąża w wielu dziedzinach tą samą drogą (Urban, 2014). Zmienia się jego struktura podmiotowa w wyniku postępującej globalizacji ekonomicznej. Przejawem procesów koncentracji i konsolidacji są przejęcia i fuzje (Krasiuk, 2008). Szybki rozwój dużych sieci handlowych (często z kapitałem zagranicznym) zmienia układ sił w łańcuchu żywnościowym państw i powoduje, że słabnie dominująca pozycja krajowych firm przetwórczych (Chechelski, 2015).

Według PKD podmioty należące do przemysłu spożywczego można zgrupować w dwóch głównych działach: produkcja artykułów spożywczych oraz produkcja napojów. Przetwórstwo rybne znajduje się w pierwszym z nich, choć produkcja mączki rybnej

w tym podziale się nie mieści – ta wartościowa pasza wysokobiałkowa jest odpadem poprodukcyjnym wytwarzania konsumpcyjnych produktów rybnych.

Andrzej Niegolewski (1965) rozgranicza pojęcia „morski przemysł rybny” oraz „gospodarka rybna”. Przez pierwsze z nich rozumie proces wydobywania ryb (rybołówstwo) i dostarczania ich w postaci surowej lub przetworzonej do ogniw handlu. W obrębie gospodarki rybnej mieści natomiast, oprócz morskiego przemysłu rybnego, rybactwo i przetwórstwo śródlądowe oraz dystrybucja ryb i przetworów rybnych. Przyjmując takie rozróżnienie, należy stwierdzić, że przetwórstwo rybne znajduje się w obrębie gospodarki rybnej, jej części związanej z morskim przemysłem rybnym, poszerzonym o rybactwo i przetwórstwo ryb śródlądowych. Połowy są podstawowym elementem gospodarki rybnej, determinującym charakter i rozmiary pozostałych, w pierwszej kolejności przetwórstwa (Wojewnik, 1972). Odgrywa ono dużą rolę w wartościowaniu oraz komercjalizacji produktów morza i w pewnym zakresie pozwala na eliminowanie braku równowagi między podażą a popytem na świeże produkty (Niegolewski, 1970).

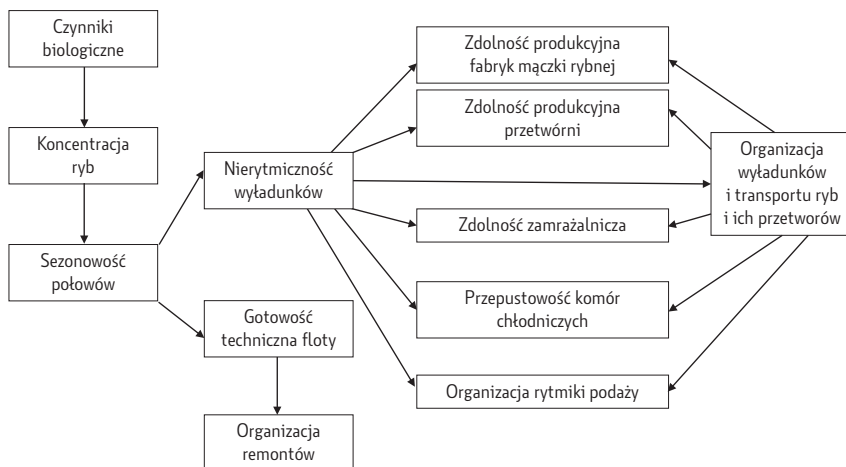
Konieczność zachowania odpowiednich proporcji w sferze połowów wiąże się m.in. z budową i remontem statków odpowiednich do połowów bałtyckich, a także połowów dalekomorskich, portów i ich wyposażenia, tak aby dostarczane do nich ryby mogły być wyładowane i właściwie zagospodarowane – zabezpieczone przed zepsuciem – z uwzględnieniem nie tylko masy, lecz także struktury gatunkowej i asortymentowej. Inne wyposażenie portu jest niezbędne przy dostawach ryb świeżych, inne przy mrożonych, a jeszcze inne przy rybach solonych. Bez właściwego określenia proporcji zdolność produkcyjna poszczególnych elementów nie będzie w pełni wykorzystana (Wojewnik, 1972).

Obok zależności koniecznych występują też zależności warunkowe doboru odpowiednich proporcji w przemyśle rybnym (Wojewnik, 1972). Ważne jest przeznaczenie masy rybnej. Jeśli ma podlegać dalszemu przetwarzaniu (np. robieniu konserw), niezbędne jest przygotowanie odpowiedniej infrastruktury do tzw. przetwórstwa właściwego.

Gospodarka rybna jest silnie uzależniona od uwarunkowań przyrodniczych, jednakże ich wpływ na funkcjonowanie poszczególnych elementów jest różny. Bezpośrednie i najbardziej trwałe oddziaływanie można zaobserwować w przypadku połowów, zależnych od charakteru eksploatowanych zasobów i czynników hydrometeorologicznych, kształtowanych przez klimat i pogodę.

Wiele czynników przyrodniczych wpływających na połowy w dalszych ogniwach procesu produkcyjnego i w obrocie traci swój charakter i zmienia się w czynniki o charakterze ekonomicznym (Niegolewski, 1970). Sezonowość i fluktuacje połowów powodują nierytmiczność wyładunków w portach, sezonowość produkcji w przetwórstwie,

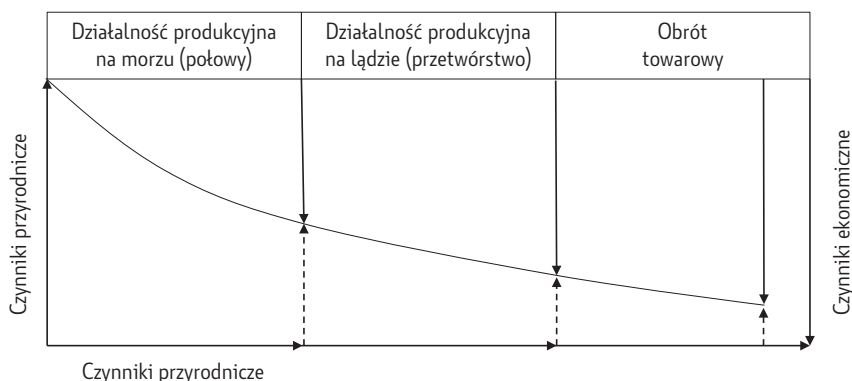
niewykorzystanie mocy przetwórczych, niewykorzystywanie w pełni zdolności przerobowej zamrażalni, spiętrzenie prac w transporcie itp. Postęp techniczny i technologiczny w połowach i przetwórstwie stopniowo jednak eliminuje wpływ tych czynników (rysunek 3).

Rysunek 3. Zmiana czynników biologicznych w ekonomiczne na przykładzie sezonowości połowów
Źródło: Zieziula (2002, s. 17).

Postęp techniczny w magazynowaniu i transporcie w coraz większym stopniu ogranicza ujemne działanie warunków lokalizacji ośrodków zbytu. Nasilenie oddziaływania postępu technicznego na proces przeobrażania się kategorii przyrodniczych w ekonomiczne w poszczególnych ogniwach gospodarki rybnej przedstawiono schematycznie na rysunku 4.

Opisana zmiana charakteru czynników wskazuje na to, że wiele wysiłku organizacyjnego i nakładów inwestycyjnych jest skierowanych na niwelowanie wpływu czynników przyrodniczych. Powstały i rozwinięły się nowe działy gospodarki, takie jak chłodnictwo czy zamrażalnictwo. Gdyby jednak możliwe było zastosowanie innego, łatwiejszego w użyciu i tańszego sposobu zabezpieczania jakości surowców i przetworów rybnych niż zamrażanie, w miejsce obecnych rozwinęłyby się inne działy gospodarki.

Rysunek 4. Wpływ postępu technicznego na zmianę czynników przyrodniczych w ekonomiczne
Źródło: Zieziula (2002, s. 18).

W przetwórstwie rybnym wyróżniamy przetwórstwo wstępne oraz przetwórstwo właściwe (Wojewnik, 1972). Przetwórstwo wstępne polega na utrwalaniu i zabezpieczaniu surowców rybnych i na ogół jest połączone z połowami. Zalicza się tu także: lodowanie, podchładzanie, zamrażanie, patroszenie, odgardlanie, odgławianie, filetowanie, solenie i suszenie. Celem przetwórstwa wstępnego jest utrzymanie surowca rybnego w nie pogorszonym stanie przed dostarczeniem do przetwórnicy bądź do końcowego odbiorcy – konsumenta. Przetwórstwo właściwe natomiast odbywa się na lądzie i nie różni się – jeśli nie brać pod uwagę specyfiki surowców – od przetwórstwa płodów rolnospożywczych. Wykorzystuje się te same techniki produkcyjne (Niegolewski, 1970).

Wytworzenie gotowych do spożycia produktów oraz zachowanie ich trwałości jest podstawowym celem stosowania procesów technologicznych w przetwórstwie właściwym. Jeśli chodzi o produkty nietrwałe i półtrwałe, takie jak ryby wędzone, prezerwy, marynaty czy wyroby garmazeryjne, wymagają one składowania w podchładzanych magazynach. Technologia wytwarzania produktów trwałych łączy się natomiast ze sterylizowaniem i głębokim zamrażaniem surowców lub półproduktów.

Przetwórstwo rybne przeszło długą drogę rozwoju: od prymitywnych sposobów przetwarzania, bez używania jakichkolwiek maszyn, do współczesnego modelu, w którym stosuje się specjalistyczne urządzenia, choćby mechaniczne czy automatyczne. W wielu przypadkach wykorzystuje się kombinaty przemysłowe, których zarówno poziom techniczny urządzeń i organizacja pracy, jak i masowość produkcji kwalifikują jako dział nowoczesnego przemysłu. Dotyczy to zwłaszcza wyrobu konserw, mączki rybnej oraz produkcji wędzarniczej (Wojewnik, 1972).

Szczególne znaczenie ma stosowanie od połowy XX wieku zamrażalnictwa we wszystkich ogniwach gospodarki rybnej, poczynwszy od załadowania na statki dalekomorskie (a częściowo też na duże kutry) poprzez transport morski, przechowywanie w porcie, transport lądowy (najczęściej samochodami-chłodniami), zakłady przetwórcze, sklepy aż po mieszkania końcowych odbiorców. Postęp techniczny w transporcie umożliwił wydłużenie drogi dostarczania towaru oraz długookresowe tworzenie zapasów. W znacznym stopniu przyczyniło się to do zmniejszenia sezonowości dostaw oraz urozmaicenia gatunkowego i asortymentowego podaży produktów rybnych. Dzięki temu otworzyły się nowe możliwości zaspokajania zapotrzebowania na ryby i przetwory rybne oraz tworzenia rynków zbytu (Wiefels, 2004). Mogła też ulec zmianie geograficzna struktura przetwórstwa: zakłady przetwórcze powstawały nie tylko – jak dotąd – blisko akwenów, lecz także blisko końcowych odbiorców.

W połowie XX wieku do wydobywania surowca rybnego zaczęto stosować nowe, bardziej wydajne niż wcześniejsze narzędzia połowowe: duże statki – trawlerzy – oraz wspomagające je statki przechowalniczo-transportowe. To pozwoliło na znaczną intensyfikację połowów i szybko postępujące uprzemysłowienie zarówno ich samych, jak i przetwórstwa.

Do przetwórstwa właściwego zalicza się: wędzenie, produkcję wyrobów garmaze-ryjnych, smażenie i wytwarzanie innych produktów nietrwałych, przerwy półtrwałych i konserw trwałych. Trzeba dodać, że obok produktów gotowych do spożycia przez ludzi powstają produkty niekonsumpcyjne, paszowe i techniczne. Początkowo były to efekty utylizacji odpadów, a dziś to już samodzielna gałąź przetwórstwa. Wytwarza się: mączki rybne, paszę płynną pilosiloryb, oleje i trany oraz preparaty białkowe.

Gospodarka rybna, w tym przetwórstwo, w każdym kraju rozwija się w odmiennych warunkach ekonomicznych i w zależności od generalnych powiązań o charakterze społecznym i ekonomicznym z gospodarką narodową. Sposób wykorzystania zasobów ryb zależy od stopnia rozwoju gospodarczego oraz od warunków naturalnych, wynikających z położenia geograficznego. Wyższy stopień rozwoju technicznego pozwala różnym działom krajowego przemysłu dostarczać potrzebne środki pracy dopiero wówczas, gdy dzięki rozwojowi inwestycji i zaopatrzenia pojawiają się ekonomiczne przesłanki do swobodnego podejmowania decyzji organizacyjnych. Pojawiają się wtedy również możliwości wyboru takiego systemu produkcji, który umożliwi pełniejsze niż wcześniej wykorzystanie zasobów morza, ich zagospodarowania oraz rozprowadzania w postaci odpowiadającej potrzebom rynkowym. Jeśli warunki gospodarcze, techniczne i społeczne nie są odpowiednie, zasoby morza nie będą efektywnie eksploatowane, nawet jeśli sprzyjają temu czynniki przyrodnicze.

Od lat 70. ubiegłego wieku naukowcy, a wśród nich biolodzy, ekonomiści oraz inni przedstawiciele nauk społecznych, zwracają coraz większą uwagę na znaczenie instytucji jako krytycznych determinant ekonomicznego, społecznego i politycznego wzrostu i rozwoju gospodarczego. Zagadnienia te są przedmiotem badań m.in. w ramach ekonomii instytucjonalnej. Instytucje rozumiane są jako zasady postępowania, których wykonawcami, zwanymi graczami, są organizacje (struktury organizacyjne) oraz działający w nich ludzie – zarządzający.

Rola instytucji i organizacji w działalności przemysłowej, w tym przetwórstwa rybnego, jest niezwykle ważna (Petersen, 2006). W skali globalnej kształtują ją instytucje globalne, ale też każde państwo zawiera umowy bilateralne i multilateralne z innymi państwami, co wpływa na powiązania polityczne i gospodarcze pomiędzy nimi. Niezależnie od wymienionych czynników instytucjonalnych, niezwykle ważny jest ustrój polityczno-gospodarczy kraju. Ustrój polityczny w decydującym stopniu warunkuje możliwości gospodarowania. Podstawowe założenia, dotyczące własności oraz sposobów organizacji i zarządzania, zawarte są w konstytucji, ale też w innych aktach prawnych.

Organizacja przetwórstwa rybnego i zarządzanie nim, podobnie jak inne dziedziny gospodarowania, są uzależnione od uwarunkowań ustrojowo-politycznych państwa. W większości krajów świata panują przy tym – niezależnie od poziomu demokracji – kapitalizm i gospodarka rynkowa, której cechą jest swoboda działalności gospodarczej (w praktyce zawsze z ograniczeniami administracyjnymi natury fiskalnej, sanitarno-epidemiologicznej, organizacyjnej, np. antymonopolowymi itp.) oraz uznawanie i poszanowanie własności prywatnej. Charakteryzuje ją dążenie do reprodukcji rozszerzonej (czyli do wzrostu i rozwoju przedsiębiorstw), co w praktyce oznacza dążenie do maksymalizacji zysku. Takie podejście nasila presję dotyczącą konkurencyjności i zwiększania efektywności produkcji. W rezultacie z czasem następuje polaryzacja, czyli ekonomiczne wzmacnianie się najsilniejszych przedsiębiorstw oraz upadek (bankructwa) słabszych, przy stopniowym znikaniu przedsiębiorstw pośrednich.

Gospodarka kapitalistyczna ma ze swej natury charakter cykliczny. Po okresie dynamicznego wzrostu i rozwoju (tzw. boom gospodarczy) następuje załamanie (a czasem nawet krach), po którym znów dochodzi do wzmocnienia, aż do następnego załamania. Powiązania między państwami rozszerzają spektrum pozytywnych i negatywnych zjawisk na cały świat. Na przykład światowy kryzys gospodarczo-polityczny w latach 1929–1933, który doprowadził do zmasowanych bankructw przedsiębiorstw w Stanach Zjednoczonych, czemu towarzyszyły bezrobocie na wielką skalę, zubożenie społeczeństwa, a nawet głód, spowodowały konieczność zastosowania interwencjonizmu państwowego, czyli ingerencję państwa w prywatne procesy gospodarowania. Działania interwencyjne

– podejmowane z różną skutecznością – a także inne czynniki sprzyjały przeprowadzaniu radykalnych zmian ustrojowych.

II wojna światowa umożliwiła takie zmiany również w Europie. Po jej zakończeniu część państw, także Europy Środkowo-Wschodniej, znalazła się w radzieckiej strefie wpływów, czyli w politycznej i gospodarczej zależności od Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Okres ten (definitywnie zakończony w 1989 roku) charakteryzowało politycznie uwarunkowane przyjęcie zasad gospodarki centralnie planowanej i zarządzanej (zwanej socjalistyczną). Zgodnie z socjalistyczną ideologią nastąpiło systemowe odejście od własności prywatnej na rzecz własności społecznej, wspólnej, czyli państwowej. Było to możliwe dzięki nacjonalizacji niemal całego majątku narodowego i stworzyło warunki do przeprowadzenia ścisłej centralizacji działalności gospodarczej.

Własność ma dwojaką formę: prawną i ekonomiczną. Prawo sankcjonuje stosunki ekonomiczne, ale te rzadko odzwierciedlają aspekty prawne, m.in. dlatego, że wiele pojęć legislacyjnych jest sformułowanych na zbyt wysokim stopniu abstrakcji, przez co trudne lub nawet niemożliwe pozostaje wykorzystanie ich w analizie ekonomicznej czy socjologicznej. Wprawdzie państwo jako osoba prawna może być w świetle prawa właścicielem, ale w praktyce własność jest również uwarunkowana przez konwencje, ludzkie postawy, normy grupowe i inne. W praktyce istnieje wiele ekonomicznych stosunków własności, które nie są uwzględniane przez prawo (Tittenbrun, 2007). Tym jednak w czasie obowiązywania zasad narodowego socjalizmu się nie zajmowano.

Kolejne państwa w Europie Środkowo-Wschodniej stały się głównym właścicielem majątku narodowego, organizatorem i zarządzającym. Gospodarka rybną, a z nią przetwórstwo, przekształcona została w makrosystem organizacyjny. Podstawy jego tworzenia wywiedziono wprost z teorii organizacji i zarządzania. Zgodnie z fundamentalną zasadą istotą każdej organizacji jest przyczynianie lub współprzyczynianie się części do powodzenia całości (Zieleniewski, 1981), w związku z tym każdy podmiot nie tylko powinien, ale nawet musi (Kozłowski, Piotrowski, 2001) dążyć do wypracowania spójności i dostosowania do siebie części; jest więc ustrukturalizowanym, czyli w pewien sposób uporządkowanym, systemem społeczno-technicznym. System ten składa się z podsystemów, wśród których najważniejszą rolę odgrywają podsystem struktury i podsystem zarządzania. Podsystem struktury obejmuje formalne zasady podziału zadań, uprawnień, informacji oraz władzy i odpowiedzialności w organizacji, a podsystem zarządzania dotyczy mechanizmów koordynacji i uzgodnienia pozostałych podsystemów w procesach podejmowania decyzji. Zmiana w jednym z nich powinna wywołać działania dostosowawcze w pozostałych.

Niezależnie od wielu zaprezentowanych czynników, na rozwój przetwórstwa rybnego zasadniczy wpływ wywierają dostępność surowców oraz możliwości zbytu wytworzonych produktów. Niezbędne jest zatem uwzględnienie uwarunkowań podaży (surowcowych) oraz popytowych.

1.3. Przedmiot badań przemysłu oraz podejścia metodologiczne w badaniach ekonomiczno-przestrzennych

Rozwój każdej dyscypliny naukowej to łańcuch faz związanych z poznawaniem przedmiotu badań, doskonaleniem metod badawczych oraz praktycznym wykorzystaniem uzyskanych wyników. Określona faza rozwojowa pojawia się zwykle w efekcie zmian w otaczającej rzeczywistości i odstania luki oraz niedoskonałości danej dyscypliny naukowej. Przejście do fazy następnej możliwe jest jedynie poprzez rozwiązywanie dostrzeżonych problemów na drodze naukowych dociekań i rozstrzygnięć.

Jednym z ważniejszych problemów metodologicznych jest określenie podstawowego obiektu badań. Dynamika zmian społeczno-gospodarczych, które zaszły w różnych skalach przestrzennych (globalna, europejska, krajowa, regionalna, lokalna) w ciągu ostatnich 70 lat, spowodowała jego kilkukrotną zmianę (średnio co 10 lat). Sekwencja zmian, którą przedstawili Stryjakiewicz (2010) oraz Krzysztof Stachowiak (2009), wskazuje, że do lat 60. XX wieku podstawowym obiektem badań pozostawał zakład przemysłowy. Jeszcze na przełomie lat 80. i 90. ukazywały się takie właśnie prace (np. Dziadek, 1992; Fierla, 1988; Rochnowski, 1988; Troc, 1991b). Tak długa popularność badań zakładów przemysłowych wynikała m.in. z niewłaściwego, czasem substytucyjnego, rozumienia pojęć „zakład przemysłowy” i „przedsiębiorstwo przemysłowe”, utrwalanego także w nauczaniu (Piskorz, 1988). W latach 70. na skutek gwałtownie rosnącej liczby złożonych form organizacyjnych (przedsiębiorstwa wielozakładowe) i sprzyjających temu nowych regulacji prawnych, zmian w sprawozdawczości i klasyfikacji gospodarki narodowej (w tym klasyfikacji przemysłu), a także adaptacji dorobku światowego, zwłaszcza na płaszczyźnie teoretycznej geografii przedsiębiorstw (np. McNee, 1960; Krumme, 1969, 1970; Townroe, 1969; Dicken, 1971), nastąpiło przeniesienie akcentu na badania przedsiębiorstw, definiowanych w myśl Ustawy (1964, Księga I, część ogólna, Tytuł III Mienie, art. 55, ust. 1) jako zorganizowany zespół składników niematerialnych i materialnych przeznaczony do prowadzenia działalności gospodarczej.

W latach 80. zainteresowanie przedsiębiorstwami nieco osłabło (Śleszyński, 2007). Pojawiła się też – w pracy Bronisława Kortusa (1986) – definicja systemu przemysłowego, rozumianego jako zbiór przemysłowych obiektów produkcyjnych, obiektów

nieprzemysłowych (lecz działający na rzecz przemysłu) oraz elementów otoczenia, w których odbywa się działalność przemysłowa (Hamilton, 1979). Transformacja systemowa i otwarcie gospodarki polskiej na procesy globalne przyczyniły się do dalszej ewolucji obiektu badań geografii przemysłu. Według Andrzeja Wielońskiego (2005) „(...) rosnąca rola korporacji ponadnarodowych (...), a przede wszystkim zmiany w przestrzennym zasięgu, zarządzaniu i organizacji spowodowały, że poczynając od lat 90. XX wieku obiektem badań przemysłu stał się łańcuch produkcyjny, zwany łańcuchem wartości dodanej” (s. 123; por. Dicken, 1994; Hayter, 1997; Storper, 1992; Stryjakiewicz, 1999). Jedną z pierwszych definicji łańcucha produkcji przedstawił w swej pracy pt. *Global Shift: Transforming the World Economy* Peter Dicken (1998). Według niego jest to „(...) transakcyjnie powiązana sekwencja funkcji, w której każde stadium dodaje wartość dodatkową do procesu produkcji dóbr i świadczenia usług” (s. 7).

Już w latach 90. procesy globalizacyjne zmieniły istotę międzynarodowych powiązań gospodarczych. Obecna współzależność i komplementarność państw, sektorów gospodarek czy pojedynczych podmiotów (ale o znaczeniu ponadkrajowym) powoduje, że obiektem badań przemysłu winny być większe struktury – sieci produkcji, nazywane także globalnymi sieciami produkcji (Dicken, 2007; Stachowiak, 2009; Stryjakiewicz, 2010).

Zmiana obiektu badań i pojawiające się kolejne podejścia nie wykluczają jednak skupienia na pojedynczych przedsiębiorstwach, grupach lub działach przemysłu i ich adaptacji przestrzennej do zmieniających się warunków gospodarowania (Domański B., 1997, 2001; Rachwał, 2008; Stryjakiewicz, 1999) czy też transformacji struktur przemysłowych (struktury przestrzennej i procesów przestrzennych) w różnych układach przestrzennych (m.in. Czapliński, 2009; Gierańczyk, 2008; Kukliński, 2000; Rachwał, 2010b; Ziło, 1987, 1997, 1999, 2001, 2006, 2007, 2008, 2012). Jak pisze Ziło (2008), „(...) podstawowym celem badania przemysłu winno być odkrywanie prawidłowości występujących w strukturze przestrzennej przemysłu, które będą podstawą budowy odpowiedniej teorii” (s. 12).

Konsekwencją zmian podstawowego obiektu badań są zmiany w definiowaniu form organizacji i koncentracji przestrzennej przemysłu. Jak twierdzi Anna Tobolska (2011), nowe strategie funkcjonowania przedsiębiorstw przemysłowych, oparte coraz powszechniej na outsourcingu i spin-offie, prowadzą do powstawania wielu, zwykle małych, jednostek produkcyjnych powiązanych ze sobą w bardzo różny sposób. Ów proces kreuje odmienne przestrzenne układy gospodarcze, w tym także formy koncentracji produkcji przemysłowej, np. w postaci okręgów przemysłowych nowego typu (Grzeszczak, 1999), sieci biznesowych (Stryjakiewicz, 2001, 2005) czy klastrów (Dutkowski, 2005). W konsekwencji inaczej rozumiane jest współcześnie pojęcie „okręg przemysłowy”, a także cele koncentracji przemysłu (Stryjakiewicz, 2005, 2010).

Obecnie szczególnie popularna wydaje się teoria klastra i wiele teorii pokrewnych, częściowo się pokrywających (np. dystrykt, grono, technopol, RSI, milieux, klaster przemysłowy, klaster innowacyjny, world-best klaster), którym poświęcono szereg badań mających na celu empiryczną weryfikację. Należy jednak postawić pytanie, czy jest to już koncepcja w pełni ukształtowana i dojrzała (Gorynia, Jankowska, 2008; Koschatzky, 2012; Martin, Sunley, 2003). Warto też zapytać o zasięg przestrzenny klastrów, zwłaszcza że nie ma jednej powszechnie akceptowanej metodologii ich badania.

Podsumowując, należy podkreślić, że we współczesnej geografii przemysłu zachodzą zmiany. Podążając za nimi, warto jednak zwrócić uwagę na dotychczasowy dorobek polskich geografów zajmujących się tą problematyką. Wydaje się bowiem, że bez rozwiązań filozoficzno-metodologicznych będących kontinuum dotychczasowej wiedzy postępek w tej dziedzinie jest pozorny i może prowadzić do nieporozumień w dyskusjach naukowych (np. w sporach o teorię klastra).

Procesy transformacji modelu związane z przechodzeniem od centralnego zarządzania gospodarką do systemu gospodarki rynkowej wpłynęły zasadniczo na funkcjonowanie poszczególnych sektorów gospodarki narodowej, przedsiębiorstw przemysłowych i usługowych oraz instytucji otoczenia biznesu. Wyrazem tego była przebudowa struktur przemysłowych, która dokonana się w wyniku zmian w przedsiębiorstwach przemysłowych, traktowanych jako podstawowe elementy przestrzennych form koncentracji przemysłu. W centralnym systemie sterowania przedsiębiorstwa przemysłowe działały w warunkach gospodarki planowej. Polegało to na wykonywaniu zadań wyznaczonych przez plany jednostek nadrzędnych, co wpływało z kolei na ograniczenie samodzielności w zakresie zasobów majątkowych, wielkości i asortymentu produkcji, kierunków zbytu, zaopatrzenia w surowce i materiały, struktur organizacyjnych, zatrudnienia, a także kierunków rozwoju. Nie sprzyjało to modernizacji procesów produkcji, podnoszeniu jakości asortymentu i wdrażaniu innowacji.

We wprowadzanym od ponad 30 lat w Polsce systemie gospodarki rynkowej pojawiły się nowe uwarunkowania (np. proces integracji europejskiej), a mechanizmy konkurencji zaczęły mieć istotne znaczenie w zmianach kierunku działalności przedsiębiorstw oraz ich selekcji. Proces dostosowywania się podmiotów przemysłowych do warunków gospodarowania wymaga od nich przeprowadzenia radykalnych zmian w funkcjonowaniu, prowadzących do podniesienia konkurencyjności. Zmiany te są wymagane, by krajowe przedsiębiorstwa mogły uczestniczyć w europejskich i globalnych procesach gospodarczych

i integracji polskiego przemysłu z przemysłem nie tylko kontynentalnym, lecz także światowym, zwłaszcza poprzez powiązania organizacyjne, kapitałowe, technologiczne i wchodzenie w ukształtowane sieci rynkowe ponadnarodowych korporacji.

Restrukturyzacja przedsiębiorstw w procesie transformacji jest jednym z podstawowych problemów badawczych w naukach ekonomicznych. Dominuje tam z reguły wąskie, specjalistyczne rozumienie wybranych aspektów funkcjonowania przedsiębiorstwa, np. zmian w strukturze kosztów, analizy przepływu środków pieniężnych, restrukturyzacji, zarządzania itp. W pracy badawczej nad funkcjonowaniem przedsiębiorstw przemysłowych wyjątkowo istotne wydaje się podjęcie kwestii całościowych zmian działalności przedsiębiorstw osadzonych w konkretnej przestrzeni geograficznej. Istotnym zagadnieniem badawczym są więc zmiany powiązań przestrzennych przedsiębiorstwa i jego wpływu na otoczenie.

Dokonując analizy oceny skutków przemian przemysłu w wymiarze przestrzennym, można wskazać miejsca, w których zachodzą najbardziej charakterystyczne procesy transformacyjne na poziomie mikro-, mezo- i makroekonomicznym (Domański B., 2001; Makiela, 2001; Misztal, 2003; Parysek, 1994; Strykiewicz, 1999; Tkocz, 2001; Wieloński, 2004, 2005; Ziolo, 1997, 2001, 2003a, 2003b, 2006). Wymiar przestrzenny pozwala również etykietować niektóre rozwiązania, przy wcześniejszym przyjęciu określonych kryteriów, takich jak układ i zasięg przestrzenny więzi aktywnych i pasywnych przedsiębiorstwa, powiązania decyzyjno-kontrolne czy przestrzeń zarządzania (m.in. Domański, Marciniak, 2003; Dutkowski, 2005; Grabher, Stark, 1997; Strykiewicz, 2001, 2004, 2005; Śleszyński, 2007; Volberda, 2008; Zorska, 2007). Kluczowe są jednak teorie lokalizacyjne przemysłu. Funkcjonowanie przedsiębiorstw, w tym także przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego, jest determinowane przez ich umiejscowienie w przestrzeni i zależność od innych jej elementów, w tym również wchodzeniem z nimi w bezpośrednie i pośrednie relacje jedno-, dwu- lub wielostronne. Określona lokalizacja może być bazą, ale też granicą możliwości działalności przedsiębiorstwa (Budner, 2004; Godlewska, 2001; Fierla, 1987; Kortus, 1986; Rogacki, 1988; Strykiewicz, 1988, 2009; Wieloński, 2004, 2005).

Przestrzeń jest jednym z atrybutów strategii adaptacyjnych, chociaż obok strategii przestrzennych istnieją również aprzestrzenne, mające jednak przestrzenne skutki (Krumme, 1969; Walker, 1975). Do przestrzeni odwołuje się również definicja adaptacji przestrzennej zaproponowana przez Strykiewicza (1999). Istnieją różne wymiary procesów adaptacyjnych, a konsekwencje przestrzenne można odnaleźć również w wymiarze czasowym (czas jest potrzebny do reakcji na zmiany otoczenia: problem opóźnienia

diagnostycznego i zarządczego) oraz w wymiarze koncentracji (czynniki endo- i egzogeniczne związane z rozwojem przestrzennym).

Podjęcie badań nad funkcjonowaniem przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego w Polsce to również wzięcie pod uwagę zjawisk gospodarczych na poziomie mezoekonomii. Wielu autorów (m.in. Bywalec, 1996; Gorynia, 1995; Gorynia, Jankowska, Maślak, 2000; Jankowska, 2003; Janasz, 2006), mówiąc o strukturach średniego szczebla, ma na uwadze głównie działy i grupy. Można zauważyć rosnącą popularność mezoekonomii jako nauki o regionach lub o wyodrębnionych terytorialnie fragmentach.

Pojawia się zatem, jako w pewnym stopniu kontynuacja metodologii wyodrębniania działów i grup, koncepcja zastosowania kryterium przestrzennego. Zgodnie z nią pełnoprawnym działem, a nawet tylko grupą przedsiębiorstw o ukierunkowanej działalności gospodarczej (np. przetwarzanie i konserwowanie ryb, skorupiaków i mięczaków), będzie zbiór jednostek przemysłowych funkcjonujących na nieprzypadkowo wybranym obszarze terytorialnym (Grzeszczak, 1999; Sztando, 1997, 1999).

Teoretyczne uzasadnienie decyzji rozwojowych przedsiębiorstwa tkwi w mikroekonomii. Globalne strategiczne problemy rozwojowe są wyjaśniane w teorii rozwoju, a więc w makroekonomii. Zaplecza naukowego grupy przemysłowej należy zatem szukać w mezoekonomii. Nie można jednak rozszerzać tej problematyki bez wcześniejszego umiejscowienia jej wśród zagadnień źródłowych. W wyjaśnieniu pojęcia mezoekonomii kluczową rolę odgrywają więc mikroekonomia i makroekonomia (Gorynia, 1996; Janasz, 2006), jednak mezoanaliza ma wiele założeń wspólnych z badaniami ekonomiczno-przestrzennymi.

Najistotniejsze to:

- jednostka, w tym jednostka przestrzenna, to część większej całości,
- nie ma systemów całkowicie zdeterminowanych przez otoczenie,
- struktury nie są prostymi charakterystykami, lecz implikują strategię,
- przestrzeń jest dynamiczna, a więc działalność człowieka wymaga adaptacji do nowych warunków, w tym adaptacji przestrzennej,
- stosunki między podmiotami mają charakter powiązań sieciowych.

Ocenę skutków przemian przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego w Polsce należy zatem przeprowadzać z wykorzystaniem osiągnięć mezoekonomii, niemniej nie można się ograniczać do autonomicznej analizy tego poziomu. Nieodzowne jest korzystanie z analizy poziomu makro (analiza kontekstualna) oraz – szczególnie istotnej dla przebiegu badań – analizy poziomu mikro (analiza redukcyjna).

1.4. Kształtowanie się struktury przestrzenno-organizacyjnej

1.4.1. Uwarunkowania podaźowe

Jeśli jako kryterium przyjąć pochodzenie ryb i innych organizmów wodnych (skorupiaki i mięczaki), wyróżnia się produkcję morską, czyli połowy i hodowle prowadzone w akwenach morskich, oraz produkcję śródlądową, czyli połowy i hodowle prowadzone w zbiornikach wodnych na lądzie. Produkcje morska i śródlądowa polegają na połowach ryb występujących w przyrodzie naturalnie albo w rezultacie prowadzonych przez ludzi zabiegów hodowlanych, czyli akwakultury. Akwakultura pozwala na zwiększenie produkcji ryb, zarówno w morzach, jak i w akwenach śródlądowych (Knap, 2011).

Dominuje produkcja morska. W latach 1950–2007 jej udział w produkcji ogólnej wynosił od 70,8 do 90,8%; najwyższy był w latach 1950–1970. Od początku lat 80. zaznacza się zniżkowy trend produkcji morskiej (ale też śródlądowej) i zwiększanie udziału akwakultury (Knap, 2011), nadal jednak naturalne siedliska ryb morskich są podstawowym czynnikiem produkcyjnym rybołówstwa. Określa się tak zasoby biologiczne środowiska naturalnego aktualnie lub potencjalnie użyteczne dla rybołówstwa (Polański, 1973). O ich specyfice decydują: różnorodność, odnawialność, wyczerpywalność, rozproszenie, labilność oraz bytowanie w środowisku wodnym (Knap, 2011).

Podstawowym sposobem pozyskiwania surowca w przetwórstwie jest nadal rybołówstwo morskie. Niegolewski (1965) zalicza połowy do wydobywczej działalności wytwórczej w wodach morskich. Ryby są surowcem żywym, znajdującym się w ciągłym ruchu, co różni je od surowców w innych przemysłach wydobywczych, stąd też ich pozyskiwanie ma cechy wspólne z myślistwem.

Ryby są wytwarzane (poza nielicznymi wyjątkami) przez biologiczne siły przyrody w środowisku, na które oddziałują warunki przyrodnicze danego regionu morskiego i jego ekosystem. W rybołówstwie morskim nakład pracy żywej i uprzedmiotowionej skierowany jest wyłącznie na działalność wydobywczą, natomiast powstawanie zasobów ryb dokonuje się w ramach działania biologicznych sił przyrody, niewspomaganych przez człowieka, poza nielicznymi wyjątkami (Niegolewski, 1965). Rybołówstwo morskie można sklasyfikować jako działalność pośrednią między przemysłem wydobywczym, eksploatującym złoża przyrody nieożywionej, a rolnictwem, produkującym wytwory przyrody żywej.

Usuwanie poprzez połowy części biomasy (ryb) powoduje zachwianie równowagi pomiędzy przyrodniczą siłą reprodukcji ryb a naturalną żyznością środowiska. Postępujące przetłówienie i przemysłowy połów niektórych gatunków wywołują znane od wielu lat

zmiany w środowisku. Do chwili obecnej oddziaływanie człowieka na warunki środowiska wodnego w znacznym stopniu ogranicza się do metod biernych, polegających na administracyjnym kontrolowaniu, limitowaniu lub nawet wprowadzaniu okresowych zakazów połowów, a w ostatnich latach dodatkowo certyfikowaniu wydobytego surowca rybnego.

Połowy morskie są prowadzone metodami rzemieślniczymi i przemysłowymi przez podmioty gospodarcze (osoby prywatne oraz przedsiębiorstwa) w państwach mających dostęp do zasobów rybnych mórz i oceanów poprzez linię brzegową oraz flotę połowową. Rozmieszczenie zasobów ryb w akwenach morskich jest nierównomierne, zależne od czynników naturalnych (przyrodniczych). W ciepłych wodach bytuje dużo gatunków, podczas gdy w wodach chłodnych występuje ich znacznie mniej. Połowy przemysłowe koncentrują się na akwenach o dużym zagęszczeniu ryb niewielu gatunków. Ocean Atlantycki (wraz z morzami przyległymi) był największym rejonem pozyskiwania ryb jeszcze w 1950 roku, ale w ostatnich latach ustępuje Oceanowi Spokojnemu (i morzom przyległym). Wzrosło też znaczenie Oceanu Indyjskiego (FAO, 2022).

Bogactwo zasobów ryb w oceanach i techniczne możliwości ich wydobywania sprawiły, że po II wojnie światowej prężnie rozwinęło się rybołówstwo dalekiego zasięgu – na wodach międzynarodowych. Jego szczególna rola polegała na tym, że pozyskiwano surowiec z wód znajdujących się poza granicami państwa. Eksploatując dalekie akweny, morska gospodarka rybna powiększała bazę surowcową wyznaczoną granicami politycznymi i wносиła do gospodarki narodowej dobra ze światowych zasobów (Niegolewski, 1979).

Adam Podgórecki (1962) słusznie uważa, że wartość eksploatacji wód międzynarodowych można ocenić dwoma metodami: przez analogię szacuje się powierzchnię krajowych jezior potrzebnych do wyprodukowania ilości ryb wydobytych z wód międzynarodowych, a także porównuje się wartość białka z ryb z wartością białka hodowlanych zwierząt ciepłokrwistych, lub wyprowadza z tego powierzchnię użytków rolnych potrzebnych do wyhodowania odpowiedniej liczby zwierząt. Obie metody wskazują na celowość zdobywania surowca rybnego na wodach międzynarodowych.

Postrzeganie roli zasobów naturalnych jako czynnika możliwości produkcyjnych światowego rybołówstwa ulegało istotnym zmianom. Do początku XX wieku panowało przekonanie, że ilość ryb z uwagi na ogromne rozmiary mórz i oceanów oraz wysoką naturalną produktywność eksploatowanych akwenów jest niemal niewyczerpywalna (Knap, 2011).

Kesteven, Holt (1955) już w połowie lat 50. ubiegłego stulecia wyróżnili trzy etapy rozwoju rybołówstwa morskiego. W pierwszym połowy są coraz większe z uwagi na zmiany warunków społecznych i ekonomicznych, takich jak zwiększenie popytu czy umiejętności dystrybucji. W drugim okresie zwiększają się w rezultacie wzrostu intensywności

i wydajności, spowodowanych postępowaniem techniki i technologii, ale też szeroko rozumianej manipulacji (w tym przechowywania) oraz rynku. Ten etap trwa tak długo, jak długo utrzymuje się ekonomiczna efektywność połowów, a zasoby naturalne łowisk są dostatecznie duże. I wreszcie następuje trzeci etap, w którym warunki ekonomiczne i przyrodnicze osiągają poziom ograniczający dalsze możliwości rozwoju rybołówstwa morskiego. Trwa to do czasu, aż wskazane czynniki ulegną zmianie na tyle, aby mogły stymulować rozwój tej dziedziny.

Już w latach 50. ubiegłego wieku na konferencji zorganizowanej przez FAO stwierdzono, że zasadniczym czynnikiem rozwoju i racjonalnej eksploatacji zasobów morskich jest ich ochrona biologiczna. Celem powinno być uzyskanie optimum stałej produkcyjności dla zapewnienia maksimum żywności bez zagrożenia wyniszczeniem zasobów. W związku z tym, że zasoby morskie są wspólną własnością całej ludzkości, uważano, że wszystkie państwa powinny uczestniczyć w ich ochronie na zasadzie umów międzynarodowych. Taka współpraca i objęcie ochroną gatunków i łowisk, które tego wymagają, decydują o powodzeniu gospodarki człowieka na morzu. W pierwszej kolejności muszą być zastosowane środki zapewniające skuteczność regulacji połowów, a kraje nimi zainteresowane powinny brać udział w określaniu norm wielkościowych. Podkreślano, że ochrona żywych zasobów morza jest trudna, gdyż ruchliwość ryb sprawia, że wielkość zasobów w jednym rejonie zbiornika wodnego w znacznym stopniu jest uzależniona od charakteru połowów w innym. Ponadto z powodu niedostatecznej wiedzy zabrakło ustaleń na temat tego, jakich środków ochrony wymaga rybołówstwo oceaniczne. Zalecono więc szeroko zakrojone międzynarodowe badania oceaniczne (Niegolewski, 1965).

W latach 70. ubiegłego wieku naukowcy zaczęli dostrzegać coraz większe znaczenie instytucji (rozumianych jako zasady postępowania ukształtowane przez ludzi) jako krytycznych determinant ekonomicznego, społecznego i politycznego wzrostu i rozwoju gospodarczego. Determinanty te zmieniają się, a porażki w rybołówstwie morskim świadczą o nieprawidłowym podejściu do zarządzania światowym rybołówstwem (Petersen, 2006).

Wypracowanie globalnych uregulowań prawnych napotyka na liczne przeszkody, tak wewnętrzne (nieformalne), nawiązujące do zwyczajów (oraz tabu) w poszczególnych państwach, jak i zewnętrzne (formalne), wynikające z zapisów konstytucji i innych przepisów prawa. Przeszkody są przezwyciężane przez różne organizacje międzynarodowe, które wraz z ich członkami, w tym naukowcami, traktuje się jak gracze w ustanawianiu porządku instytucjonalnego.

Najważniejszym zadaniem w zarządzaniu rybołówstwem stało się przeciwdziałanie zubożeniu zasobów ryb. Biorąc pod uwagę ich szacunkową wielkość oraz intensywność

i wydajność połowów, wypracowano koncepcję Total Allowable Catches (TAC, ogólne dopuszczalne połowy), w której ramach wyznaczono roczne limity gatunków poławianych przemysłowo na poszczególnych akwenach. Nie wzięto jednak w dostatecznym stopniu pod uwagę alokacji i dystrybucji TAC pomiędzy potencjalnymi użytkownikami (flotami rybackimi państw). Ekonomiczne podejście do połowów powodowało eksploatację zasobów z myślą o maksymalizacji zysku w krótkim okresie, w czym brakowało troski o równowagę biologiczno-ekonomiczną w długim okresie (*sustainability*). Elizabeth H. Petersen (2006) winą za takie podejście obarcza ekonomistów, których poglądy na rolę rynku i rządów państw w gospodarowaniu uznaje za uproszczone i spolaryzowane. Według niej badania bazujące na neoklasycznej analizie rynku sprawiają, że w podejmowaniu decyzji stosowane są mało elastyczne instrumenty. Generalnie postęp w teorii nowej ekonomii instytucjonalnej jest ograniczony.

Od stuleci aż do lat 70. XX wieku obowiązywała zasada wolności mórz (*mare liberum*). Bazowała ona na przeświadczeniu, że korzystanie z zasobów morskich i oceanicznych przez wszystkie państwa i ich obywatele jest nieszkodliwe, gdyż są one niewyczerpywalne. Wiele krajów rozwinęło połowy dalekomorskie. W rezultacie wzrostu intensywności eksploatacji zasobów rybnych (legalnych, rejestrowanych i nielegalnych, nierejestrowanych) oraz ilości tzw. odrzutów (Brocki, 2009) dostrzeżono jednak, że jest inaczej. Świadczył o tym spadek dynamiki światowych połowów, w tym najbardziej wartościowych rynkowo gatunków ryb, zwłaszcza na Oceanie Atlantyckim i morzach przyległych (Knap, 2011).

Po II wojnie światowej nasiliła się rywalizacja państw o dostęp do zasobów ryb morskich. Niektóre kraje zaczęły sprzeciwiać się obecności obcych flot rybackich w pobliżu swoich granic morskich i jednostronnymi aktami prawnymi podporządkowywały sobie coraz rozleglejsze obszary wód. Uzasadniały to koniecznością ochrony ich biologicznych zasobów (Burke, 1994; Dobrzycki, 1980). Powszechne stosowanie arbitralnych rozwiązań w celu zabezpieczenia interesów w zakresie eksploatacji zasobów zagrażało stabilności międzynarodowych stosunków gospodarczych.

Uregulowanie zakresu narodowych jurysdykcji nad obszarami morskimi stało się już w drugiej połowie XX wieku jednym z głównych zadań stojących przed międzynarodową społecznością. Próby rozwiązania problemu podejmowane podczas I oraz II Konferencji Prawa Morza ONZ w latach 1958 i 1960 nie przyniosły pożądanych rezultatów (Burke, 1994). Następowiała dalsza intensyfikacja połowów, co zagrażało równowadze biologicznej na najbardziej eksploatowanych akwenach.

III Konferencja Prawa Morza (trwająca od 3 grudnia 1975 do 10 grudnia 1982 roku) właściwie zniósła wolność połowów, nakładając liczne ograniczenia, w tym wprowadzając

strefy wyłącznego rybołówstwa. Uzasadnieniem tych decyzji była troska o ochronę zasobów i racjonalne gospodarowanie nimi przez tzw. państwa nadbrzeżne. Państwa te, zwłaszcza ekonomicznie zależne od rybołówstwa, wyrażały zaniepokojenie nadmierną eksploatacją zasobów ryb przez tzw. państwa dalekomorskie. To w kolejnych latach doprowadziło do stopniowego ograniczania rybołówstwa dalekomorskiego (Zieziula, 1995) oraz prób kompensowania utraconych możliwości połowowych na najbliższych akwenach. Postępujące trudności i globalne zmniejszenie wydobywania ryb morskich spowodowały też znaczne ograniczenia wykorzystywania ich w celach niekonsumpcyjnych oraz zwróciły uwagę na możliwości hodowli.

Hodowla ryb, czyli akwakultura, umożliwia pozyskiwanie surowca rybnego w procesach uprawy i hodowli właściwych dla rolnictwa. Najwcześniej rozwinęła się hodowla ryb śródlądowych, chociaż od lat 50. XX wieku rozwija się również akwakultura morska (Knap, 2011) wybranych ryb dwuśrodowiskowych, głównie łososi, ale też mięczaków i skorpioniaków (Zieziula, Pawlak, 2011).

Zdaniem Niegolewskiego (1965) uprawa morza jest jakościowym skokiem w rozwoju rybołówstwa morskiego. Rola człowieka koncentruje się w tym przypadku na:

- zmianie warunków ekosystemu i jego biologicznej produktywności przez zwiększanie masy pożywienia dla przemysłowej hodowli ryb,
- zmianie wartości hodowlanej populacji ryb przez stosowanie zabiegów genetycznych, ochronę i zarybianie,
- zmianie struktury gatunkowej populacji środowiska wodnego przez transplancję gatunków,
- zużytkowaniu ogniw pierwotnych cyklu biologicznego na bezpośrednie pożywienie dla ludzi.

Stwierdzenia te można z powodzeniem odnieść do śródlądowej hodowli ryb.

Trzeba przy tym dodać, że choć znaczenie akwakultury rośnie, dominuje w niej hodowla śródlądowa.

Oprócz ochrony i powiększania populacji ryb w akwenach morskich i śródlądowych w ostatnich latach coraz bardziej zwraca się uwagę na zanieczyszczenie środowiska naturalnego (zanieczyszczenie wód śródlądowych w Polsce zob. Matuszczak, 2020), zmniejszenie bioróżnorodności i negatywny wpływ zmian klimatu. Podkreśla się konieczność takiego dysponowania zasobami naturalnymi, aby zapewnić globalny rozwój zrównoważony (ład zintegrowany zob. Zieziula, 2020). W praktyce oznacza to postępujące ograniczenia w dostępie do zasobów ryb morskich, ale też wprowadzanie prawno-administracyjnych zasad odpowiedzialnego rybołówstwa (Brocki, 2009).

Odbywa się to poprzez tworzenie ogólnych i szczegółowych rozwiązań legislacyjnych oraz międzynarodowych regulacji dotyczących wiarygodności informacji i statystyk rybackich. Istotna jest przy tym współpraca państw w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ), a w niej FAO z międzynarodowymi organizacjami rybackimi. Wspólne przedsięwzięcia dotyczą propagowania odpowiedzialnej działalności połowowej i popołowowej oraz odpowiedzialnej organizacji rozwoju akwakultury.

Realizacja zasad odpowiedzialnego rybołówstwa dokonuje się przez powszechne przyjęcie ekosystemowego podejścia. W jego ramach tworzone są morskie obszary chronione, a także wprowadzane zasady monitoringu, kontroli i nadzoru (MCS), jak też zintegrowane zarządzanie strefą brzegową.

W 1996 roku FAO przyjęło Kodeks odpowiedzialnego rybołówstwa (Code of Conduct for Responsible Fisheries), a 10 lat później dokonano oceny zgodności działań państw z przyjętymi zasadami w latach 2003–2005. Analiza objęła 53 państwa, które w analizowanym okresie pozyskiwały 96% ryb ze światowych połowów morskich. Wśród nich znalazło się też 12 krajów członkowskich UE, w tym Polska (Brocki, 2018).

Jeśli chodzi o skuteczność działań unijnych państw Morza Bałtyckiego, nisko oceniono m.in. realizację programów związanych z redukcją floty połowowej, narzędziami połowowymi oraz ochroną zasobów. Co więcej, różne były też stopnie chęci do zmian i dążenia do zgodności działań z Kodeksem odpowiedzialnego rybołówstwa, pomimo wypracowania wspólnej polityki w tym zakresie (Brocki, 2018).

W 2008 roku ponownie dokonano oceny wprowadzania Kodeksu odpowiedzialnego rybołówstwa w 53 państwach. W 90% państw zjawisko przełomienia zinstytucjonalizowało się i stanowiło trwały, negatywny, element zarządzania rybołówstwem morskim. Dostęp do zasobów i brak konkurencji to czynniki sprzyjające działaniom niezgodnym z Kodeksem. Uwspólnotowanie łowisk i swoboda dostępu do nich wszystkich państw członkowskich UE zwiększają eksploatację najżyźniejszych terenów i są czynnikami utrudniającymi działania zgodne z Kodeksem odpowiedzialnego rybołówstwa. Mimo deklaracji dotyczących odpowiedzialnego zarządzania rybołówstwem nie stwierdzono znaczącej poprawy w zakresie bezpieczeństwa granic morskich, bezpieczeństwa żywnościowego, przestrzegania prawa, zrównoważenia łowisk oraz dobrobycie społeczności lokalnych (Brocki, 2018).

Do końca analizowanego okresu nie dokonano znaczących postępów w zakresie wprowadzania zasad Kodeksu odpowiedzialnego rybołówstwa. Tempo wzrostu połowów morskich zmalało, co wynika z ograniczenia zasobów ryb w akwenach mórz i oceanów i zbyt wolnych postępów w realizacji założeń kodeksowych. Obniżenie dynamiki połowów jest mniejsze dzięki rozwojowi akwakultury, chociaż i tu występują czynniki ograniczające.

Jak podaje FAO, od późnych lat 80. połowy wynoszą od 86 mln ton do 93 mln ton rocznie i jest to trend długoterminowy. W 2018 roku osiągnięto jednak rekord globalnej produkcji rybnej – 96,4 mln ton, co oznaczało wzrost o 5,4% w stosunku do średniej z poprzednich trzech lat. Dodatkowo stwierdzono, że ponad 30% światowych łowisk została przetłowiona, co oznacza, że jest eksploatowana na poziomie uniemożliwiającym ich naturalne odtwarzanie. Około 60% stad ryb jest natomiast poławiana na najwyższym możliwym poziomie. Na tym etapie wdrażanie zasad zrównoważonego rybołówstwa nie jest kwestią dobrych praktyk, ale absolutną koniecznością (FAO, 2022).

Pomimo ograniczania zużycia surowca rybnego na cele niekonsumpcyjne przy obecnym stanie wiedzy oraz niedostatecznym tempie odbudowy zasobów rybnych i wzroście zasobów rybnych pochodzących z akwakultury nie istnieje szansa na znaczne zwiększanie światowej podaży surowców rybnych do przetwórstwa. Poszczególne państwa różnią się jednak znacznie pod względem możliwości, czyli skali i stopnia trudności, pozyskiwania surowca, zarówno przez rybołówstwo, jak też poprzez hodowlę.

Są kraje, które mogą dokonywać połowów ryb u własnych wybrzeży i/lub w zbiornikach hodowlanych na poziomie przewyższającym potrzeby krajowego rynku. Jeśli wykorzystują swoje możliwości, rozwijając przemysł rybny i akwakulturę, pozyskiwany surowiec rybny oraz przetwory sprzedają w państwach, które nie są w stanie zaspokoić swoich potrzeb własną produkcją.

W przewyżczeniu niedoborów surowcowych wiele państw wykorzystuje import ryb i przetworów rybnych. Import jest również istotnym sposobem urozmaicenia gatunkowego i asortymentowego ryb i przetworów, nie tylko dla państw odczuwających skutki braków surowcowych, lecz dla wszystkich dążących do rozszerzenia asortymentu żywności. Obserwuje się specjalizację państw w produkcji i wymianie ryb i wytworzonych z nich produktów.

W klasyfikacji działalności gospodarczej, w której za kryterium przyjęto intensywność wykorzystywanych czynników produkcji, ryby i przetwory rybne zaliczane są do tych uzależnionych od zasobów naturalnych. Inicjowanie i rozwijanie międzynarodowej specjalizacji w produkcji i wymianie ryb oraz przetworów jest zależne od korzyści absolutnych i komparatywnych (względnych) osiąganych przez państwa. Podstawowe źródło różnic to położenie geograficzne i wynikające z niego czynniki wytwórcze, jakimi są zasoby ryb w akwenach morskich i śródlądowych. Ważną, ale wtórną rolę odgrywają pozostałe czynniki wytwórcze, niezbędne do rozwoju przemysłu rybnego, akwakultury oraz przetwórstwa ryb. Badania Renaty Knap (2011) wykazały, że międzynarodową wymianę ryb i przetworów objaśniają głównie podażowe teorie handlu międzynarodowego, mówiące, że przewaga komparatywna państw wynika z relatywnych różnic w zasobach, a handel

ma charakter zarówno wewnątrzgałęziowy, jak i międzygałęziowy. Kierunki specjalizacji i struktura wymiany ulegają zmianie, jeśli państwa uczestniczące w handlu doświadczają zmiany w relatywnym wyposażeniu w czynniki produkcji.

1.4.2. Uwarunkowania popytowe

Mięso ryb, stworzeń zimnokrwistych, jest – podobnie jak mięso zwierząt ciepłokrwistych – uważane za najwartościowsze źródło białka zwierzęcego w pożywieniu; ponadto ryby zawierają także oleje wielonienasycone, witaminy A, B3, B6, B12 i D oraz takie minerały jak potas, wapń i żelazo. Zawartość poszczególnych składników odżywczych jest różna w przypadku różnych gatunków. Lekarze i dietetycy zwracają uwagę, że spożycie ryb i przetworów rybnych zapobiega chorobom serca, demencji, cukrzycy, osteoporozie, rakowi piersi, astmie, a także wpływa na prawidłowe funkcjonowanie mięśni (np. Hsieh, Arjmandi, 2011; Januszko, Kałuża, 2019; Nowicka, 2005).

Popyt na ryby jest pochodną dostępności ryb (fizycznej i ekonomicznej) oraz umiejętności i możliwości ich wykorzystywania przez ludzi. Jak już wspomniano, w postaci nieprzetworzonej oraz przetworzonej w różnym stopniu są konsumowane przez ludzi bezpośrednio lub pośrednio: głównie w postaci paszy wysokobiałkowej – mączki rybnej (często z dodatkiem oleju rybnego), wykorzystywanej w akwakulturze oraz przez hodowców zwierząt ciepłokrwistych. Największy udział w konsumpcji stanowi bezpośrednie spożycie ryb i przetworów przez ludzi (Knap, 2011).

Nierównomierne rozmieszczenie ludności wpływa na poziom spożycia, w tym ryb i przetworów w poszczególnych regionach – im większe zagęszczenie, tym wyższe spożycie na danym obszarze. Wysokie tempo wzrostu liczby ludności oznacza również wysokie tempo wzrostu spożycia, trzeba jednak zwrócić uwagę na bardzo duże różnice w spożyciu w przeliczeniu na jednego mieszkańca pomiędzy państwami; dla przykładu: rozpiętość w latach 1961–2007 wynosiła od mniej niż 1 kg do ponad 100 kg rocznie (Knap, 2011).

W makroekonomicznych analizach spożycia żywności bierze się pod uwagę liczbę ludności, ale też jednostkowy poziom konsumpcji. Zamieszczana w ogólnodostępnych corocznych (albo i częstszych) statystykach wielkość spożycia ryb i przetworów ogółem w skali świata, jak też w poszczególnych regionach czy państwach jest obliczana następująco: ogólna wielkość produkcji ryb pochodzących z rybołówstwa i hodowli w wadze żywej plus wielkość importu minus wielkość eksportu oraz korekta dotycząca salda zapasów. Metoda ta nie uwzględnia strat, m.in. technologicznych, w przetwórstwie (Vannucini, 2005). Dzieląc otrzymaną wielkość przez liczbę ludności danego obszaru, uzyskuje się średnią spożycia na jednego mieszkańca. Jest to wielkość szacunkowa,

nieodzwierciedlająca stanu faktycznego, ale pokazująca masę teoretycznie dostępną. Ponadto w wielu państwach prowadzone są szczegółowe mikroekonomiczne analizy budżetów rodzinnych, które pozwalają określić poziom spożycia według ustalonych grup dochodowych w każdej jednostce administracyjnej w wybranym okresie.

Spożycie ryb i przetworów zależy od wielu czynników o charakterze przyrodniczym, ekonomicznym, społecznym, religijnym czy politycznym (Bywalec, Rudnicki, 1992; Wiszniewski, 1977), wśród których ważną rolę odgrywają czynniki naturalne. Warunki środowiskowe w decydującym stopniu kształtują nawyki żywieniowe ludności, gusty i upodobania w tym zakresie, a w rezultacie określają poziom konsumpcji. Państwa mające znaczny dostęp do morza dzięki dobrze rozwiniętej linii brzegowej czy duże zbiorniki wód śródlądowych tradycyjnie wykorzystują w żywieniu łatwo dostępne – bardzo różne – gatunki ryb. Pod wpływem uwarunkowań przyrodniczych, w tym sezonowości podaży, kształtują się też tradycje spożycia o charakterze społecznym, np. religijnym.

Jednostkowe spożycie ryb w bardzo dużym stopniu zależy – pomijawszy warunki geograficzne – od czynników ekonomicznych. Wysoki poziom rozwoju gospodarczego i dochodów ludności pozwala na spożywanie większej ilości ryb, aż do punktu nasycenia (nie można bowiem w nieskończoność zwiększać masy jednostkowej pożywienia), a ponadto wpływa na coraz większe zróżnicowanie gatunkowe i asortymentowe, niezależnie od miejsca zamieszkania. Po przekroczeniu poziomu nasycenia wydatki na przetwory rybne na ogół nadal rosną, choć poziom spożycia pozostaje niezmienny – wyjątkiem jest m.in. Japonia, kraj o niezwykle wysokiej konsumpcji ryb i przetworów, gdzie następuje spadek spożycia ryb (Hotta, 1983). Nabywcy kupują droższe produkty, w tym uznawane za luksusowe. Poziom spożycia jest jednak nadal w znacznym stopniu uzależniony od tradycyjnych upodobań konsumentów, modyfikowanych zaleceniami dietetycznymi.

W literaturze ekonomicznej dużo uwagi poświęca się badaniom wpływu zmian wysokości dochodów na wielkość popytu na żywność, w tym na ryby i ich przetwory (Begg, Fisher, Dornbusch, 2007; Samuelson, Nordhaus, 2008). Potwierdzonej zależności (prawo Engla) – wzrost popytu na żywność to konsekwencja wzrostu dochodów (spadek popytu przychodzi w przypadku spadku dochodów) – towarzyszy badanie stopnia tej reakcji, czyli elastyczności dochodowej popytu. Według szacunków FAO w latach 60. i na początku lat 70. XX wieku ryby i ich przetwory charakteryzowały się bardzo wysoką elastycznością dochodową popytu, wyższą niż w przypadku innych produktów żywnościowych (Knap, 2011). W miarę wzrostu zamożności społeczeństw znaczenie ryb i przetworów w spożyciu rosło i było większe niż innych produktów żywnościowych. Obserwowany w okresie po II wojnie światowej globalny wzrost spożycia ryb i przetworów był w znacznym stopniu spowodowany wzrostem średniego poziomu dochodów na całym świecie.

Elastyczność dochodowa popytu na ryby w drugiej połowie lat 90. XX wieku była najwyższa w państwach o niskich dochodach (0,910), a najniższa w państwach o wysokich dochodach (0,393) (Knap, 2011). Pozytywny wpływ wzrostu dochodów na wielkość spożycia był tym większy, im niższy był poziom bieżącej konsumpcji. Notowano jednak wyjątki – np. Niemcy czy Norwegia (Knap, 2011) – co potwierdza występowanie dużego wpływu na spożycie uwarunkowań przyrodniczych i historycznie ukształtowanych nawyków konsumpcyjnych.

Ceny są kolejnym ważnym czynnikiem ekonomicznym kształtującym konsumpcję, występuje tu jednak odwrotna zależność niż w przypadku dochodów – im wyższa cena, tym mniejszy jednostkowy popyt; nade wszystko wzrost cen powoduje spadek popytu, a spadek cen – jego wzrost. O znaczeniu cen w kształtowaniu spożycia informują wskaźniki elastyczności cenowej popytu (Begg i in., 2007; Samuelson, Nordhaus, 2008).

Wskaźniki elastyczności cenowej popytu na ryby i ich przetwory dla lat 1986–1991 wykazały, że zmiany cen miały większy wpływ na poziom konsumpcji w państwach słabiej rozwiniętych niż w wysoko rozwiniętych (od tej reguły są wyjątki, np. Niemcy). Utrzymująca się długookresowa tendencja wzrostu cen ryb i produktów rybnych była istotnym czynnikiem hamującym zwiększanie spożycia w państwach uboższych. Przyczyniła się do utrwalania dysproporcji w jednostkowym spożyciu pomiędzy krajami (Asche, Bjørndal, Gordon, 2005).

Produkty żywnościowe są zastępowalne: występują liczne i różnorodne zamienniki poszczególnych surowców. Substytucja jest uwarunkowana zmianami naturalnymi i ekonomicznymi, ale też zdrowotnymi czy wreszcie modami w zakresie żywienia. W przypadku braków rynkowych czy pogorszenia warunków ekonomicznych produkty droższe są zastępowane tańszymi. Poprawa warunków życia wywołuje zmiany w kierunku odwrotnym.

Rozpatrując substytucyjność produktów, na początek bierze się pod uwagę zastępowalność prostą (I rzędu). W przypadku ryb dotyczy ona zamiany różnych grup gatunkowych i asortymentowych. Brak możliwości w tym zakresie prowadzi do zastępowalności II rzędu, np. ryby i produkty rybne są zamieniane na mięso i produkty mięsne, również należące do produktów wysokobiałkowych. Wreszcie następuje – warunkowana zmianami naturalnymi i ekonomicznymi, ale w ostatnich latach też propagowaniem nowych wzorców żywienia, takich jak wegetarianizm czy weganizm – zastępowanie białka i tłuszczów zwierzęcych tymi pochodzenia roślinnego, np. zbożami czy roślinami strączkowymi.

Substytucyjność sprawia, że oprócz prostej elastyczności cenowej popytu obliczana jest też tzw. elastyczność krzyżowa, obrazująca reakcję popytu na zmiany cen produktów zamiennych. Wskaźniki krzyżowej cenowej elastyczności popytu na ryby i ich przetwory

wskazywały znaczne różnice między poszczególnymi państwami (Knap, 2011), zależnie od osiągniętego poziomu spożycia, znaczenia w diecie i zachodzących zmian.

Rynek jest miejscem, w którym styka się podaż ryb i przetworów z popytem na nie oraz kształtuje się cena. Uwarunkowania podaży surowca rybnego zaprezentowano w podrozdziale 1.3.1. Popyt na ryby zgłaszany jest bezpośrednio przez przetwórstwo, ale też za pośrednictwem hurtu i sprzedaży detalicznej. Końcowi odbiorcy w niewielkim stopniu zaopatrują się także bezpośrednio u rybaków.

Ważnym czynnikiem wielkości i struktury spożycia ryb i ich przetworów jest sposób organizacji rynku. Określa on dostępność produktów dla odbiorców. Jeśli proces dystrybucji jest sprawny i jakość produktów właściwa, łatwy (bliski) dostęp pozwala zwiększać wielkość spożycia (Knap, 2011).

Hurtowe skup i sprzedaż ryb są tradycyjnie dokonywane na ulokowanych w niemal każdym porcie rybackim aukcjach rybnych. Część ryb jest tam wstępnie przetwarzana (odgławiana, patroszona, a czasem też filetowana), ale też zamrażana. Z aukcji ryby świeże i/lub wstępnie przetworzone trafiają do przetwórstwa, ale również do tzw. HoReCa (czyli do hoteli, restauracji i cateringu). Dużą grupą odbiorców są branżowe hurtownie, z których produkty rybne kierowane są do sprzedaży detalicznej, w tym do specjalistycznych sklepów, a stamtąd do końcowych odbiorców, najczęściej gospodarstw domowych. Jeśli nie funkcjonuje aukcyjna sprzedaż ryb, najczęściej poławiający realizują wcześniej zawarte kontrakty z przetwórniami, hurtowniami oraz placówkami detalicznymi.

Zmiany w zakresie dystrybucji w drugiej połowie XX wieku przyczyniły się do globalnego zwiększenia spożycia ryb i przetworów. Dokonał się bowiem skokowy postęp w technologii utrwalania produktów (chłodnictwa i zamrażalnictwa) oraz w możliwościach transportu na duże odległości. Nie bez znaczenia były też towarzyszące im usprawnienia w organizacji dystrybucji i handlu.

Należy pamiętać, że ryby należą do surowców wyjątkowo nietrwałych i podatnych na zepsucie. Nie dotyczy to konserw, ryb solonych i odpowiednio suszonych, a także przetworów rybnych. Proces zmian w tkance mięsnej rozpoczyna się bezpośrednio po wydobyciu z wody i trwa nieprzerwanie, aż do całkowitego rozkładu. Podobny proces występuje u zwierząt ciepłokrwistych po ich uboju, ale w mięsie ryb zmiany następują znacznie szybciej. Z tego względu zamrażanie jest najlepszą metodą zachowania właściwości świeżych ryb na dłuższy czas.

Szczególne znaczenie miało zastosowanie zamrażalnictwa we wszystkich ogniwach gospodarki rybnej, począwszy od zamrażania wydobytych ryb na statkach dalekomorskich (a częściowo też na dużych kutrach), przez transport morski zamrożonych towarów, stosowanie urządzeń chłodniczych w portach, transport samochodami-chłodniami),

technologie zamrażania i chłodnie w zakładach przetwórczych, chłodnie niskich temperatur w sklepach, a skończywszy na lodówko-zamrażarkach u końcowych odbiorców. Umożliwiło to zwiększenie odległości przewozu towarów oraz tworzenie długookresowych zapasów, co w znacznym stopniu przyczyniło się do zmniejszenia sezonowości dostaw, urozmaicenia gatunkowego i asortymentowego, czyli znajdowanie nowych sposobów zaspokojenia popytu, jak też stworzenie nowych rynków zbytu (Knap, 2011).

Zwiększanie dostępności ryb i przetworów rybnych jest możliwe dzięki postępowi technicznemu w transporcie i logistyce, co pozwala na skrócenie czasu (a dzięki temu kosztów) dystrybucji. Rozwój środków transportu, sieci kolei, utwardzonych dróg (w tym szybkiego ruchu) oraz połączeń lotniczych daje szansę na dostarczanie pełnego asortymentu wytworzonych produktów w prawie każde – nawet najbardziej odległe – miejsce na ziemi. Do zwiększenia dostępności przyczyniają się też zmiany w dystrybucji, w tym ekspansja wielkopowierzchniowych placówek detalicznych (hiper- i supermarketów). Pod koniec XX wieku stały się one dominującym kanałem dystrybucji w krajach wysoko rozwiniętych (Papageorgiou, 2002; Bjørndal, Tveteras, 2002). Wielkopowierzchniowe placówki eliminują konieczność udawania się po produkty rybne do wyspecjalizowanych sklepów detalicznych i umożliwiają ich nabywanie niejako przy okazji. Oszczędzają czas przeznaczany na zakupy artykułów żywnościowych (Wilkinson, Rocha, Fuertes, 2006).

Jeśli chodzi o przemysłowe produkty rybne, mączki i oleje, to jak już wspomniano – należą one do najbardziej wartościowych składników pasz dla zwierząt hodowlanych. Ich zastosowanie zwiększa efektywność hodowli, maksymalizując przyrost masy mięsnej i obniżając ryzyko wystąpienia chorób (Brookes, 2001). Popyt na te produkty jest uwarunkowany zmieniającym się zapotrzebowaniem na pasze w hodowli zwierząt rzeźnych oraz w akwakulturze. Do lat 80. ubiegłego wieku występował wzrost popytu na pasze, w tym jej komponenty rybne, wynikający z intensywnej hodowli zwierząt ciepłokrwistych, głównie w państwach wysoko rozwiniętych. W kolejnych latach nastąpił dynamiczny rozwój akwakultury, zwłaszcza w Chinach, stąd nastąpił tam silny wzrost popytu i zużycia przemysłowych produktów rybnych.

Z uwagi na potrzebę zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego, w większości państw popyt jest zaspokajany w pierwszej kolejności przez przetwórstwo krajowe, wykorzystujące surowiec rodzimego pochodzenia (w przypadku ryb także z połowów dokonywanych przez rodzimą flotę dalekomorską). Niedobory są pokrywane dzięki importowi. Jeśli pozwala na to przemysł przetwórczy, pierwszeństwo ma import surowców, istotniejszy niż wyrobów gotowych. Takie podejście wynika z troski o wzrost i rozwój gospodarczy kraju, w tym o zapewnienie miejsc pracy.

Rozwinięte przetwórstwo niejednokrotnie wytwarza nadmierną ilość określonych produktów, przewyższającą potrzeby w tym zakresie, więc nadwyżki są eksportowane. To z kolei umożliwia import niezbędnych surowców i produktów gotowych, które pozwalają na urozmaicenie gatunkowe i asortymentowe dostaw zarówno do przetwórstwa, jak i do końcowych odbiorców.

2. Uwarunkowania i funkcjonowanie polskiego przetwórstwa rybnego po II wojnie światowej (do 1989 r.)

2.1. Uwarunkowania prawno-polityczne i organizacyjne

Po zakończeniu II wojny światowej Polska znalazła się w radzieckiej strefie wpływów, czyli w politycznej i gospodarczej zależności od Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Okres ten, definitywnie zakończony w 1989 roku, charakteryzowało politycznie uwarunkowane przyjęcie zasad gospodarki centralnie planowanej (zwanej socjalistyczną) i zarządzanej. Zgodnie z ideologią socjalizmu nastąpiło systemowe odejście od własności prywatnej i dążenie do ustanowienia własności społecznej, wspólnej, państwowej. Nacjonalizacja większości majątku narodowego umożliwiła ścisłą centralizację działalności gospodarczej (Kornai, 2001).

Zmiana granic Polski w 1945 roku znacznie rozszerzyła dostęp kraju do Morza Bałtyckiego i stworzyła dobre warunki do rozwoju rybołówstwa morskiego. Formy zarządzania gospodarką rybną kształtowały się pod wpływem szybkiego wzrostu gospodarczego. Poszukiwano nowych rozwiązań organizacyjnych w nowych uwarunkowaniach politycznych i gospodarczych, ale też nawiązywano do tradycji z okresu międzywojennego, szczególnie w pierwszych latach po wojnie. Formy organizacji oraz metody zarządzania ulegały zmianom, co wynikało z potrzeb oraz kolejnych doświadczeń (Wojewnik, 1972).

Pojawiły się też dwie koncepcje dotyczące usytuowania przetwórstwa rybnego. Jedna z nich zakładała, że przedsiębiorstwo połowowe powinno zajmować się wyłącznie połowami i przekazywać ładunek ryb do innego przedsiębiorstwa, które zajmie się manipulacjami przeładunkowymi i przetwórstwem. Druga postulowała istnienie uniwersalnych kombinatów prowadzących połowy i przetwórstwo, mających własną obsługę remontową itp. Tak jedno, jak i drugie rozwiązanie spotyka się w innych państwach (Wojewnik, 1972).

W pierwszych powojennych latach połowy podlegały Głównemu Morskiemu Urzędowi Rybackiemu, zlikwidowanemu w 1946 roku. W jego miejsce powstał Generalny Inspektorat Rybołówstwa Morskiego (GIRM), na prawach departamentu, w Ministerstwie Żeglugi i Handlu Zagranicznego. W 1951 roku zlikwidowano GIRM i powołano Centralny Zarząd Rybołówstwa Morskiego (CZRM). W trakcie istnienia CZRM nastąpiła silna centralizacja, która doprowadziła do jego likwidacji w 1956 roku. Zastąpiono go Generalnym

Inspektorem Przemysłu Rybnego (GIPR), który przetrwał kolejny rok. Następnie podjęto próbę decentralizacji zarządzania przez powołanie Rady Przedsiębiorstw, mającej koordynować działania w branży, co jednak z czasem okazało się niewystarczające. Przetwórstwo rybne było podporządkowane Ministerstwu Aprowizacji, przy czym część znalazła się w Centrali Obrotu i Przetwórstwa Rybnego, a część w Państwowym Zjednoczeniu Przemysłu Konserwowego (Wojewnik, 1972).

Z upływem czasu okazało się, że oddzielenie przetwórstwa podstawowego (wstępnego) od połowów nie jest ani możliwe, ani zasadne. Tylko najmniejsze statki rybackie, czyli kutry i łodzie, mogą dostarczać do portów ładunki ryb nieprzetworzonych, podczas gdy większe jednostki, szczególnie uprzemysłowione, są dostawcami ryb przetworzonych na morzu. Konieczność dostarczania łatwo psującego się surowca w stanie niepogorszonym sprawiła, że w gestii przedsiębiorstw połowowych pozostawiono wstępne zabezpieczanie złowionych – również na lądzie – ryb oraz manipulacje przeładunkowe. Jeśli chodzi o przetwórstwo właściwe, głównie produkcję konserw rybnych, to uznano za celowe tworzenie wyspecjalizowanych przedsiębiorstw przetwórczych. Tak poprzez rozbudowę niewielkich przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego bądź tworzenie od podstaw powstawały zakłady rybne. Wyjątkiem od tej zasady było Przedsiębiorstwo Połowów Dalekomorskich i Usług Rybackich „Odra”, produkujące również konserwy rybne. Do obrotu produktami rybnymi utworzono z kolei przedsiębiorstwa hurtowo-detaliczne, które nazwano centralami rybnymi. Przyjmowane rozwiązania z czasem okazały się niewystarczające, a ponadto niezgodne z wytycznymi centralnie planowanej i zarządzanej gospodarki (Wojewnik, 1972).

Aż do 1989 roku obowiązywała w Polsce zasada kompleksowości gospodarki rybnej, co oznacza, że przetwórstwo traktowano jako nieodłączną część przemysłu rybnego. Jeśli chodzi o strukturę organizacyjną, przemysł rybny był wyjątkowo silnie zintegrowany, począwszy od ogniw produkcji wydobywczej i przetwórczej po organizację zbytu, handlu hurtowego i części handlu detalicznego (Niegolewski, 1970). Wszystkie działania z pełnym cyklem produkcyjnym i dysponujące całą masą towarową (w tym surowcem rybnym) na szczeblu hurtu i części detalu zostały objęte jednolitą organizacją administracji gospodarczej.

Gospodarka rybną stała się spójną strukturą w gospodarce nakazowej (Zieziula, Pawlak, 2004), w której występowała silna tendencja do centralizacji. Stworzono wówczas makrosystem organizacyjny. Miejsce przetwórstwa rybnego w makrostrukturze gospodarki rybnej w Polsce zaprezentowano na rysunku 5.

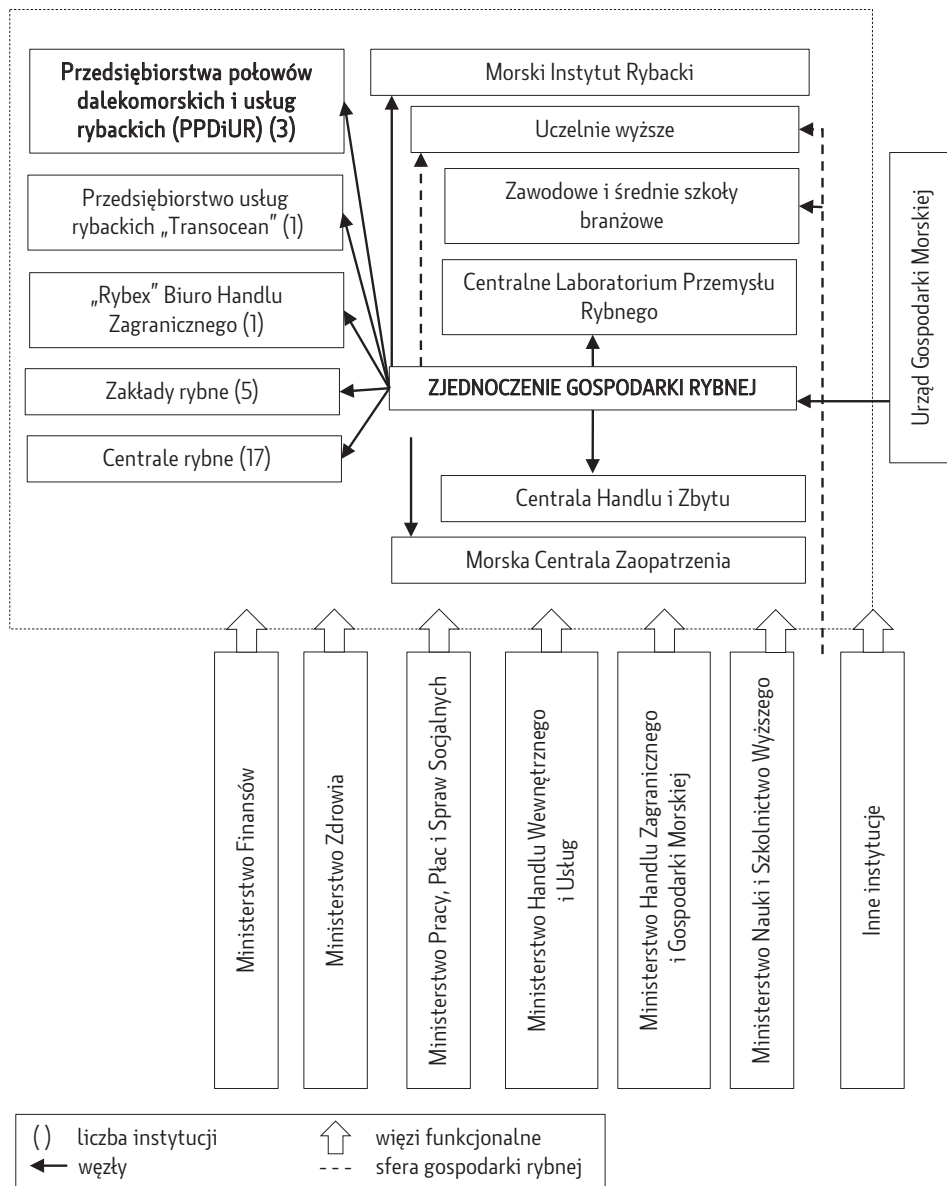
Naczelną instancją administracyjną w funkcjonującej strukturze było Zjednoczenie Gospodarki Rybnej (ZGR), grupujące przedsiębiorstwa według produktu finalnego

(Wojewnik, 1972). Skupiało ono wszystkie elementy polityki i dyspozycji gospodarczej, zarówno w stosunku do podległych przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych, jak też w stosunku do pozostałych pionów związanych z gospodarką rybną (Polański, 1983). Głównym zadaniem instytucji była koordynacja działań poszczególnych ogniw, tak aby zapewnić całej gospodarce rybnej możliwości działania zgodne z nakreślonymi przez ZGR planami rozwoju, konstruowanymi w interesie ogólnospołecznym (Niegolewski, 1970).

W ZGR zgrupowano państwowe przedsiębiorstwa armatorskie dokonujące połowów bałtyckich i dalekomorskich, państwowe przetwórstwo rybne oraz państwowe przedsiębiorstwa handlu rybnego. Działalność w zakresie handlu zagranicznego rybami i przetworami prowadziło Biuro Handlu Zagranicznego „Rybex”, będące częścią ZGR. Ponadto instytucja była odpowiedzialna za zaopatrzenie całej gospodarki rybnej, czym zajmowała się utworzona wcześniej Morska Centrala Zaopatrzenia (Wojewnik, 1972).

Do połowów na Bałtyku utworzono państwowe przedsiębiorstwa połowów kutrowych i usług rybackich (PPiUR) „Koga” w Helu, „Szkuner” we Władysławowie, „Korab” w Ustce, „Kuter” w Darłowie oraz „Barka” w Kołobrzegu. Działało także PPiUR „Arka” w Gdyni, włączone w 1969 roku do Przedsiębiorstwa Połowów Dalekomorskich i Usług Rybackich „Dalmor” w Gdyni (kutry przekazano innym przedsiębiorstwom połowów bałtyckich). Ich zadaniem były głównie połowy bałtyckie, ale w sezonie większe kutry dokonywały też połowów śledzi w Morzu Północnym we współpracy ze statkami bazami (Wojewnik, 1972).

„Dalmor” było pierwszym powojennym przedsiębiorstwem połowów dalekomorskich, utworzonym w 1946 roku. W 1949 roku powstały kolejne: PPDiUR „Odra” z siedzibą w Świnoujściu, początkowo mające tylko świadczyć usługi wyładunkowo-przetwórcze i zaopatrzeniowe dla statków „Dalmoru”, ale dokonujące samodzielnej działalności połowowej od 1954 roku. Trzy lata później pojawiło się PPDiUR „Gryf” w Szczecinie. Te przedsiębiorstwa prowadziły działalność połowową do końca 1989 roku (Zieziula, Pawlak, 2004). Działało także Przedsiębiorstwo Usług Rybackich (PUR) „Dalekomorskie Bazy Rybackie”. Jego zadaniem było prowadzenie za pomocą statków baz oraz transportowców działalności usługowej (przetwórczo-transportowej) na morzu dla statków połowowych przedsiębiorstw połowowych. Statki bazy odbierały od statków łowczych ładunki rybne na łowiskach i przetwarzały surowiec bądź składowały w ładowniach i przewoziły do portów. Statki bazy świadczyły też inne usługi, głównie zaopatrzeniowe. W 1969 roku „Dalekomorskie Bazy Rybackie” zostały włączone w skład PPDiUR „Gryf” (Wojewnik, 1972), a w ich miejsce powstał „Transocean”.

Rysunek 5. Miejsce przetwórstwa rybnego w makrostrukturze polskiej gospodarki rybnej
Źródło: Zieziula, Pawlak (2004).

Podział przedsiębiorstw na poławiające w Morzu Bałtyckim (kutrowe) oraz dalekomorskie wynikał ze specyfiki działalności. Rybołówstwo dalekomorskie znacznie różni się od rybołówstwa bałtyckiego, dlatego specjalizacja przedsiębiorstw okazała się koniecznością. Niemniej każde z wymienionych przedsiębiorstw prowadziło działalność gospodarczą w zakresie połowów, przetwórstwa wstępnego oraz usług, także na rzecz rybołówstwa spółdzielczego i indywidualnego, np. dostaw lodu czy opakowań (Wojewnik, 1972).

Przemysł rybny składa się z powiązanych elementów, które powinny pozostawać w określonej zależności, koniecznej i warunkowej (Wojewnik, 1972). Zależności te dostosowywane były do działalności połowowej i traktowane jako jeden z warunków prawidłowej gospodarki. Musi być przy tym brany pod uwagę wzajemny stosunek zdolności produkcyjnej poszczególnych elementów przemysłu rybnego, co gwarantuje optymalne wykorzystanie zdolności produkcyjnej wszystkich jednostek.

Koordinacja działań przez ZGR odbywała się zgodnie z aktami normatywnymi dotyczącymi przemysłowej koordynacji branżowej i miała zapewnić całej branży harmonijne funkcjonowanie, odpowiadające planom rozwoju i rekonstrukcji technicznej. Temu też służyło prowadzenie kompleksowych prac nad planami długo- i krótkookresowymi, bilansowanie i programowanie zadań produkcyjnych oraz wykorzystywanie mocy produkcyjnych, opiniowanie lokalizacji inwestycji, nadzorowanie koncentracji i specjalizacji produkcji. Duże znaczenie w koordynacji branżowej miało wprowadzanie jednolitego systemu norm i standardów oraz wspólna polityka cen czy wysokości płac. W ramach koordynacji branżowej udostępniano korzyści wynikające ze współpracy wszystkich jednostek organizacyjnych należących do branży, niezależnie od ich miejsca w hierarchii. Tworzyła się stąd więź branżowa. Uprawnienia ZGR do wnioskowania do władz centralnych oraz do wydawania opinii we wszystkich sprawach dotyczących działalności morskiego przemysłu rybnego w Polsce były wyrazem zachowania podstawowej zasady kompleksowego traktowania spraw tegoż przemysłu w sferze produkcji i rynku, niezależnie od organizacyjnej przynależności zakładów (Niegolewski, 1970).

Jak już wspomniano, specyfika branżowa sprawiła, że zarówno przetwórstwo wstępne, jak i przetwórstwo właściwe były prowadzone przez państwowe przedsiębiorstwa prowadzące połowy dalekomorskie, dokonujące połowów bałtyckich przedsiębiorstwa państwowe, spółdzielnie rybackie (w praktyce funkcjonujące jak przedsiębiorstwa państwowe) oraz część rybaków prywatnych.

Szczególną cechą polskiego rybołówstwa bałtyckiego po II wojnie światowej było istnienie sektora prywatnego o charakterze rzemieślniczym, najczęściej rodzinnym. Wynikało to z nieopłacalności tworzenia przedsiębiorstw państwowych w niewielkich,

rozproszonych przystaniach na wybrzeżu Morza Bałtyckiego. Tego typu działalność próbowano „uspołecznic” poprzez tworzenie struktur quasi-spółdzielczych, w których zachowano prywatne floty połowowe.

Rola prywatnego rybołówstwa była niewielka, związana z eksploatacją łodzi i małych kutrów. Te ostatnie były pozostałością po majątku przedwojennym lub pochodziły z darów United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA). Rybacy pracujący w tym sektorze, tzw. rybacy indywidualni, mogli nabywać małe kutry, głównie 17-metrowe, wycofywane z przedsiębiorstw państwowych (Zieziula, 2002).

Rybołówstwo łódzowe dokonywało połowów małymi jednostkami w całym przybrzeżnym pasie Bałtyku, czyli tam, gdzie zabronione były ze względu na konieczność ochrony łowisk połowy trałowe. Połowy łódzowe nie były limitowane.

Rybołówstwo spółdzielcze i prywatne nie podlegało bezpośrednio ZGR (Wojewnik, 1972), ale było zwykle powiązane w zakresie sprzedaży ryb z najbliższymi położonymi przedsiębiorstwami państwowymi, tj. z PPDiUR i centralami rybnymi, na zasadzie umów kontraktacyjnych. Rybacy indywidualni mieli przy tym możliwość zakupu reglamentowanych materiałów niezbędnych w działalności połowowej (MIR, 1996).

Rybackstwo śródlądowe traktowane było odmiennie. Nie podlegało ZGR, lecz Ministerstwu Rolnictwa i było prowadzone w większości przez spółdzielnie rybackie. Nie traktowano go jako części przemysłu rybnego. Ryby słodkowodne niemal w ogóle nie trafiały do przetwórstwa.

Jak już wspomniano, państwowe przedsiębiorstwa przetwórstwa rybnego nazwano zakładami rybnymi. Było ich 10, rozmieszczonych na terenie całej Polski. Pięć z nich: w Chorzowie, Gnieźnie, Krakowie, Przemyśle i Wrocławiu, zostało włączonych do wojewódzkich przedsiębiorstw zwanych centralami rybnymi. Pozostałe zakłady rybne działały w Gdańsku, Gdyni, Chojnicach, Giżycku i w Gorzowie Wielkopolskim. Poziom wyposażenia technicznego tych przedsiębiorstw był bardzo zróżnicowany (Wojewnik, 1972).

Do 1998 roku przetwórstwo właściwe prowadziły wyłącznie zakłady rybne oraz centrale rybne (tabela 1). Trzeba dodać, że te drugie specjalizowały się w działalności hurtowej, w mniejszym stopniu w sprzedaży detalicznej.

Tabela 1. Państwowe przedsiębiorstwa przetwórstwa rybnego w Polsce do 1989 roku według rodzajów działalności

Rodzaj przedsiębiorstw	Liczba przedsiębiorstw							
	Ogółem	Filety rybne	Konserwy	Ryby solone	Ryby wędzone	Marynaty	Ryby mrożone	Inne produkty
Przedsiębiorstwa połowowe	8	8	3	5	7	5	1	1
Przedsiębiorstwa przetwórcze (zakłady rybne)	4	-	4	-	4	4	-	4
Przedsiębiorstwa przetwórczo-handlowe (centrale rybne)	17	-	4	-	17	17	1	17

Źródło: Zieziula (2002).

Przetwórstwo rybne najczęściej lokowane jest tam, gdzie docierają dostawy surowca z połowów, czyli w portach rybackich, lub w miejscu zapotrzebowania. O lokalizacji decydują więc albo czynnik surowcowy, albo rynek zbytu. Zdaniem Wojewnika (1972) żadne inne znane z teorii lokalizacji przemysłu czynniki (np. zatrudnienie) nie miały w tym przypadku decydującego znaczenia. Rozmieszczenie większych zakładów przetwórczych w Gdyni, Gdańsku i w Szczecinie oraz mniejszych, spółdzielczych, w portach i przystaniach rybackich wskazywało na ważną rolę czynnika surowcowego. Zakłady przetwarzające ryby znajdowały się we wszystkich portach rybackich, ale ich zdolność produkcyjna najczęściej była niższa niż zapotrzebowanie. Oddziaływanie rynku zbytu na lokalizację zakładów przetwórczych w głębi kraju nie było z kolei tak wyraźne i konsekwentne. Świadczył o tym brak zakładów rybnych choćby w Warszawie i w Łodzi i ich działanie w Gnieźnie, Gorzowie Wielkopolskim, Chojnicach i Przemyśle – na terenach o mniejszych skupiskach ludności, w których zapotrzebowanie na przetwory rybne było mniejsze niż zdolności produkcyjne wskazanych podmiotów. Dawniej zatem czynnik zbytu nie oddziaływał konsekwentnie (decyzje nie były podejmowane centralnie) na rozmieszczenie przetwórstwa rybnego, a istniejące zakłady były po części „spadkiem” po czasach zaborów. Pogłębienie dysproporcji pomiędzy zdolnością produkcyjną a miejscowym zapotrzebowaniem było wynikiem rozbudowy zakładów już funkcjonujących, m.in. w Gorzowie Wielkopolskim czy w Chojnicach. Ogólna ocena stanu zakładów przetwórstwa rybnego jest niekorzystna (Wojewnik, 1972).

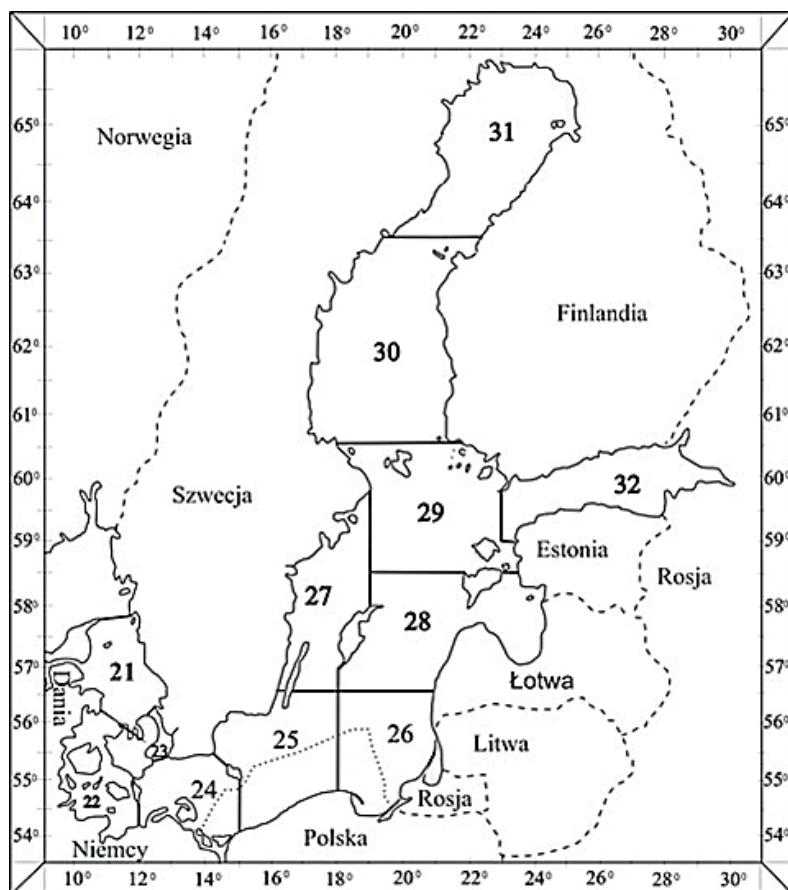
2.2. Uwarunkowania podaży

Zaopatrzenie polskiego przetwórstwa rybnego w surowiec uzależnione było od fizycznego i ekonomicznego dostępu do zasobów. One też zadecydowały o tym, że głównymi źródłami podaży ryb w okresie od zakończenia II wojny światowej do 1989 roku było rybołówstwo dalekomorskie oraz rybołówstwo bałtyckie, a w niewielkim stopniu – rybactwo śródlądowe oraz akwakultura. Coraz większą rolę odgrywał w tym czasie także import surowca rybnego oraz pośrednio eksport ryb.

Organa rządowe przyjęły i realizowały koncepcję pozyskiwania surowca rybnego poprzez połowy polskiej floty rybackiej. W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na uwarunkowania jej działań w Morzu Bałtyckim, Polska ma bowiem dostęp do bliskich łowisk na tym akwenie. Bałtyk jest też oknem na świat: umożliwia polskiej flocie naturalny dostęp do mórz i oceanów świata.

Morze Bałtyckie położone jest w Europie Północnej, umożliwia dostanie się do Morza Północnego przez cieśniny Sund, Wielki Bełt i Mały Bełt (rysunek 6). Stanowią one naturalne połączenie Bałtyku z wodami północno-wschodniego Atlantyku. Głębokość cieśnin, w najpłytszych odcinkach nieprzekraczająca 18 m, ogranicza możliwość odświeżania wód Bałtyku przez dopływ bogatych w tlen wód oceanicznych Atlantyku. To, w połączeniu ze stosunkowo dużym dopływem wód śródlądowych, wpływa na niskie zasolenie Morza Bałtyckiego.

Zasolenie oraz temperatura wody wpływają na rozwój organizmów żywych (Wułańska, 1971). W Morzu Bałtyckim zależą od naturalnie przebiegających okresowych wlewów zimnych, bogatych w tlen wód oceanicznych o dużym zasoleniu. W związku z tym produktywność Bałtyku wykazuje ogromne fluktuacje, czego przykładem mogą być choćby wielkości połowów flot rybackich wszystkich państw poławiających oscylujące wokół 100 tys. ton w 1946 roku oraz 1 mln ton w 1980 roku (MIR, 1996).

Rysunek 6. Mapa Bałtyku z uwzględnieniem podziału na podobszary statystyczne ICES z wyszczególnieniem polskich obszarów morskich (POM)

Źródło: Horbowy (2016).

Wlewy wód oceanicznych przez Morze Północne następują co kilka lat, w nieregularnych odstępach czasu. Wpływa to niekorzystnie na stopień natlenienia i zasolenia wód Morza Bałtyckiego, co sprawia, że w okresach pomiędzy wlewami ryby rozwijają się wolniej niż na przykład w Morzu Północnym. Wpływ tych czynników jest najbardziej widoczny w przypadku ryb dennych i przydennych (ryb płaskich i dorsza), których sukces rozrodowy, głównie pływalność ikry, zależy przede wszystkim od tych warunków. Bogaćstwo pożywienia, w szczególności dla stadiów larwalnych ryb, jest – obok warunków hydrobiologicznych – czynnikiem decydującym o liczebności pokoleń uzupełniających stada wszystkich gatunków (Chrzan, 1972).

Warunki hydrologiczne sprawiają, że w Bałtyku żyje relatywnie niewiele gatunków ryb, a tylko kilka ma znaczenie dla rybołówstwa i przemysłu przetwórczego. Są to: śledzie i szproty (gatunki masowo odławiane o stosunkowo niewielkiej wartości rynkowej), dorsze i ryby łososiowate (łososie, trocie i pstrągi) oraz płastugi (stornie, gładzice, skarpie).

Wlewy znaczących mas wodnych z Morza Północnego na przełomie lat 60. i 70., a zwłaszcza w latach 1976, 1977, 1979 i 1980, przyczyniły się do rozwoju licznych roczników dorsza dzięki bogatej bazie pokarmowej, w tym ryb pelagicznych (szprota i śledzia). To sprawiło, że w 1983 roku na Bałtyku złowiono rekordowe 450,6 tys. ton tego gatunku (MIR, 1996).

W związku z tym, że akwen Bałtyku jest relatywnie niewielki, półzamknięty i stosunkowo płytki (Brocki, 2018), produktywność jest tu w naturalny sposób ograniczona, a na łowiskach mogą dokonywać połowów przemysłowych tylko mniejsze kutry oraz łodzie rybackie (blisko brzegów). Linia brzegowa łączy dziewięć państw o różnym poziomie rozwoju gospodarczego i odmiennym stosunku do rybołówstwa. Połowy dokonywane są przez rybaków ze wszystkich państw graniczących z Morzem Bałtyckim, czyli ze Szwecji, Finlandii, Estonii, Łotwy, Litwy, Polski, Niemiec, Danii oraz Rosji, co może być przyczyną nieporozumień i sporów. To sprawiło, że w 1974 roku powołano Międzynarodową Komisję Rybołówstwa Morza Bałtyckiego (MKRMB, International Baltic Sea Fishery Commission, IBSFC), mającą ustalać zasady i wielkości połowów, tak aby nie dopuścić do naruszenia równowagi ekologicznej. Była to powstała na mocy Konwencji o rybołówstwie i ochronie żywych zasobów w Morzu Bałtyckim i Bektach (Konwencja Gdańska) (1974) regionalna organizacja, której zadaniem było zarządzanie rybołówstwem na Bałtyku i cieśninach duńskich.

W trakcie corocznych posiedzeń MKRMB podejmowała – na podstawie szacowanego przez Międzynarodową Radę do Badań Morza stanu zasobów poszczególnych gatunków ryb, wielkości oraz postulowanych przez delegacje poszczególnych państw wielkości połowów – decyzje o dopuszczalnych połowach (TAC) na takim poziomie, aby nie dopuścić do przełowienia ryb w danym roku, oraz rozdzielą pulę między zainteresowanych. Uwzględniała przy tym tradycyjne wielkości połowów określonych gatunków ryb przez poszczególne państwa (MIR, 1996).

Pomimo limitowania połowów (z wyjątkiem łodziowych) w Polsce do 1982 roku utrzymywał się trend wzrostowy (tabela 2), przy czym różny był stopień wykorzystania przyznanych Polsce limitów połowów poszczególnych gatunków (Zieziula, 2002). Wynikało to z braku na łowiskach dorsza, z powodów hydrobiologicznych, czy z przemieszczania się stąd także innych ryb. W najlepszych okresach, czyli w latach 1975 i 1976 oraz w latach 1979–1982 polskie połowy przekraczały 200 tys. ton ryb (MIR, 1996).

Tabela 2. Polskie połowy na Bałtyku według gatunków ryb w latach 1970–1989 (w tonach)

Wyszczególnienie	1970	1975	1980	1985	1989
Ogółem	146 647	213 665	221 785	178 757	119 061
Dorsze	68 440	69 318	123 486	63 260	31 873
Śledzie	46 018	68 533	68 614	85 865	58 555
Szproty	20 171	62 445	16 033	22 156	20 584
Płastugi	3 962	5 139	3 429	3 533	3 039
Łososie	70	88	70	280	61
Węgorze	418	276	406	296	174
Ryby zalewowe	3 372	5 375	4 978	2 744	4 190
Inne	2 196	2 491	4 769	623	585

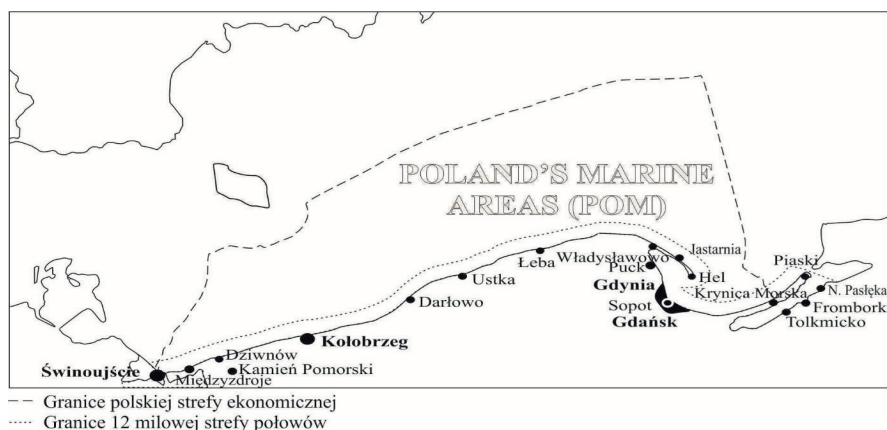
Źródło: MIR (1996).

W 1977 roku wprowadzono strefy narodowych jurysdykcji, czyli podział morza pomiędzy państwa nadbałtyckie. W Polsce nazwano je polskimi obszarami morskimi (POM). Ustanowienie stref początkowo nie ograniczyło rodzimych połowów, niemniej wcześniej rybacy połowiali na obszarze całego Bałtyku (z wyjątkiem 12 mil morskich stref przybrzeżnych państw), a po regionalizacji to było to możliwe tylko w POM-ach (rysunek 7).

W latach 1976–1985 połowy w POM-ach wynosiły średnio 200 tys. ton rocznie. Było to ok. 20% łącznych połowów dokonywanych w Morzu Bałtyckim przez floty wszystkich państw. Do 1980 roku utrzymywała się tendencja wzrostowa polskich połowów bałtyckich, a w latach następnych połowy zmniejszyły się do około 100 tys. ton rocznie.

Należy pamiętać, że na wielkość połowów morskich wpływają czynniki biologiczne, techniczne oraz ustrojowo-polityczne (zob. podrozdział 2.1) i ekonomiczne (w tym popytowe – zob. podrozdział 2.3). Przy ograniczonych możliwościach połowowych w Morzu Bałtyckim ważnym źródłem podaży ryb w Polsce do 1989 roku było rybołówstwo dalekomorskie.

W polskich warunkach geograficznych za rybołówstwo dalekomorskie uważa się połowy prowadzone na obszarach morskich poza cieśninami duńskimi, traktowanymi jako granica Morza Bałtyckiego. Możliwości takich połowów ulegały w badanym okresie dynamicznym zmianom z powodu możliwości technicznych polskiej floty dalekomorskiej, sytuacji hydrobiologicznej oraz formalno-prawnej na poszczególnych łowiskach mórz i oceanów (Zieziula, Pawlak, 2004).

Rysunek 7. Polskie obszary morskie (POM)

Źródło: Wroński, Zieziula (1987).

Cele rybołówstwa dalekomorskiego zmieniały się wraz ze zmianami warunków. Do 1960 roku eksploatowało ono prawie wyłącznie łowiska Morza Północnego, gdzie poławiano głównie śledzie, makrele i dorsze (Dunin-Kwinta, 1973). Wynikało to z technicznego wyposażenia floty konwencjonalnej. W kolejnych latach, do 1970 roku, znacznie rozbudowano polską flotę dalekomorską. W 1960 roku dysponowała ona 117 statkami, a w 1970 roku było ich już 149 (Zieziula, 2002).

W 1961 roku rozpoczęto eksploatację łowisk na Atlantyku środkowowschodnim i północno-zachodnim dzięki wprowadzeniu pierwszego w polskim rybołówstwie trawlera przetwórci. Lata 1960–1975 były okresem zwiększania obszarów działania, a tym samym wielkości połowów polskiego rybołówstwa dalekomorskiego. W ciągu 15 lat zwiększono ilość surowca z niespełna 90 tys. ton do ponad 600 tys. ton rocznie. Działo się to w warunkach swobodnego dostępu do światowych łowisk, tj. wolności połowów. Możliwości polskiej floty dalekomorskiej były ograniczone względami technicznymi (wielkością i zdolnością połowową floty, jak też sposobami zabezpieczania surowca rybnego przed zepsuciem) oraz stanem wiedzy o rozmieszczeniu zasobów rybnych w akwenach mórz i oceanów świata.

W 1975 roku polska flota dalekomorska poławiała na 8 akwenach morskich, skąd przywieziono rekordowe 603 tys. ton (Zieziula, 2002). Na łowiskach Atlantyku północnego koncentrowało się ponad 70% nakładu połowowego, podczas gdy na żadnym z pozostałych akwenów nie przekraczał on 15% ogólnej wielkości.

Przemieszczanie floty na kilka różnych akwenów połowowych spowodowało znaczne zwiększenie średniej odległości od łowiska: z 800 mil morskich w 1960 roku do 2800

w 1970 roku i 4300 w 1975 roku. Wiązało się to z koniecznością zwiększenia liczby statków baz i transportowców, wydłużania czasu rejsów i rozszerzenia zakresu obsługi w zagranicznych portach. W 1975 roku, roku rekordowej wielkości połowów, koszt złowienia tony ryb był o około 94% wyższy niż w 1960 roku, podczas gdy wartość połowów w wyniku pogorszenia się struktury gatunkowej zmniejszyła się o około 4% (Zieziula, Pawlak, 2004).

Do połowy lat 70. połowy dalekomorskie nie były limitowane, co wiązało się z powszechną prawno-polityczną dostępnością do łowisk mórz i oceanów, tj. wolnością połowów (zob. podrozdział 1.2). Połowy dalekomorskie organizowano tak, aby flota mogła być efektywnie wykorzystywana w ciągu całego roku, a złowione ryby były sprzedawane po cenach zapewniających co najmniej zwrot kosztów.

Od połowy lat 70. następowało stopniowe zawłaszczanie zasobów ryb przez tzw. państwa przybrzeżne poprzez wprowadzanie przez nie stref narodowej jurysdykcji, obejmujących do 200 mil morskich, usankcjonowane zmianami w prawie morza z początkiem lat 80. To spowodowało swego rodzaju przejęcie przez państwa najbogatszych pod względem wartości żywieniowych i rynkowych łowisk (Zieziula, 1995). Możliwość częściowego łagodzenia postępujących obostrzeń dawało uczestnictwo w międzynarodowych organizacjach, komisjach i konwencjach rybackich. W 1989 roku Polska była członkiem czterech takich porozumień (tabela 3).

Zawłaszczenie przez państwa nadbrzeżne łowisk eksploatowanych przez polską flotę dalekomorską spowodowało utrudnienia w dostępie do bogatych zasobów najbardziej wartościowych ryb lub nawet całkowicie uniemożliwiło ich pozyskiwanie. Poławianie stawało się możliwe tylko za zgodą państwa gospodarza – takie decyzje przybierały postać umów międzyrządowych. Jeszcze w 1997 roku obowiązywało osiem takich umów, zawartych przez Polskę w latach 1977–1997 (tabela 4). Wynikało to z nasilających się oznak przełowienia najbardziej wartościowych gatunków ryb w wyniku niekontrolowanych połowów. W praktyce państwa albo nie wyrażały zgody na połowy w zawłaszczonych strefach, albo ustalały opłaty (konieczność zakupu licencji) za ograniczone prawo pozyskiwania ryb. To ostatnie rozwiązanie oznaczało niekiedy utratę dostępu do zasobów ze względów ekonomicznych.

Tabela 3. Członkostwo Polski w międzynarodowych organizacjach, komisjach i konwencjach rybackich

Wyszczególnienie	Data	Wielkość uzyskiwanych kwot	Wielkość składek członkowskich (w PLN, wg kursu średniego NBP z 2.09.1999 r.)
Organizacja Rybacka Północno-Zachodniego Atlantyku	15.11.1979	Możliwość prowadzenia połowów krewetki przez 100 dni połowowych; możliwość odłowienia, w systemie olimpijskim, z kwoty przeznaczonej dla wszystkich stron konwencji 1624 ton halibuta	56,371
Komisja Rybołówstwa Północno-Wschodniego Atlantyku	18.11.1980	Możliwość prowadzenia połowów: makreli – 1000 ton, karmazyna – 1000 ton, śledzia – 1000 ton	122,744
Komisja ds. Zachowania Żywych Zasobów Morskich Antarktyki	19.12.1983	Odławianie kryla z kwoty przyznanej dla wszystkich stron konwencji – 2 mln 725 tys. ton	201,905
Konwencja o ochronie i zarządzaniu zasobami mintaja w centralnej części Morza Beringa	8.12.1995	Od 1992 roku wprowadzono moratorium na połowy w obrębie konwencji	–

Źródło: Zieziula, Pawlak (2004).

Tabela 4. Umowy dwustronne zawarte przez Polskę z innymi państwami, obowiązujące 31.12. 2000 roku

Umowa dwustronna	Data podpisania	Data wygaśnięcia/ sposób wypowiedzenia	Sposób przyznawania kwot połowowych
1	2	3	4
Z Norwegią	28.03.1977	Umowa zawarta na pięć lat, automatycznie przedłużana z sześciomiesięcznym okresem wypowiedzenia	Wielkość kwot jest negocjowana corocznie. Rejon 27 (wg FAO): północno-wschodni Atlantyk, Loop Hole (Morze Barentsa). Na podstawie rządowej umowy polsko-norweskiej polska flota dalekomorska otrzymała w 2000 roku możliwość połowu ogółem: 8 tys. ton błękitka, 1285 ton dorsza, 750 ton czarniaka oraz 100 ton innych gatunków – jako przyłów
Z Angolą	28.04.1977	Umowa zawarta na trzy lata, automatycznie przedłużana, z sześciomiesięcznym okresem wypowiedzenia	Pozwala na tworzenie wspólnych (mieszanych) przedsiębiorstw w Angoli i prowadzenie tam połowów; brak kwot połowowych

1	2	3	4
Z Kanadą	15.05.1982	Umowa podpisana na czas nieokreślony. Wygasa po dziewięciu miesiącach od momentu notyfikowania takiej woli przez jedną ze stron	Od kilku lat strona polska nie uzyskuje kwot połowowych do odłowu; możliwy był skup na morzu z jednostek kanadyjskich
Ze Stanami Zjednoczonymi	1.08.1985	Umowa wprowadzona na dwa okresy sześcioletnie, następnie przedłużana na dwa kolejne okresy dwuletnie	Od wielu lat strona polska w ramach umowy nie uzyskuje kwot do odłowu; możliwy był skup na morzu z jednostek amerykańskich. Połowy są możliwe w przypadku poprawy stanu zasobów mintaja i wznowienia połowów. Rejon 21 (wg FAO) na Atlantyku
Z Federacją Rosyjską	5.07.1995	Umowa zawarta na pięć lat; jeśli nie zostanie wypowiedziana z sześciomiesięcznym okresem wypowiedzenia, jest automatycznie przedłużona na okres dwóch lat	Wielkość kwot połowowych ustalana jest co roku przez komisję mieszaną
Z Mauretanią	24.01.1996	Umowa zawarta na trzy lata, automatycznie przedłużana z sześciomiesięcznym okresem wypowiedzenia	Kwoty uzgadniane corocznie przez komisję mieszaną
Z Koreańską Republiką Ludowo-Demokratyczną	2.10.1997	Umowa zawarta na okres pięcioletni, automatycznie przedłużana z sześciomiesięcznym okresem wypowiedzenia	Kwoty, warunki połowów i rozliczeń finansowych za udostępnione kwoty określa wspólna komisja rybacka; strona polska nie uzyskała kwot

Źródło: Zieziula, Pawlak (2004).

Polska administracja, w porozumieniu z przedsiębiorstwami połowów dalekomorskich, podejmowała działania zaradcze, polegające na zakupie licencji połowowych na niektórych łowiskach, skupie ryb od rybaków państw nadbrzeżnych oraz różnych formach kooperacji z zagranicznymi partnerami. Innymi rozwiązaniami były połowy na łowiskach niepodlegających jurysdykcji, np. u wybrzeży Namibii, ale też na wodach otwartych, poza 200-milowymi strefami państw nadbrzeżnych, Morza Beringa, Morza Ochockiego czy Północnego Atlantyku.

Dla przykładu, w 1980 roku trzykrotnie przekroczyły wartość złowionych ryb (Szośtak, Pasierowska, 1981). Pomimo tego w końcu analizowanego okresu polska flota dalekomorska dokonywała połowów na 12 dalekomorskich łowiskach (rysunek 8).

Rejony połowowe są związane z następującymi obszarami połowowymi FAO:

- Obszar FAO 21: północno-zachodnia część Oceanu Atlantyckiego
- Obszar FAO 27: północno-wschodnia część Oceanu Atlantyckiego
- Obszar FAO 31: zachodnia część Oceanu Atlantyckiego
- Obszar FAO 34: wschodnio-środkowa część Oceanu Atlantyckiego
- Obszar FAO 41: południowo-zachodnia część Oceanu Atlantyckiego
- Obszar FAO 47: południowo-wschodnia część Oceanu Atlantyckiego
- Obszar FAO 48: antarktyczna część Oceanu Atlantyckiego
- Obszar FAO 57: wschodnia część Oceanu Indyjskiego
- Obszar FAO 58: Antarktyczna i południowa część Oceanu Indyjskiego
- Obszar FAO 61: północno-zachodnia część Oceanu Spokojnego
- Obszar FAO 77: wschodnia środkowa część Oceanu Spokojnego
- Obszar FAO 81: południowo-zachodnia część Oceanu Spokojnego

Rysunek 8. Rejony połowowe polskiej floty dalekomorskiej w latach 1986–1989

Źródło: Zieziula, Pawlak (2004).

Do 1989 roku połowy dalekomorskie dostarczały znaczącej masy surowca rybnego do Polski, w tym do przetwórstwa. Największe ilości ryb – około 600 tys. ton – pozyskiwano w latach 1975–1980. Zmieniała się gatunkowa struktura dostaw. W miejsce dorsza i śledzia pojawiły się makrela i sardynka oraz dawniej nieznanne gatunki: najpierw morszczuk, a w kolejnych latach także błękitek i dominujący w końcowym okresie mintaj (zob. tabela 5).

Oprócz dostaw do przetwórstwa i bezpośrednio na rynek ryb z połowów bałtyckich i dalekomorskich do Polski importowano też ryby i przetwory rybne. W latach 1970–1989 Polska była importerem netto ryb. Import ten zwiększał się w miarę rosnących trudności w dostępie do łowisk (Zieziula, 2002).

Tabela 5. Polskie połowy dalekomorskie według gatunków ryb w latach 1970, 1975, 1980, 1989

Wyszczególnienie		Gatunek														Inne	Razem
		Sledź	Ostrobok	Dorsz	Sardynka	Makrela	Czarniak	Halibut	Krył	Błękitek	Kalmar	Butawik	Morszczuk	Sardela	Mintaj		
1970 r.	tys. ton	82,2	9,3	58,2	-	76,6	-	29,4	-	-	-	-	0,1	-	-	48,9	304,7
	%	27,0	3,1	19,1	-	25,1	-	9,6	-	-	-	-	-	-	-	16,0	100,0
1975 r.	tys. ton	50,4	40,6	28,1	79,8	100,6	40,2	13,2	-	4,7	6,9	-	133,8	1,4	0,6	102,7	603,0
	%	8,4	6,7	4,7	13,2	16,7	6,7	2,2	-	0,8	1,1	-	22,2	0,2	0,1	17,0	100,0
1980 r.	tys. ton	-	97,7	1,7	-	4,2	2,4	0,2	0,2	65,5	13,7	7,1	190,8	46,7	61,0	68,7	559,9
	%	-	17,5	0,3	-	0,8	0,4	-	-	11,7	2,4	1,3	34,1	8,3	10,9	12,2	100,0
1985 r.	tys. ton	-	36,1	-	-	8,0	-	0,5	0,1	71,9	96,0	18,8	87,7	-	146,7	7,0	472,8
	%	-	7,6	-	-	1,7	-	0,1	-	15,2	20,3	4,0	18,5	-	31,0	1,5	100,0
1989 r.	tys. ton	0,3	-	-	-	7,7	0,8	0,4	8,3	33,7	60,7	10,4	19,4	-	268,6	2,1	412,4
	%	0,1	-	-	-	1,9	0,2	0,1	2,0	8,2	14,7	2,5	4,7	-	65,1	0,6	100,0

Źródło: Zieziula (2002).

Przybierał on postać skupu ryb odławianych przez zagraniczne floty połowowe w morzu. Towarzyszyła temu niejednokrotnie sprzedaż ryb zagranicznym odbiorcom wprost z burty polskich statków. Obroty zagraniczne zwiększały ilość ryb dostarczanych na polski rynek, a jednocześnie były źródłem dewiz dla polskiego budżetu. Było to możliwe dzięki sprzedaży bardziej wartościowych gatunków (np. dorszy na Bornholmie) i zakupowi (za część uzyskanych środków) znacznych ilości mniej wartościowych, np. śledzi.

W tabeli 6 zaprezentowano wielkość dostaw ryb do Polski z uwzględnieniem poszczególnych źródeł. Należy przy tym pamiętać, że tylko część surowca trafiała do przetwórstwa: filety, tuszki i ryby solone w większości dostarczane były do końcowych odbiorców (poprzez hurt i detal).

Tabela 6. Podaż ryb na polski rynek z uwzględnieniem źródeł dostaw w wybranych latach

Wyszczególnienie	Jednostka miary	Lata				
		1970	1975	1980	1985	1989
Eksport	tys. ton	59,2	87,7	75,8	71,7	91,2
	mln USD	16,3	40,8	51,2	51,0	180,5
	USD/1 tonę	229,7	465,2	700,5	711,3	1979,2
Import	tys. ton	144,4	217,2	18,3	98,0	154,3
	mln USD	29,3	76,6	9,4	15,1	45,9
	USD/1 tonę	202,9	352,7	513,7	154,1	297,5
Saldo (eksport–import)	tys. ton	-85,2	-129,5	+57,5	-26,3	-63,1
	mln USD	-13,0	-35,8	+43,7	+35,9	+134,6

Źródło: Zieziula (2002).

Jak wynika z danych w tabeli 6, podaż ryb na polskim rynku osiągnęła apogeum w latach 1975–1980, głównie dzięki połowom dalekomorskim. Pomimo tendencji spadkowej od 1975 roku połowy dalekomorskie odpowiadały za ok. 70% ryb (w 1980 roku nawet 77%). Udział ryb z połowów bałtyckich stanowił tylko od 20% do 30% dostaw, a import uzupełniał jedynie w niewielkim stopniu niedobory surowca z własnych połowów.

2.3. Uwarunkowania popytowe

Polska należała do państw, w których przemysł rybny nastawiony był przede wszystkim na zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych krajowych odbiorców. Temu celowi służył też handel zagraniczny rybami i przetworami.

Aby sprostać potrzebom zaopatrzenia w produkty białkowe, zwłaszcza mięsne, władze państwowe postawiły przed przemysłem przetwórstwa rybnego zadanie zaspokojenia

popytu rynkowego w substytucyjne względem mięsa produkty rybne oraz zwiększenia poziomu ich spożycia już w latach 50. Stało się to głównym celem polskiego rybołówstwa i ważkim argumentem na rzecz rozwoju przemysłu rybnego (Niegolewski, 1965; Zielińska, 2002).

Popyt na ryby świeże i mrożone jest zgłaszany przez przetwórnictwo, jak również przez handel: punkty sprzedaży hurtowej i detalicznej. Najbardziej kłopotliwym produktem w obrocie są ryby świeże, szczególnie podatne na zepsucie w ciepłych porach roku. Nawet po wypatroszeniu muszą być utrzymywane w temperaturze około 0 stopni Celsjusza, czyli najczęściej lodowane (okładane lodem). Duże znaczenie ma więc skrócenie czasu pomiędzy złowieniem ryb a ich dostarczeniem ostatecznemu odbiorcy. Ryby świeże mają najwyższą wartość odżywczą, dlatego należą do chętnie kupowanych i stale obecnych na rynku. Zwiększanie dostaw ryb mrożonych w analizowanym okresie – do 1989 roku – wymagało przyjęcia odpowiedniej koncepcji łańcucha chłodniczego, występuje bowiem nierównomierność połowów, wynikająca chociażby z sezonowości, oraz nierównomierność dostaw ryb do portu, zwłaszcza z odległych łowisk. Rynek zbytu również nie wykazuje równomiernej chłonności. W tej sytuacji niezbędne jest uruchomienie w portach pojemnych chłodni składowych przejmujących te ładunki, które nie są zagospodarowane bezpośrednio przez handel i przetwórnictwo, aby zapobiegać przestojom statków w portach. Ponadto funkcjonowanie dużych chłodni składowych w portach umożliwia równomierne zaopatrzenie rynku i przetwórnictwa, co z kolei pozwala na równomierne wykorzystywanie ich zdolności produkcyjnej oraz zapewnienie ciągłości dostaw na rynek (Wojewnik, 1972).

Zbyt w tym sektorze zależy również od specyficznych właściwości ryb i przetworów. Jedną z nich jest duże zróżnicowanie trwałości i odporności na zepsucie. Pod tym względem rybą masę towarową można podzielić na pięć grup: ryby żywe, ryby śnięte, ryby solone, ryby mrożone i przetwory rybne. W każdej z nich da się wyodrębnić kilka podgrup, przy czym najwięcej w grupie przetworów rybnych. Przynależność do grup i podgrup jest związana z możliwościami zbytu. Najwyższą trwałością charakteryzują się konserwy rybne, które ze względu na proces produkcyjny (sterylizacja i bardzo szczelne opakowania) mogą być dostarczane (bez specjalnych wymagań w transporcie) do nawet najbardziej odległych miejsc, a także składowane i przechowywane z innymi produktami spożywczymi, co pozwala na sprzedaż we wszystkich sklepach spożywczych. Zbyt przetworów rybnych o krótszej trwałości, mniejszej odporności na zepsucie oraz mających specyficzny zapach ma bardziej ograniczony zasięg. Niektóre mogą być sprzedawane wyłącznie w specjalistycznych sklepach rybnych lub na wydzielonych stoiskach. Ryby mrożone z kolei muszą być utrzymywane w takim stanie w fazach produkcji i obrotu, aż do przekazania końcowemu odbiorcy. Wymaga to odpowiednich – kosztochłonnych, związanych z niskimi

temperaturami – warunków magazynowania oraz środków transportu. Konserwowanie i zamrażanie to procesy niezbędne dla zapewnienia równomierności i ciągłości dostaw masy rybnej do przetwórstwa oraz na rynek (Wojewnik, 1972).

Równomierność dostaw jest ważnym czynnikiem kształtowania chłonności rynku. Nabywcy przyzwyczajają się do zakupów określonych produktów pod warunkiem ich stałej dostępności. Producent wywiera więc znaczny wpływ na wielkość popytu efektywnego i spożycie poprzez zapewnienie regularnych dostaw, ale też przez wprowadzanie na rynek nowych produktów. W badanym okresie od lat 60. wprowadzano na rynek ryby dorszowate, w szczególności świeże i mrożone filety, ale też m.in. karmazyny. W ten sposób obok tradycyjnie obecnych na rynku śledzi, głównie solonych – ze zmniejszających się połowów z Bałtyku i Morza Północnego – pojawiły się nowe gatunki. Co ciekawsze, rozwój połowów dalekomorskich przyczynił się też do większego zainteresowania dorszami bałtyckimi (Wojewnik, 1972).

W latach 1945–1989 można wyróżnić dwa okresy. W pierwszym z nich, trwającym do 1980 roku, spożycie ryb i przetworów na jednego mieszkańca rośnie, w drugim natomiast zaznaczyła się tendencja spadkowa. Trzeba przy tym dodać, że przy niewłaściwej strukturze odżywiania, charakteryzującej się niskim udziałem w diecie białka zwierzęcego, w 1950 roku spożycie ryb w Polsce wyniosło 2 kg na mieszkańca, aby w latach 60. osiągnąć 4 kg rocznie ryb i przetworów (w wadze produktów) na mieszkańca – stanowiło to tylko ok. 3% konsumowanego białka zwierzęcego. Mięso zwierząt ciepłokrwistych było w Polsce podstawowym źródłem białka zwierzęcego. Do 1980 roku spożycie ryb i przetworów wzrosło do 8,1 kg na mieszkańca rocznie, potem nadszedł czas stagnacji i spadku – w 1989 roku statystyczny Polak spożywał 6,1 kg ryb i przetworów (tabela 7).

Tabela 7. Roczne spożycie ryb i przetworów w Polsce na 1 mieszkańca w okresie powojennym (1950–1989)

Wyszczególnienie	1950	1960–1962	1967	1970	1975	1980	1985	1989
Spożycie ryb ogółem (w kg na 1 mieszkańca)	2,0	4,0	5,0	5,8	7,1	8,1	7,8	6,1
ryby morskie	–	–	–	–	6,3	7,3	6,6	4,8
ryby śledziowate	–	–	–	–	1,0	0,4	–	–
Dynamika spożycia ryb ogółem (1980 = 100)	–	–	–	71,6	87,6	100,0	96,3	75,3
ryby morskie	–	–	–	–	86,3	100,0	90,4	65,8
Udział ryb morskich w ogólnym spożyciu (w %)	–	–	–	–	88,5	90,1	84,6	78,7

Źródło: Wojewnik (1972); Zieziula (2002).

Struktura zaopatrzenia ulegała zmianom w zakresie gatunków ryb, ale też produktów przetwórstwa rybnego. Zmiany gatunkowej struktury dostaw były pochodną zmian gatunkowej struktury połowów, zwłaszcza dalekomorskich. Zmniejszeniu uległ udział w połowach ogółem ryb śledziowatych, zwłaszcza śledzi. Ich miejsce w niektórych latach zajęły do pewnego stopnia sardynki. Dużą rolę w dostawach na polski rynek zaczęły odgrywać ryby dorszowate, w tym głównie morszczuk. Pojawiły się też w dużych ilościach ostroboki, w mniejszych – makrele i wcześniej wspomniane karmazyny (Przytarska, Zieziula, 1983).

Jeśli chodzi o asortymentową strukturę dostaw na polski rynek, to do 1985 roku największy udział miały w niej ryby morskie świeże i mrożone oraz konserwy rybne. Zainteresowaniem cieszyły się także filety rybne oraz ryby wędzone. Zmniejszeniu natomiast uległy dostawy ryb solonych (czyli śledzi, o czym już wspomniano). Rosły z kolei dostawy marynat oraz innych konsumpcyjnych przetworów rybnych (tabela 8).

Należy pamiętać, że chłonność rynku zależy od wielu czynników, w tym od tego, jakie potrzeby zaspokaja dany artykuł, jego ceny oraz od możliwości wyboru substytutów. Ryby i przetwory rybne, z wyjątkiem produktów delikatesowych, zaliczane są do artykułów pierwszej potrzeby. Podstawowymi zamiennikami produktów rybnych są: mięso zwierząt ciepłokrwistych (w tym drobiu) i przetwory oraz – w następnej kolejności – nabiał. Substituowanie ryb i przetworów zależy nie tylko od relacji cenowych między nimi, lecz także od odmiennych walorów smakowych i łatwości przyswajania danych produktów przez ludzki organizm. W Polsce wzrost spożycia ryb i przetworów do 1980 roku wynikał z niedoborów mięsa i przetworów na rynku, ale również z większej fizycznej i ekonomicznej dostępności (taniaści) ryb i przetworów dla odbiorców (Wojewnik, 1972).

Tabela 8. Wielkość i struktura asortymentowa dostaw ryb i przetworów na polski rynek (1970–1989)

Wyszczególnienie	1970		1975		1980		1985		1989	
	tys. ton	%	tys. ton	%	tys. ton	%	tys. ton	%	tys. ton	%
Ogółem	193	100	226	100	271	100	243	100	195	100
Ryby morskie świeże i mrożone	46	24	32	14	69	24	61	25	24	12
Ryby słodkowodne żywe, świeże i mrożone	16	8	20	9	20	7	17	7	13	7
Śledzie solone	37	19	34	15	21	8	24	10	29 ^a	15
Filety z ryb	17	9	27	12	30	11	39	16	38	19
Ryby wędzone	29	15	33	15	33	12	28	11	19	10
Konserwy z ryb	28	14	47	21	52	19	42	17	46	24
Marynaty rybne	17	9	25	11	25	9	24	10	14	7
Inne nie wymienione	3	2	8	3	21	8	8	3	12	6

^a Nie tylko śledzie

Źródło: Zieziula (2002).

W analizowanym okresie w Polsce występowało znaczne zróżnicowanie wielkości spożycia ryb i przetworów w poszczególnych województwach, w tym także w porównaniu do średniego krajowego spożycia przypadającego na mieszkańca (Wojewnik, 1972; Zielińska, 1974). Najwięcej spożywali mieszkańcy województwa gdańskiego, a najmniej województwa rzeszowskiego – w 1968 roku rozpiętość była 4,4-krotna (tabela 9).

Tabela 9. Roczne spożycie ryb i przetworów rybnych na 1 mieszkańca w Polsce w układzie województw (1955–1969)

Wyszczególnienie	1955	1965	1969
Średnia w kraju	2,67	4,70	5,28
Gdańskie	4,23	9,61	8,17
Koszalińskie	3,45	7,26	6,56
Szczecińskie	3,70	6,73	6,27
Średnia dla województw nadmorskich	3,79	7,87	7,00
Warszawskie	3,20	4,84	6,11
Bydgoskie	2,97	5,56	6,13
Poznańskie	2,38	3,95	5,33
Łódzkie	1,86	4,32	4,82
Kieleckie	0,93	2,03	0,47
Lubelskie	1,25	2,71	2,95
Białostockie	2,18	4,83	5,85
Olsztyńskie	3,22	5,45	6,44
Zielonogórskie	3,36	5,13	5,46
Wrocławskie	3,35	4,71	6,11
Opolskie	2,42	4,58	5,89
Katowickie	4,39	7,16	6,92
Krakowskie	1,50	2,64	3,51
Rzeszowskie	0,89	1,61	1,98
Średnia dla pozostałych województw	2,42	4,25	4,86

Źródło: opracowanie własne na podstawie Wojewnik (1972).

Równomierne zaopatrzenie rynku umożliwiła zwiększenie jego chłonności i niwelowanie różnic spożycia, co zakładano w planach rozwoju gospodarki rybnej (Wojewnik, 1972). To jednak nie wystarczy do całkowitej niwelacji różnic w spożyciu, gdyż występują lokalne rynki zbytu, charakteryzujące się typowym dla danego rejonu spożyciem. Wysoki poziom spożycia ryb występuje na ogół w bezpośrednim sąsiedztwie portów rybackich.

Te miejsca są zaopatrywane w pełną gamę ryb świeżych, co w znacznym stopniu kształtuje tradycje spożycia i popytu, tak w zakresie gatunkowym, jak i asortymentowym.

Nie wszystkie gatunki ryb poławianych w dużych ilościach przez rybołówstwo dalekomorskie znajdowały nabywców w kraju, dlatego też część z nich była przedmiotem tzw. sprzedaży z burty – odbiorcom na odległych łowiskach (głównie ryby dorszowate oraz głowonogi). Odbychał się także skup w morzu popularnych w Polsce gatunków ryb śledziowatych. W 1989 roku skup ryb w morzu stanowił 17,8% importu (Zieziula, 2002). Polski rynek uzupełniany był także importowanymi konserwami rybnymi.

Poziom spożycia poszczególnych produktów żywnościowych zależy przede wszystkim od zamożności społeczeństwa. Badania wskazują, że większe spożycie ryb i przetworów odnotowywano w województwach charakteryzujących się zamożnością mieszkańców. Dotyczyło to przede wszystkim województw warszawskiego i katowickiego. Ponadto wyniki badań Wrońskiego (1973) wskazują, że im wyższy stopień urbanizacji, tym mniej osób przypadało na jeden sklep rybny. Zwiększenie dostępności fizycznej do produktów zwiększa z kolei spożycie ryb i ich przetworów.

Średnie ceny ryb i przetworów, zarówno w relacji pełnej, jak i handlowej, również były różne w poszczególnych województwach, choć stopień zróżnicowania był mniejszy niż w przypadku poziomu spożycia na mieszkańca. Największe różnice pomiędzy województwami występowały w grupach asortymentowych: ryby morskie świeże i mrożone oraz filety rybne. W regionach nadmorskich produkty te miały najniższe ceny w relacji pełnej, co z w połączeniu z ich większą fizyczną dostępnością wywarło wpływ na umieszczenie i tradycje spożycia.

Przyjęta przez władze państwowe koncepcja zwiększenia spożycia ryb wymagała zmiany tradycyjnie ukształtowanej struktury spożycia i zastąpienie białka zwierząt ciepłokrwistych białkiem rybnym. Należy pamiętać jednak, że na popyt rynkowy na ryby i przetwory wpływały również inne czynniki, z których część została już zaprezentowana. Do tych ważniejszych należały dochody mieszkańców, ich zróżnicowanie, oraz zmiany cen.

Zmiany spożycia dobrze pokazują dochodowa i cenowa elastyczność popytu. Na podstawie analizy budżetów rodzinnych poszczególnych grup społecznych, pogrupowanych według wielkości wydatków na spożycie (m.in. produktów żywnościowych) określono wskaźniki dochodowej elastyczności popytu na ryby i ich przetwory łącznie. Był znacznie wyższy niż w przypadku innych artykułów żywnościowych. Przy wzroście dochodów elastyczność popytu była najwyższa w grupach średnio zamożnych, a obniżała się w grupach o najwyższych dochodach. Wartość wskaźnika była przy tym wyższa w przypadku wartości niż ilości produktów (Szamborski, 1967; Niegolewski, 1970). Oznaczało to, że nabywcy szybko reagowali zwiększoną wartością zakupów ryb i ich przetworów, jeśli rosły ich

dochody (oraz spadkiem, jeśli dochody malały). Znacznie słabsza była reakcja w zakresie ilości spożywanych produktów.

Cenowa elastyczność popytu na ryby i przetwory rybne była w Polsce bardzo wysoka – podobnie jak w innych krajach gospodarczo rozwiniętych, chociaż tam miała charakter komplementarny (Niegolewski, 1963, 1965). W Polsce wiązała się ze specyficzną relacją cen produktów rybnych i mięsnych: te pierwsze drożały bardziej. Powodowało to ukryte podwyżki cen – zwiększenie udziału w dostawach rynkowych droższych asortymentów, np. konserw i wyrobów garmażeryjnych, oraz pojawianie się nowych, droższych gatunków ryb z połowów dalekomorskich, wcześniej niewystępujących na polskim rynku, np. ryb antarktycznych (Miastkowski, 1981; Zieziula, Wroński, 1985).

Do zwiększania dostępności, ograniczenia sezonowości podaży oraz dostosowywania gatunkowej struktury dostaw do preferencji odbiorców w Polsce w coraz większym stopniu przyczyniał się polski handel zagraniczny rybami i ich przetworami (Zieziula, 1986). Po wojnie, aż do 1989 roku, zarówno eksport, jak i import ryb odgrywały ważną rolę w ilościowym zwiększaniu podaży ryb na krajowym rynku. Eksportowano głównie droższe gatunki ryb, zastępując je znaczącym ilościowo importem tańszych ryb. O dużej roli importu w dostawach świadczyło występowanie ujemnego salda zagranicznych obrotów produktami rybnymi (tabela 6).

Pomimo dużych wysiłków od 1980 roku w Polsce spożycie ryb i ich przetworów na mieszkańca spadało. Było to spowodowane głównie uwarunkowaniami podażowymi – postępującymi ograniczeniami możliwości dostaw ryb z własnych połowów (zob. podrozdział 2.2).

3. Uwarunkowania i funkcjonowanie polskiego przemysłu przetwórstwa rybnego po 1989 roku

3.1. Uwarunkowania społeczno-gospodarcze

Za początek przemian w funkcjonowaniu przedsiębiorstw przemysłowych w Polsce, w tym przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego, uznaje się przełom lat 80. i 90., kiedy to na skutek nowych ustaleń społeczno-politycznych i przy coraz większej niewydolności systemu centralnego zarządzania doszło do uruchomienia procesów przebudowy całej gospodarki.

W wielu przypadkach zmiany były następstwem decyzji podejmowanych jeszcze w poprzedniej dekadzie (zwłaszcza w drugiej połowie lat 70.), kiedy konieczne okazało się dostosowanie produkcji do modelu konsumpcji w zmieniających się już wtedy warunkach ekonomicznych, rozszerzenie zdolności eksportowej oraz wprowadzanie na rynek nowych, konkurencyjnych pod względem techniki i technologii produktów. W latach 80. świadomość polityczna i ekonomiczna, zwłaszcza elit intelektualnych i zespołów kierowniczych, wzrosła, co zaważyło na bilansie otwarcia, a w pierwszych latach okresu transformacji, podczas tzw. terapii szokowej, decydowało o przetrwaniu przedsiębiorstw.

Można zatem przyjąć, że już wówczas dostrzeżono nowe uwarunkowania przemysłu, choć sytuacja polityczna nie pozwalała jeszcze na zmianę zasad funkcjonowania, chociażby dlatego, że brakowało odpowiednich mechanizmów i instrumentów ekonomicznych. W całym polskim przemyśle, w tym w przetwórstwie rybnym, doszło do przekształceń strukturalnych (Szostak, 1997; Zieziula, 2002), choć wciąż trwa spór o to, czy tego typu działania da się nazwać restrukturyzacją¹.

Transformacja społeczno-gospodarcza w Polsce, szczególnie głęboka w latach 90., związana była z przechodzeniem od centralnego systemu zarządzania gospodarką do modelu gospodarki rynkowej. Doprowadziło to do gruntownych przemian w funkcjonowaniu poszczególnych sektorów gospodarki narodowej, w tym również przemysłu. Wyrazem tego była przebudowa struktur przemysłowych, która dokonywała się w wyniku zmian w samych przedsiębiorstwach, jak i w instytucjach wsparcia i otoczenia biznesowego.

¹ Szerzej m.in. Brandenburg, 2011; Dorozik, 2006; Misztal, 1993, 2003; Mikołajewicz, 1995; Nalepka, 1998, 1999; Surdykowska, 1997; Sudoł, Matuszak, 2002; Suszyński, 1999, 2003.

W centralnym systemie sterowania przedsiębiorstwa przemysłowe działały w warunkach gospodarki planowej, co polegało na wykonywaniu zadań wyznaczonych przez plany jednostek nadrzędnych i wpływało na ograniczenie samodzielności w zakresie zasobów majątkowych, wielkości i zakresu produkcji, kierunków zbytu, zaopatrzenia w surowce i materiały, struktur organizacyjnych, zatrudnienia, a także kierunków rozwoju. Taka podległość nie sprzyjała modernizacji procesów produkcji, podnoszeniu jakości asortymentu i wdrażaniu innowacji. W nowych warunkach samodzielność przedsiębiorstw z jednej strony dawała szansę na efektywne wykorzystanie zgromadzonych zasobów, z drugiej zaś, zwłaszcza w pierwszym okresie transformacji, rodziła zagrożenia związane z niedopasowaniem kadrowym do nowych wymagań rynkowych, tak na poziomie merytorycznym, jak i mentalnym. Nadrzędnym jednak celem w tym okresie, i to już od 1990 roku, było przeprowadzenie procesu prywatyzacji², czyli przekazanie majątku państwowego podmiotom prywatnym. Poszczególne etapy nie wynikały jedynie z chęci rozwijania przedsiębiorstw, lecz z tego, że rząd potrzebował pieniędzy, aby zmniejszyć deficyt budżetowy. Nie wszystkie procesy w obrębie prywatyzacji należy zatem oceniać pozytywnie. Jej zakończenie nastąpiło wraz z likwidacją Ministerstwa Skarbu Państwa w 2016 roku.

Jeszcze przed rokiem 2004 zmieniły się warunki funkcjonowania przedsiębiorstw. Dotyczy to akcesu Polski do struktur europejskich. Mechanizmy konkurencji zaczęły wymuszać zmiany kierunków działalności przedsiębiorstw oraz ich selekcji, także w wymiarze przestrzennym. Proces dostosowania do wspólnotowych warunków gospodarowania wymagał przeprowadzenia radykalnych procesów restrukturyzacyjnych, prowadzących do podniesienia konkurencyjności. Zmiany te były konieczne i warunkowały uczestnictwo krajowych przedsiębiorstw przemysłowych w europejskich procesach gospodarczych, a także integrację polskiego przemysłu z przemysłem nie tylko europejskim, lecz również światowym, zwłaszcza w wymiarze powiązań organizacyjnych, kapitałowych, technologicznych, marketingowych, a także wchodzenia w ukształtowane sieci rynkowe korporacji transnarodowych.

Na proces integracji europejskiej, który znacząco wpłynął również na funkcjonowanie polskiego przetwórstwa rybnego, nakłada się wiele nowych trendów w działalności przemysłowej. Należą do nich m.in. koncepcja przemysłu 5,0 czy też konserwacja predykcyjna, zaawansowana automatyzacja procesów pracy w przemyśle, serwicyzacja przemysłu, zmiana platformy sprzedażowej B2B na B2C. Nie bez znaczenia pozostają wciąż procesy

2 1 sierpnia 1990 r. weszła w życie Ustawa z dnia 13 lipca 1990 r. o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych, którą 8 stycznia 1997 r. zastąpiła Ustawa z dnia 30 sierpnia 1996 r. o komercjalizacji i prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych.

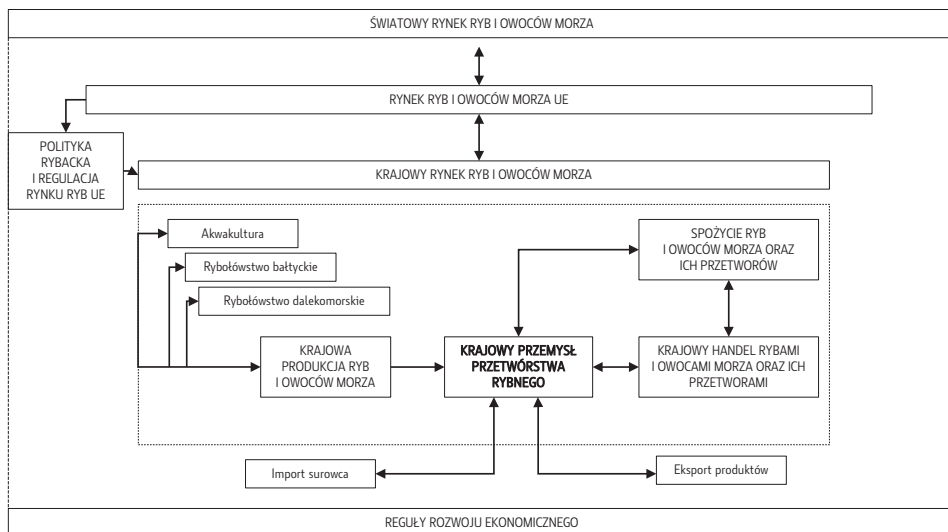
globalizacji, i to zarówno na płaszczyznach społecznej, jak i politycznej oraz gospodarczej (Zinczuk, 2021).

W ostatnich latach najważniejszym zadaniem polskich przedsiębiorstw przetwórczych była obrona przed negatywnymi skutkami kryzysów gospodarczych wywołanych krachem na rynkach finansowych (2008–2009), pandemią COVID-19 oraz społeczno-ekonomicznymi skutkami konfliktu zbrojnego na Ukrainie.

Należy przy tym podkreślić, że dotychczas wpływ dwóch pierwszych kryzysów na funkcjonowanie przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego w Polsce (mimo widocznych zmian statystycznych) jest raczej umiarkowany, zdecydowana większość podmiotów nie została bowiem zmuszona do przyjmowania radykalnych strategii. Nie pojawiły się także równie silnie jak w pozostałych państwach UE spadek rentowności, masowe zwolnienia czy też zaległości płatnicze i brak dostępu do kredytów (Czapliński, 2011, 2018). Podejmowane działania koncentrowały się zatem na wykorzystywaniu szans rozwojowych wynikających z nieprzewidywalnej sytuacji.

Nie bez znaczenia jest przy tym złożoność powiązań i miejsce krajowego przemysłu przetwórstwa rybnego na polskim rynku ryb (rysunek 9). Według Niegolewskiego (1979) gospodarka rybną obejmuje połowy, przetwórstwo, handel krajowy i zagraniczny, a także spożycie ryb. W świetle tej definicji rozwój współczesnego przetwórstwa rybnego opiera się nie tylko na połowach (dalekomorskich i bałtyckich), lecz także na akwakulturze, której znaczenie wzrasta. Ponadto na skutek akcesji Polski do struktur europejskich zmieniły się uwarunkowania rynkowe, w tym zasady polityki rybackiej w UE oraz uwarunkowania handlu rybami, owocami morza i ich przetworami. Inne były też szybkość i sprawność obiegu informacji o surowcu i produkcie gotowym, łatwość zawierania kontraktów i umów handlowych; nastąpił rozwój technologii transportu produktów rybołówstwa oraz ich przetworów. Istotny jest także stale monitorowany popyt rynkowy, w tym spożycie ryb, które w Polsce jest ciągle niższe niż europejska średnia.

Efekty zmian, które zachodzą w przedstawionym układzie rynkowym, wynikają nie tylko z uwarunkowań makroekonomicznych, lecz także mezoekonomicznych, charakterystycznych dla omawianej grupy przemysłowej w ujęciu regionalnym, oraz mikroekonomicznych, tj. dotyczących pojedynczych podmiotów, których powiązania, a czasem wielkość, funkcja lub położenie, mogą mieć wpływ na cały układ zgodnie z obowiązującym również w ekonomii efektem motyla.

Rysunek 9. Miejsce krajowego przemysłu przetwórstwa rybnego na tle rynku ryb w Polsce. Stan obecny

Źródło: opracowanie własne.

3.2. Zmiany struktury własnościowo-organizacyjnej i przestrzennej

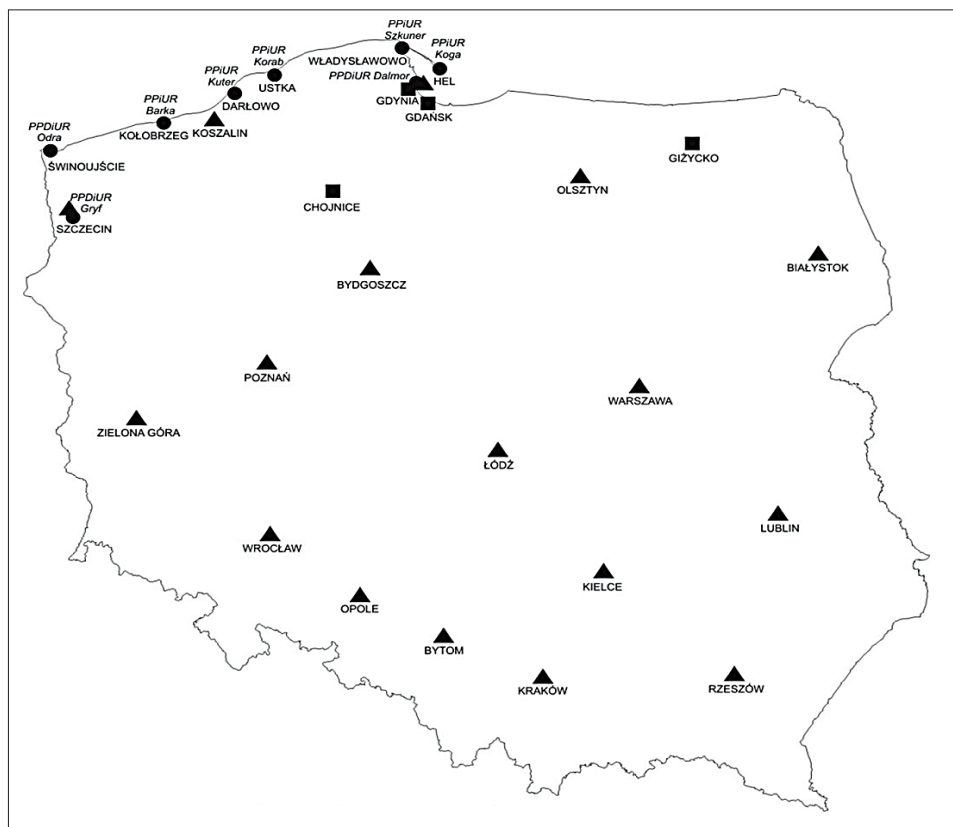
Proces transformacji przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego rozpoczął się w Polsce w 1990 roku. Jego specyfika, a zarazem trudność, polegała na tym, że funkcjonowanie całej gospodarki rybnej podlegało zasadzie kompleksowości. W praktyce oznaczało to jednolitą strukturę organizacyjno-decyzyjną, a także centralne zarządzanie (Wroński, Zieziula, 1987; Zieziula, 2002), dlatego też jednym z pierwszych działań restrukturyzacyjnych w przedsiębiorstwach połowowo-przetwórczych (niezależnie od znacznego rozluźnienia w mocno zinstytucjonalizowanej strukturze gospodarki rybnej) było rozdzielanie działalności połowowej oraz przetwórczej; przedsiębiorstwa funkcjonowały dotąd jak kombinaty³ przemysłowe i skupiały zarówno działalność morską (połowy, przetwórstwo wstępne), jak i działalność na lądzie (usługi portowe, przetwórstwo właściwe). Przedstawia to rysunek 10.

3 Kombinaty przemysłowe – zespół wyspecjalizowanych zakładów, opartych na ścisłej więzi technologiczno-organizacyjnej, rozmieszczony na wspólnym terytorium i podlegający wspólnemu zarządowi (Troc, 1991b).

Usamodzielnienie się przedsiębiorstw państwowych ułatwiło wprowadzanie nowych zasad zarządzania, odwołujących się często do postfordyzmu⁴, zwłaszcza w takich kwestiach jak elastyczne formy zatrudnienia, marketing strategiczny, strategie rynkowe (specjalizacja lub dywersyfikacja działalności) oraz planowanie strategiczne. Dla kadr kierowniczych oraz całego układu władzy w przedsiębiorstwie (dyrekcja, rada pracownicza, związki zawodowe) nadrzędnym celem miała być jednak prywatyzacja przedsiębiorstw. Na przebieg tego procesu, a w konsekwencji rozwój podmiotów, miały wpływ czynniki zewnętrzne (krajowe, regionalne) oraz czynniki wewnętrzne, wynikające nie tylko ze specyfiki działalności produkcyjnej, lecz także z jakości zasobów pracy, a ściślej: z wiedzy, doświadczenia, możliwości przewidywania i kreowania relacji pomiędzy przedsiębiorstwem a otoczeniem. Ścieżki prywatyzacji państwowych przedsiębiorstw przetwórczych miały dlatego bardzo zindywidualizowany charakter (Kuciewicz, 1990; Kuzebski, 1995, 1997; Pieńkowska, 2003).

W przedsiębiorstwach połowowo-przetwórczych, zwłaszcza dalekomorskich („Odra” w Świnoujściu, „Dalmor” w Gdyni oraz „Gryf” w Szczecinie), jednym z pierwszych działań stabilizujących sytuację wewnętrzną było wydzielenie majątku produkcyjnego związanego z przetwórstwem. Na jego podstawie powoływano spółki zajmujące się przetwórstwem ryb.

⁴ Postfordyzm – paradygmat przemysłowy określany jako zdywersyfikowana produkcja o wysokiej jakości. Osiągnięcie tego założenia powoduje zmiany w procesie pracy, reżimie akumulacji, mechanizmie regulacji i mechanizmie socjalizacji (Hausner, 1994).

- przedsiębiorstwa połowowo-przetwórcze
- przedsiębiorstwa przetwórcze (zakłady rybne)
- ▲ przedsiębiorstwa przetwórczo-handlowe (centrale rybne)

Rysunek 10. Struktura przestrzenna państwowego przetwórstwa rybnego w Polsce na początku transformacji gospodarczej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Raport... (1999); Pieńkowska (2003).

Liczba wydzielanych spółek była różna; zwykle tworzone jeden lub dwa⁵ podmioty gospodarcze, których głównym profilem działalności było przetwórstwo rybne (np. z PPDiUR „Dalmor” wydzielono spółki „Dalpesca” i „Dalmors”, natomiast z przedsiębiorstwa PPiUR „Koga” tylko spółkę „Koga-Maris”). Wyodrębnienie działalności przetwórczej oraz uporządkowanie struktury przedsiębiorstw (poprzez komunalizację lub sprzedaż zbędnego majątku, tj. gruntów, budynków i budowli, środków transportu, oraz likwidację

⁵ Łączna liczba spółek wydzielonych z jednego państwowego przedsiębiorstwa dalekomorskiego była znacznie wyższa, np. z PPDiUR „Odra” wyodrębniono osiem spółek prawa handlowego, zachowując powiązania organizacyjno-kapitałowe.

lub znaczne ograniczenie funkcjonowania nadbudowy socjalnej) zapoczątkowało rozpad dużych przedsiębiorstw państwowych (Wieloński, 2000). Podobnie działo się również w przypadku zakładów rybnych, tyle że ze względu na znacznie mniejszy potencjał oraz wąski profil produkcji (głównie konserwy rybne), a także specyficzną lokalizację⁶, zmiany własnościowe były znacznie utrudnione. W 1990 roku przekazano – w celu ułatwienia i przyspieszenia procesu adaptacyjnego – uprawnienia i obowiązki organu założycielskiego zakładów⁷ z ministerstwa do urzędów wojewódzkich. Mimo to rosnące zadłużenie, a także brak zainteresowania ze strony inwestorów spowodowały szybkie postawienie przedsiębiorstw w stan upadłości, a w konsekwencji wyprzedaż majątku (np. zakłady rybne w Gdańsku). W połowie lat 90. powstały, częściowo na bazie obiektów upadłych zakładów rybnych w Gdyni i Chojnicach, nowe podmioty przetwórstwa rybnego: „Wilbo” SA oraz „Seko” SA. Zakłady rybne w Giżycku z uwagi na ważny interes społeczny zostały przekształcone w jednoosobową spółkę Skarbu Państwa⁸, co pozwoliło na wniesienie akcji do narodowych funduszy inwestycyjnych. Kolejne próby restrukturyzacji przedsiębiorstwa, w tym próby jego oddłużania, nie przynosiły spodziewanych rezultatów. Ostatecznie Zakłady Rybne „Giżycko” SA ogłosiły upadłość i zostały zlikwidowane.

Od początku procesu transformacji szczególnym zainteresowaniem, zwłaszcza inwestorów zagranicznych, cieszyły się centrale rybne⁹. Wynikało to zapewne nie tyle ze zdolności produkcyjnych tego typu jednostek, co z ich możliwości magazynowych i handlowych. Jak podaje Barbara Pieńkowska (2003), „(...) dysponowały one siecią magazynów i hurtowni oraz około siedmiuset sklepami rybnymi, monopolizując sprzedaż hurtową i detaliczną ryb i przetworów rybnych” (s. 23). Proces zmian własnościowych w centrach rybnych, podobnie jak w zakładach rybnych, rozpoczął się od przekazania ich organom założycielskim, tj. wojewodom.

6 W szczególności dotyczy to zakładów w Chojnicach i Giżycku, położonych na obszarach o niskim potencjale społeczno-gospodarczym.

7 Na podstawie Ustawy z dnia 25 września 1981 r. o przedsiębiorstwach państwowych, Dz.U. 1981, nr 24, poz. 122.

8 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 września 1993 r. w sprawie określenia jednoosobowych spółek Skarbu Państwa oraz przedsiębiorstw państwowych, które zostaną przekształcone w spółki w celu wniesienia ich akcji lub udziałów do narodowych funduszy inwestycyjnych, Dz.U. 1993 nr 89, poz. 412 oraz późniejszych nowelizacji.

9 Obiekty Centrali Rybnej w Poznaniu przejęła niemiecka spółka „Lisner”, należąca obecnie do Grupy Homan. W dawnej centrali rybnej w Koszalinie uruchomiła produkcję duńska spółka „Espersen Polska”. Budynek bydgoskiej centrali rybnej należy z kolei do niemieckiej spółki „Frosta”.

Tego typu działania w większości przypadków doprowadziły do prywatyzacji poprzez likwidację¹⁰. Dalsze etapy procesu restrukturyzacji central rybnych przebiegały już bardzo różnie, tak pod względem modelu, jak i tempa procesu. W latach 1990–1998 przeprowadzono postępowanie likwidacyjne i sprywatyzowano wszystkie spośród 17 central rybnych (Aguirre, Pieńkowska, 1995; Szostak, 2000).

Likwidacja przedsiębiorstw następowała również w sektorze spółdzielczym. Po rozpadzie Krajowego Związku Spółdzielni Rybackich w 1991 roku nie założono nowej organizacji skupiającej i koordynującej przetwórstwo. Brak współpracy pomiędzy spółdzielniami pracy, rosnące zadłużenie, związane m.in. z zaległym popiwkiem¹¹, a także błędne decyzje inwestycyjne spowodowały, że do 1996 roku większość podmiotów ogłosiła upadłość i uległa likwidacji. Wyjątkiem pozostała SPRM „Łosoś” w Ustce, w której już w 1990 roku wprowadzono zarząd komisaryczny, a większość jednostek łowczych oddano w dzierżawę. Uzyskany w ten sposób kapitał zainwestowano w nowoczesny sprzęt przetwórczy (Czapliński, 1999).

Zmiany społeczno-gospodarcze, które zaszły w Polsce po 1989 roku, w tym postępująca prywatyzacja przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego, a co za tym idzie decentralizacja całego systemu gospodarki rybnej (połowy – przetwórstwo – dystrybucja), umożliwiły powstawanie nowych przedsiębiorstw prywatnych, które szybko wypełniły lukę rynkową (Aguirre, 2003). Przełomowy okazał się rok 1995, kiedy to wielkość produkcji sektora prywatnego przekroczyła wielkość produkcji sektora państwowego (rysunek 11).

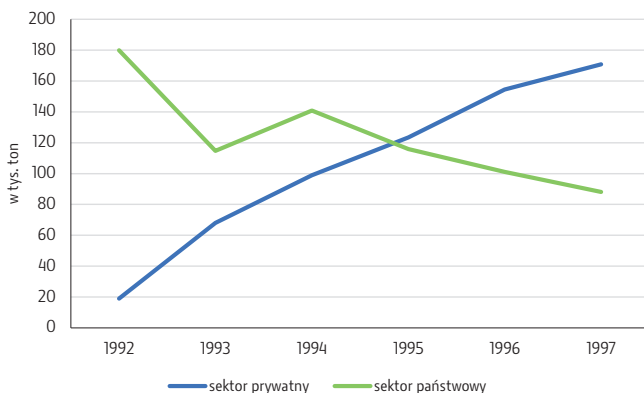
Wzrost produkcji przetwórstwa rybnego należy tłumaczyć również pojawianiem się kolejnych prywatnych przetwórni. W latach 1993–1997 ogólna liczba przedsiębiorstw przetwórczych w Polsce wzrosła do ponad 400, czyli ponad 140%¹². Większość powstających w tym okresie prywatnych podmiotów to mikro- lub małe – lokalne, często rodzinne – przedsiębiorstwa lub spółki pracownicze (tabela 10). Przejmowały one obiekty

10 Wojewodowie podejmowali decyzje o wszczynaniu likwidacji – chociaż majątek likwidowanych przedsiębiorstw nie wystarczał do zaspokojenia wierzycieli – traktując ten proces jako ostatnią próbę ratunku przedsiębiorstw. Minister Skarbu Państwa, uprawniony do wyrażania sprzeciwu wobec decyzji organów założycielskich o likwidacji, zbyt rzadko korygował błędne decyzje wojewodów (NIK, 2003).

11 Podatek od ponadnormatywnych wypłat wynagrodzeń obciążał te przedsiębiorstwa, które przekraczały ustalony w przepisach dopuszczalny poziom wzrostu płac.

12 Obliczenia własne na podstawie danych Głównego Inspektoratu Weterynarii oraz prac: Augustynowicz (1999) i Koszarek (2005).

i budynki wraz z parkiem maszynowym po likwidowanych przedsiębiorstwach państwowych¹³, często na podstawie umów leasingowych.

Rysunek 11. Produkcja przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego według sektorów własności w latach 1992–1997

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zawartych w: Zieziula (2002, s. 82–83); Aguirre (2003, s. 18–19).

Tabela 10. Struktura przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego w Polsce w 1995 roku według wielkości zatrudnienia

Klasy przedsiębiorstw według wielkości zatrudnienia (w osobach)	Liczba przedsiębiorstw		
	w liczbach bezwzględnych	w %	szereg skumulowany w %
poniżej 10	150	36,8	36,8
10–49	175	42,9	79,7
51–249	68	16,7	96,4
250–500	10	2,4	98,8
powyżej 500	5	1,2	100,0
ogółem	408	100,0	x

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zawartych w: Augustynowicz (1999, s. 11).

Jednym ze skutków pierwszego etapu adaptacji przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego do nowych warunków gospodarowania był gwałtowny spadek zatrudnienia. Początkowo wynikało to z rozwiązań doraźnej polityki stabilizacyjnej wielu

13 Jak podaje Bolesław Domański (2001), „(...) wśród ekonomistów spotyka się użycie terminu brownfield w odniesieniu do inwestycji w istniejące zakłady”.

przedsiębiorstw państwowych i spółdzielczych, w której myśl należało redukować koszty działalności, w tym koszty pracy, co w efekcie przyniosło falę zwolnień grupowych¹⁴. Skale problemu pogłębił proces dobrowolnych odejść z pracy, który w wielu przedsiębiorstwach rozpoczął się jeszcze pod koniec lat 80., a w pierwszych latach transformacji stał się istotnym powodem odpływu kadr z sektora państwowego (Kuciewicz, 1990; Timen, 1991). Ponadto pierwsze niepowodzenia i błędy w restrukturyzacji przemysłu przetwórstwa rybnego uruchomiły w 1991 roku liczne procesy upadłościowe, a w efekcie redukcje załóg (MIR, 1996).

W okresie realizacji średniookresowego programu rządowego Strategia dla Polski (Kołodko, 1994) spadek zatrudnienia w przemyśle przetwórstwa rybnego został zahamowany, następowały jednak dalsze zmiany w tym zakresie. Na koniec 1997 roku doprowadziły one do wyraźnej dominacji sektora prywatnego (89,9% pracujących w przetwórstwie rybnym) przy całkowitej likwidacji miejsc pracy w przetwórstwie spółdzielczym i wyraźnej marginalizacji sektora państwowego (10,1% pracujących w przetwórstwie rybnym).

Przemysł przetwórstwa rybnego w Polsce w pierwszych latach transformacji podlegał zatem, podobnie jak inne gałęzie polskiego przemysłu, gwałtownym przemianom organizacyjno-przestrzennym. Najbardziej dynamiczne zmiany pojawiły się w latach 1990–1994, kiedy to na skutek postępów w procesie restrukturyzacji, w tym prywatyzacji, większość przedsiębiorstw sektora państwowego i spółdzielczego została zlikwidowana. Powstała lukę rynkową zaczęły wypełniać dynamicznie rozwijające się prywatne przedsiębiorstwa przetwórcze. W 1995 roku udział sektora prywatnego w produkcji ryb i przetworów rybnych wyniósł 65,9%, w zatrudnieniu osiągnął poziom 70,5%, a w ogólnej liczbie przedsiębiorstw przetwórczych – 97,7%.

W połowie lat 90. pojawiły się, w związku ze złożeniem przez Polskę wniosku o członkostwo w UE¹⁵, nowe wyzwania¹⁶ dla przemysłu przetwórstwa rybnego. Jednym z ważniejszych była modernizacja przedsiębiorstw w celu zwiększenia ich konkurencyjności

¹⁴ W systemie gospodarki centralnej ze względu na uwarunkowania polityczne nie prowadzono stałej optymalizacji zatrudnienia, stąd u progu transformacji poziom zatrudnienia w wielu przedsiębiorstwach państwowych przerastał potrzeby (Kozmiński, 1998; Rachwał, 2006).

¹⁵ Faktyczny proces integracji Polski z UE rozpoczął się w Atenach 8 kwietnia 1994 r. z chwilą złożenia przez Polskę wniosku o członkostwo i potwierdzenia go przez wszystkie państwa członkowskie podczas konferencji w Essen 9–10 grudnia 1994 r. (Michalski, 2000).

¹⁶ Kluczowe znaczenie dla wymiany handlowej ryb i przetworów rybnych miało porozumienie z krajami Europejskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu (European Free Trade Association, EFTA), które weszło w życie w 1994 r. Na mocy tego porozumienia powstała strefa wolnego handlu artykułami przemysłowymi, rybnymi i przetworzonymi produktami rolnymi (Dz.U. z 1994, nr 124, poz. 639).

w kraju i za granicą. Wysoki stopień zużycia środków trwałych nie tylko uniemożliwiał odpowiednią reakcję na popyt krajowy, lecz także hamował procesy dostosowawcze przedsiębiorstw do unijnych standardów sanitarnych, higienicznych i jakościowych (Kołodziej, Hillar, 1999). Próba dostosowania gospodarki do standardów europejskich wymagała zaangażowania w możliwie krótkim czasie znacznych środków finansowych, których przedsiębiorstwa nie posiadały. W drugiej połowie lat 90. wyniki ekonomiczne rybnego przemysłu przetwórczego były złe¹⁷. Dotyczyło to m.in. bardzo wysokiego poziomu kosztów, który wskazywał na kłopoty przedsiębiorstw w uzyskiwaniu zwrotu nakładów.

Pomoc przedakcesyjna (finansowa i merytoryczna) dla polskiego przetwórstwa rybnego była działaniem nie tyle ważnym, co koniecznym, gdyż wpłynęła na dokładne określenie zakresu niezbędnych przekształceń, ich sformalizowanie i określenie czasu realizacji. Dyskusyjna wydaje się z tego powodu teza Kuciewicza (2000), który twierdził, że problemy polskiego przetwórstwa w znacznym stopniu rozwiązałyby sam rynek. W praktyce oznaczałoby to bowiem upadek wielu przetwórni, które nie mogły dostarczać wysokiej jakości przetworów, ponieważ nie były w stanie przeprowadzić niezbędnych działań restrukturyzacyjnych, głównie z powodu braku zasobów finansowych (Zieziula, 2002).

Istotnym wydarzeniem było przekształcenie się w 1997 roku programu Phare w program pomocy przedakcesyjnej dla państw kandydujących, w tym Polski. Umożliwiło to powstanie m.in. strategii dla polskiej gospodarki rybnej (Projekt Phare/FAPA nr PL 9607-02-12 pt. „Rozwój struktur organizacyjnych i planowania inwestycyjnego dla sektora rybnego”), która uwiarygodniała podejmowane działania operacyjne, a pośrednio przyczyniła się do ożywienia inwestycyjnego w przetwórstwie, również dzięki napływającemu stopniowo do Polski kapitałowi zagranicznemu. Skala napływu (liczba firm oraz wielkość inwestycji) nie była jednak duża¹⁸, co należy tłumaczyć tym, że przetwórstwo rybne – ze względu na swoje rozdrobnienie (niską koncentrację produkcji) – nie jest szczególnie atrakcyjne dla korporacji transnarodowych (np. Orkla Foods, Frosta): ich udział w przychodach działu nie przekracza 10% (Chechelski, 2008). Największe inwestycje zagraniczne z badanego okresu to te dokonane przez markę Superfish (15,9 mln USD), Espersen (5 mln USD) oraz Lisner (2 mln USD). Od końca 1999 roku utrzymywanie się wysokiej stopy inwestowania było związane z uruchomieniem przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa w ramach Branżowego programu rozwoju rybołówstwa

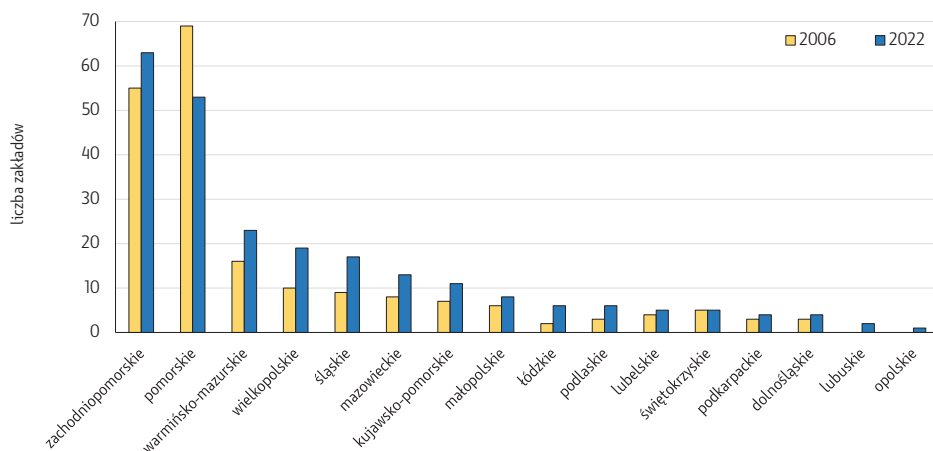
17 W 1998 r. zaczął się okres dekonjunktury, wywołany m.in. kryzysem rosyjskim, który trwał do 2002 r.

18 Według opracowania *Rozwój rynku ryb i zmiany jego funkcjonowania w latach 1990–2007* (2008) w 1997 r. w przetwórstwie rybnym w Polsce funkcjonowało 27 firm z kapitałem zagranicznym.

w Polsce w latach 2000–2006 (BR/12) specjalnych dopłat do oprocentowania kredytów, mających na celu stopniowe przygotowywanie się firm do standardów unijnych. Z pomocy korzystały przede wszystkim największe przedsiębiorstwa – będące w dobrej kondycji finansowej (liderzy sektora) – które planowały się rozwijać dzięki eksportowi produktów na rynek unijny. Stosunkowo niewielka aktywność inwestycyjna sektora bezpośrednio przed akcesją wynikała z tego, że duża część przetwórci miała okresy przejściowe na wdrożenie koniecznych zmian, a największe firmy zakończyły ten proces wcześniej. Wyraźne ożywienie inwestycyjne nastąpiło w branży dopiero pod koniec 2003 roku, wraz z możliwością współfinansowania wydatków ze środków z programu SAPARD oraz Sektorowego Programu Operacyjnego „Rybołówstwo i przetwórstwo ryb 2004–2006”.

Od 1999 roku nie doszło do znaczących zmian struktury przestrzennej przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce, ale powstające w tym czasie prywatne przedsiębiorstwa przetwórcze, poszukując przewag konkurencyjnych, wykorzystywały nowe czynniki lokalizacyjne, które z kolei zadecydowały o początku zmian w strukturze przestrzennej.

W latach 2006–2022 nastąpiło pozorne osłabienie dominacji regionu nadmorskiego jako miejsca koncentracji przetwórstwa rybnego. W szczególności dotyczy to województwa pomorskiego, z rozdrobnioną strukturą podmiotów przetwórczych, które od 2018 roku traciło pozycję regionu o największej liczbie zakładów przetwórczych, ustępując województwu zachodniopomorskiemu, gdzie małych przetwórci jest znacząco mniej. Spadek liczby przedsiębiorstw w województwie pomorskim nie oznacza jednak spadku tego województwa w przestrzennym rankingu przetwórstwa rybnego, a raczej skrócenie dystansu do pozostałych regionów. Warto również wskazać regiony o wzrastającej roli działalności przetwórczej, tj. województwa warmińsko-mazurskie, wielkopolskie, śląskie i mazowieckie (rysunek 12, rysunek 13).

Rysunek 12. Zmiany liczby zakładów przetwórstwa rybnego w Polsce przetwarzających produkty rybactwa i uprawnionych do wprowadzania produktów pochodzenia zwierzęcego na rynek UE według województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe”, nr 7–33 (2006–2022).

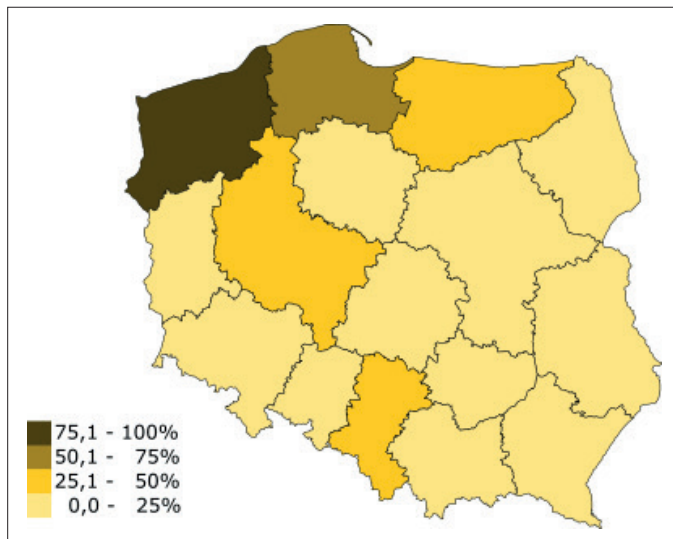
Wszystkie przedstawione zmiany organizacyjno-przestrzenne wskazują na uruchomienie procesów dekoncentracji przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce. Skala zmian nie była jednak na tyle znacząca, aby zmienić strukturę przestrzenną przetwórstwa. Potwierdza to również indeks Herfindahla-Hirschmana¹⁹ (HHI), który w połowie badanego okresu (2015 r.) kształtował się na poziomie 1659, by w październiku 2022 roku osiągnąć wartość 1635. Świadczy to o nadal umiarkowanie wysokiej koncentracji zakładów przetwórstwa rybnego w układzie wojewódzkim, ale z niewielką tendencją spadkową.

Można jednak wskazać kierunek i zakres przestrzenny zmian, w tym regiony, w których wzrasta rola działalności przetwórczej (np. województwa warmińsko-mazurskie, wielkopolskie, śląskie i mazowieckie). Proces dekoncentracji może także pośrednio wskazywać na konsolidację przedsiębiorstw przetwórczych z województw nadmorskich (pomorskie

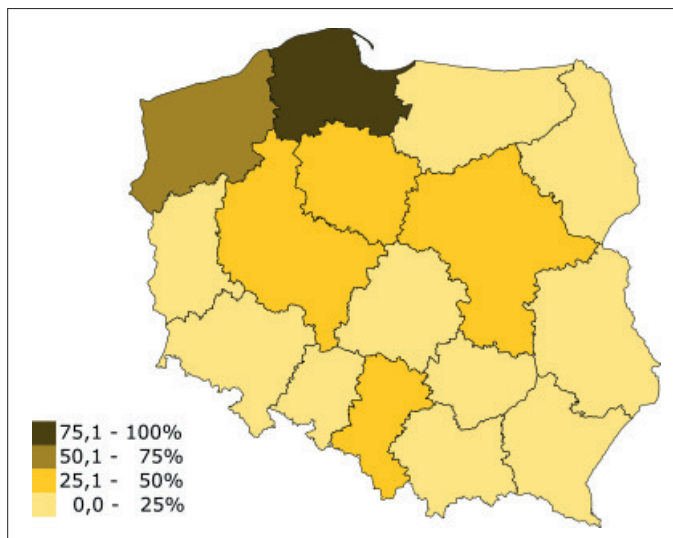
¹⁹ Wskaźnik Herfindahla-Hirschmana (HHI) – wskaźnik koncentracji rynku określający poziom natężenia konkurencji. Jego wartość to suma kwadratów udziałów wszystkich przedsiębiorców na rynku. Względny udział w rynku ma większy wpływ na jego wartość niż liczba przedsiębiorców. Wartość indeksu kształtuje się od bliskiej zeru dla rynków rozdrobnionych do 10 000 dla tych zmonopolizowanych. Przyjmuje wartości z przedziału [10000/N, 10000], minimalne przy równych udziałach. Przy ocenie koncentracji należy wziąć pod uwagę minimalne wartości, jakie może przyjąć dla danej liczby podmiotów. W praktyce wartość niższa niż 1000 oznacza niską, a przekraczająca 1800 wysoką koncentrację (Kwiatkowska, 2014).

i zachodniopomorskie). Wydaje się, że podejmowane w większości podmiotów działania miały zwykle charakter jakościowy (podniesienie efektywności gospodarowania), także w wymiarze przestrzennym (zwiększenie wydajności produkcji).

Według GIW – mające uprawnienia do handlu na rynku UE (stan na 19.10.2022 r.)

Według rejestru REGON (stan na 30.06.2022 r.)

Rysunek 13. Kwartyle koncentracji zakładów przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2022), 33.

W latach 2003–2021 krajowe przetwórstwo ryb znajdowało się w relatywnie dobrej kondycji (tabela 11). Wyniki finansowe większości przedsiębiorstw – mimo dużej zmienności, w której można doszukać się cykliczności, spowodowanej m.in. wprowadzaniem kolejnych programów operacyjnych, z których finansowano szereg działań z zakresu szeroko pojętej gospodarki rybnej – należy uznać za dobre. Ich okresowe pogorszenie nie zmienia w sposób diametralny tej oceny. Wysoki udział eksportu bezpośredniego w przychodach ze sprzedaży produktów wydawał się gwarancją rentowności, a jej spadek w 2011 roku przy jednoczesnym wzroście sprzedaży wynikał ze wzrostu aktywności inwestycyjnej. Proces ten powtarzał się w następnych latach.

Tabela 11. Wybrane wskaźniki finansowe przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce w latach 2003–2011

Wyszczególnienie	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	PKD 2004						PKD 2007		
Wydajność pracy**	.	.	.	.	.	.	372	377	440
Koszty finansowe (% przychodów)	2,50	1,21	1,09	1,11	1,31	3,98	3,61	1,43	3,16
Rentowność brutto (%)	1,58	4,57	1,99	3,17	3,62	2,31	5,46	3,21	2,06
Rentowność netto (%)	0,95	3,74	1,52	2,50	2,70	1,78	4,32	2,60	1,51
Stopa inwestowania ^A	1,27	3,22	2,14	2,12	2,86	2,56	1,14	1,84	2,05
Udział firm rentownych w ogólnej liczbie firm (%)	84,6 ^B	90,0 ^B	75,0 ^B	81,7 ^B	82,3	82,3	87,8	84,3	73,9
Udział eksportu bezpośredniego w przychodach ze sprzedaży produktów	39,7	43,7	47,7	53,7	52,8	51,7	51,1	59,1	64,2

A – inwestycje w relacji do amortyzacji

B – dotyczy firm o liczbie pracujących 50 i więcej

** w tysiącach zł na 1 zatrudnionego mierzona produkcją sprzedaną (w cenach bieżących)

Źródło: Czapliński (2013).

Tabela 12. Wybrane wskaźniki finansowe przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce w latach 2012–2021

Wyszczególnienie	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021*
	PKD 2007									
Wydajność pracy**	491	536	540	553	628	640	656	734	795	813
Koszty finansowe (% przychodów)	1,79	1,01	1,97	0,92	1,53	3,51	1,30	1,24	1,85	0,94
Rentowność brutto (%)	2,00	1,12	3,37	4,70	3,51	1,42	2,53	1,93	2,83	3,63
Rentowność netto (%)	1,44	0,99	2,83	4,01	2,80	1,32	2,12	1,58	2,43	2,92
Stopa inwestowania ^A	1,17	2,03	1,79	0,87	0,89	1,19	1,69	1,19	1,09	0,93
Udział firm rentownych w ogólnej liczbie firm (%)	85,1	84,1	84,8	87,0	80,4	77,2	79,8	80,4	79,8	77,0
Udział eksportu bezpośredniego w przychodach ze sprzedaży produktów	63,7	62,9	62,7	62,2	63,6	64,1	65,2	63,2	64,6	68,5

* pierwsze półrocze

** w tysiącach zł na 1 zatrudnionego mierzona produkcją sprzedaną (w cenach bieżących)

A – inwestycje w relacji do amortyzacji

B – dotyczy firm o liczbie pracujących 50 i więcej

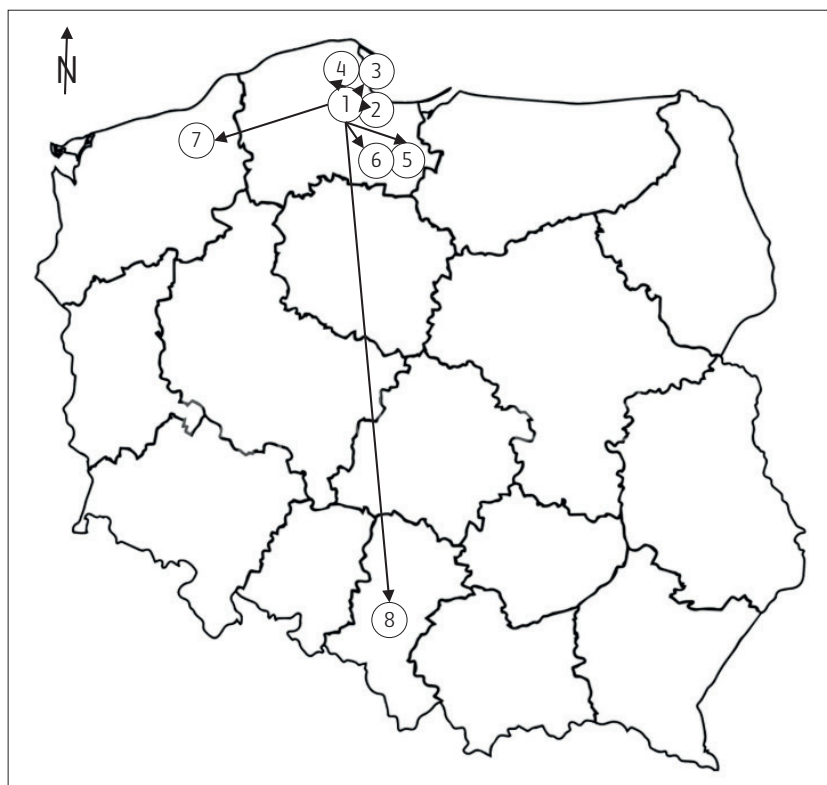
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2012–2021), 18–32.

Na szczególną uwagę zasługuje kondycja finansowa przedsiębiorstw przetwórczych w latach 2019–2021, kiedy to na ich działalność mocno oddziaływała pandemia COVID-19 (tabela 12). Jak wynika z prezentowanych danych, nie wpłynęła ona negatywnie na funkcjonowanie całej grupy przemysłowej. Można nawet zaryzykować stwierdzenie, że pandemia spowodowała wzrost rentowności przetwórci, głównie na skutek gwałtownego wzrostu sprzedaży żywności zarówno w kraju, jak i na rynkach całej UE. Polskie firmy stały się głównym dostawcą tych towarów i udaje im się dostosować do zwiększonego zapotrzebowania. Inaczej wygląda sytuacja w branży HoReCa, która prawie całkowicie została zablokowana z powodu koronawirusa, a jej dostawcy byli pozbawieni zleceń. Właściwą interpretację danych ograniczają dwa fakty. Po pierwsze skutki pandemii mogą objawiać się jeszcze długo, a niektóre z nich ujawnić dopiero po latach. Po drugie na sytuację pandemiczną zaczynają nakładać się społeczno-ekonomiczne efekty konfliktu zbrojnego w Ukrainie, co znacznie utrudnia nie tylko ocenę aktualnej sytuacji na rynku ryb, lecz także prognozy dotyczące przyszłości przetwórstwa.

Współczesne zasady funkcjonowania rynku spożywczego, w tym przetwórstwa rybnego, skłaniają także do refleksji nad procesem konsolidacji rynku rybnego, i to zarówno

w sferach produkcji oraz handlu, jak i dystrybucji. Wydaje się, że jest to zabieg konieczny, ponieważ każde spowolnienie gospodarcze stanowi z jednej strony impuls do wzmacniania pozycji na rynku poprzez przejęcia lub połączenia, z drugiej wymusza likwidację bądź całkowitą restrukturyzację przedsiębiorstw biernych, tzn. takich, które nie są zaangażowane w przejęcia lub też same nie stanowią takiego celu. O sukcesie przedsiębiorstwa decyduje zatem jego zdolność do wyróżnienia się na rynku i skłonienia nabywców do wybierania właśnie tych, a nie innych produktów (Brzózka, Stępnia, 2010). Podkreśla się, że można to zrobić albo poprzez konkurencyjną cenę, możliwą do osiągnięcia dzięki wykorzystaniu efektu skali, albo w wyniku zajęcia rentownej niszy, w której nie wielkość działalności się liczy, a raczej wysoka jakość i precyzyjna odpowiedź na specyficzne potrzeby konsumenta (Lipszyc, 2010). Wydaje się, że obie te ścieżki są realizowane w polskim przetwórstwie rybnym: tworzące się od kilku lat krajowe grupy producenckie wykorzystują efekt skali, ale następuje również proces dominacji na europejskim rynku produktów z łososia. Niezależnie od przyjętej ścieżki o podniesieniu konkurencyjności podmiotów przetwórstwa rybnego decydują obecnie procesy konsolidacyjne. Na podstawie przeprowadzonych badań dotyczących wybranych przedsiębiorstw krajowego przetwórstwa rybnego można wyróżnić różne typy działań konsolidacyjnych. Jednym z nich jest konsolidacja produkcyjna, czego przykładem jest grupa Graal SA z Wejherowa (rysunek 14).

Proces rozpoczęty w 2004 roku jest efektem konsekwentnej realizacji przyjętej strategii, która zakłada zbudowanie pozycji w tradycyjnym obszarze działalności, a następnie konsolidację rynku przetwórstwa ryb, umożliwiającą osiągnięcie pozycji dominującej w segmencie rynkowym. Celem długoterminowym, który już jest osiąganym, pozostaje konsolidacja polegająca na akwizycjach branżowych podmiotów o uzupełniających się profilach produkcji lub rejonach działania. Jest to niezbędne, aby rozpocząć planowanie zmian pozwalających na rozszerzenie działalności o nowe obszary rynkowe, np. pokarm dla zwierząt.

1 – GRAAL SA /WEJHEROWO/ siedziba grupy; 2 – RUSKIJ CAVIAR SP. Z O.O. /WEJHEROWO/ pozostała sprzedaż hurtowa; 3 – KORDEX SP. Z O.O. /SWARZEWO/ przetwarzanie i konserwowanie ryb i produktów rybołówstwa; 4 – POLINORD SP. Z O.O. /KROKOWA-KARTOSZYNO/ przetwarzanie i konserwowanie ryb; 5 – KORAL SP. Z O.O. /TCZEWO/ produkcja konserw rybnych, ryb wędzonych, ryb mrożonych, przetworów rybnych, import i eksport surowców do przetwórstwa, handel hurtowy i detaliczny; 6 – KOOPEROL SP. Z O.O. /SWAROŻYŃ/ produkcja konserw, przetworów z mięsa, podrobów mięsnych i krwi; 7 – SUPERFISH SA /KUKINA-USTRONIE MORSKIE/ rybołówstwo i rybactwo łącznie z działalnością usługową, przetwarzanie i konserwowanie ryb i produktów rybołówstwa, przetwórstwo owoców i warzyw, sprzedaż hurtowa realizowana na zlecenie, sprzedaż hurtowa żywności, napojów i tytoniu, pozostała sprzedaż hurtowa, sprzedaż detaliczna żywności itp.; 8 – GASTER SP. Z O.O. /JAŚKOWICE/ pozostałe konserwowanie owoców i warzyw.

Rysunek 14. Struktura organizacyjno-przestrzenna Grupy Kapitałowej Graal SA Stan na 31.12. 2010 roku

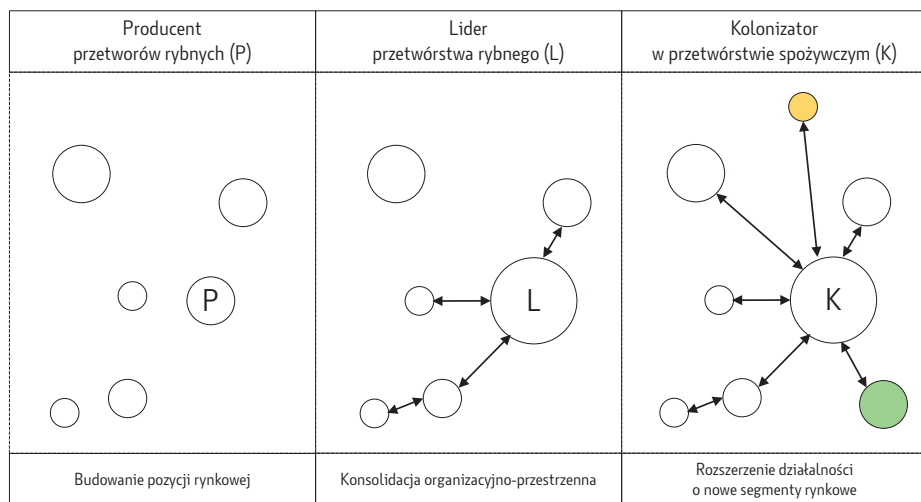
Źródło: Czapliński (2013).

Przedstawione etapy konsolidacji mają według raportów spółki²⁰ spowodować lepsze wykorzystanie kanałów sprzedaży, ułatwić wdrożenie jednolitych metod zarządzania, zwiększyć siłę negocyjacyjną w kontaktach z dostawcami i odbiorcami, a także umożliwić wspólną politykę marketingową. Podjęte działania poprawią efektywność wykorzystania zasobów produkcyjnych oraz ograniczą sezonowość sprzedaży. Przebieg konsolidacji

²⁰ Rozszerzony skonsolidowany raport kwartalny za I kwartał 2010 GK GRAAL oraz prezentacja GK GRAAL, przygotowana na konferencję prasową w dniu 14.02.2007 r. w Warszawie.

produkcyjnej w spółce Graal SA – lidera procesów konsolidacyjnych w krajowym przetwórstwie rybnym – wyznacza kierunek działań, który wydaje się konieczny dla dalszego funkcjonowania innych krajowych producentów przetworów rybnych, takich jak Contimax SA, Seko SA czy Wilbo SA (rysunek 15). Polskie przetwórnice rybne nie mają kapitału pozwalającego na łączenie mocy produkcyjnych i urozmaicenie ofert (Brzózka, 2011). W efekcie w 2011 roku nie nastąpiła żadna większa transakcja konsolidacyjna, doszło jedynie do mało znaczącego dla obrazu całego rynku przejęcia marek BK i Laguna od firmy „BK Food” przez spółkę „King Oscar” z Gniewina.

Innym rodzajem konsolidacji obserwowanym na rynku przetwórstwa rybnego jest konsolidacja dystrybucji, widoczna na przykładzie utworzonego w 2009 roku Polskiego Centrum Dystrybucji Ryb (PCDR). Inicjatywa miała poprawić dystrybucję ryb w Polsce dzięki zaangażowaniu sześciu dużych firm, głównie z południowej i wschodniej części kraju (rysunek 16). Istniejące kanały dystrybucyjne nie są sprawne, nie gwarantują jednolitych jakościowo dostaw, ani na poziomie krajowym, ani na poziomie regionalnym (Kobielska, 2009). Stąd podjęta przez PCDR konsolidacja handlu rybami, której celem według Adama Bronikowskiego (2009) jest: obsługa na jednolitych warunkach handlu detalicznego, poprawa systemów logistycznych, wspólne działania marketingowe, wspólne działania w zakresie handlu zagranicznego oraz wzajemna pomoc w pozyskiwaniu środków unijnych.

P – producent, L – lider, K – kolonizator

Rysunek 15. Etapy konsolidacji organizacyjno-przestrzennej w krajowym przetwórstwie rybnym. Ujęcie teoretyczne

Źródło: Czapliński (2013, s. 134).

1 – Akwen (Białystok), 2 – Akwen II (Kielce), 3 – Akwen III (Radzymin), 4 – K.M. Białas (Bydgoszcz), 5 – Dar Morza (Kraków), 6 – Neptun II (Wodzisław Śląski), 7 – Transryb (Chełm), 8 – Laps II (Nowy Sącz), 9 – Laps (Rzeszów)

Rysunek 16. Struktura przestrzenna Polskiego Centrum Dystrybucji Ryb. Stan na 31.12.2009 roku
Źródło: Czapliński (2013) na podstawie: Bronikowski (2009).

Trzeci typ konsolidacji, zaobserwowany na przykładzie funkcjonującej od 1996 roku spółki Morpol SA z Duninowa pod Ustką, to konsolidacja surowcowo-produkcyjno-handlowa, którą można także określić jako konsolidacja pełna. Podejmowane od 2003 roku przez przedsiębiorstwo działania miały na celu tworzenie łańcucha produkcyjnego, począwszy od hodowli ryb poprzez przetwórstwo aż do sieci handlu i dystrybucji. Tworzenie własnej akwakultury poprzez przejmowanie istniejących farm i przetwórni, głównie łososi, poza granicami kraju (Szkocja, Norwegia) miało nie tylko zapewniać stałe dostawy surowca, lecz także ułatwiać dostęp do rynków europejskich. W szczególności dotyczyło to Francji i Wielkiej Brytanii, skąd spółka skutecznie wypychała firmy norweskie (Graniszewska, 2010). Na skutek działań konsolidacyjnych na koniec 2011 roku Morpol SA²¹ skupiał 15 jednostek organizacyjnych z Europy, ale także Azji i Ameryki Północnej (rysunek 17).

Zaprezentowanie przykładów konsolidacji na krajowym rynku przetwórstwa rybnego pozwala na sformułowanie kilku wniosków. Po pierwsze omawiane procesy pozwoliły

21 Spółka Morpol SA przedstawiła z sukcesem poprzez swoją spółkę holdingową pierwszą ofertę publiczną swoich akcji (IPO) i 30 czerwca 2010 r. zadebiutowała na giełdach papierów wartościowych w Oslo w Norwegii.

na relatywnie dobre funkcjonowanie przedsiębiorstw, zwłaszcza w początkowym okresie ogólnoświatowego kryzysu gospodarczego. Po drugie dzięki dużej elastyczności dostaw, wysokiej jakości towarowi i precyzyjnej odpowiedzi na specyficzne potrzeby konsumenta, wynikających z konsolidacji na poziomie surowca, przetwórstwa, handlu i dystrybucji, udało się z powodzeniem wejść na wiele rynków UE i zdobyć tam przewagę. Po trzecie tylko duże podmioty gospodarcze są zdolne do konfrontacji z wielkimi hurtowymi sieciami handlowymi, które nie ugną się pod dyktando silniejszego. Po czwarte budowa nowoczesnych, ponadregionalnych kanałów dystrybucyjnych pozwala nie tylko na koordynację obsługi handlu detalicznego, lecz także na prowadzenie wspólnej polityki w zakresie handlu zagranicznego, marketingu, pozyskiwania środków unijnych i wymiany doświadczeń, przez co osiągnięcie przewagi konkurencyjnej nad innymi podmiotami (krajowymi i zagranicznymi) jest zdecydowanie szybsze.

1 – Morpol SA (Duninowo, Polska) – przetwórstwo, sprzedaż; 2 – Laurin Poland (Łębork, Polska) – przetwórstwo; 3 – Laschinger seafood (Niemcy) – sprzedaż, centrum logistyczne i dystrybucyjne; 4 – Morpol France (Francja) – sprzedaż, centrum logistyczne i dystrybucyjne; 5 – Morpol Italy (Włochy) – przedstawicielstwo handlowe; 6 – Brooksie Product (Wielka Brytania) – przetwórstwo; 7 – Morpol UK (Wielka Brytania) – biuro handlowe; 8 – Meridian Salmon Grup (Wielka Brytania) – farmy; 9 – Morpol ASA (Norwegia) – siedziba spółki; 10 – Waynor Trading (Norwegia) – biuro sprzedaży oraz Morpol Norway (Norwegia) – biuro farm; 11 – Jøkelfjord Laks (Norwegia) – farmy; 12 – Morpol Japan (Japonia) – przedstawicielstwo handlowe; 13 – Marine Farms (Wietnam) – farmy; 14 – Morpol USA (Stany Zjednoczone) – przedstawicielstwo handlowe.

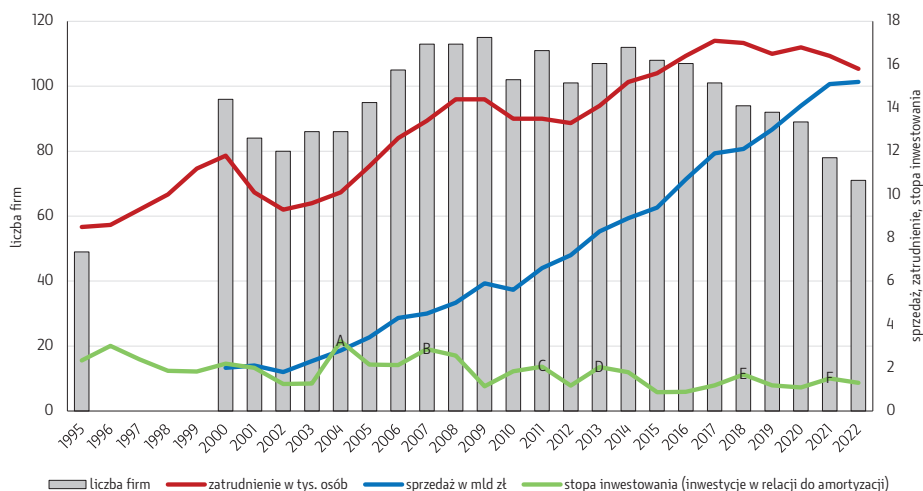
Rysunek 17. Struktura organizacyjno-przestrzenna Morpol SA. Stan na 31.12.2011 roku

Źródło: Czapliński (2013, s. 136).

Mimo korzyści płynących z konsolidacji struktura organizacyjno-własnościowa przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce w 2022 roku wykazywała – co prawda coraz mniejsze – rozdrobnienie. Tempo konsolidacji było niewielkie głównie ze względu na brak środków umożliwiających złożony i wielokierunkowy proces inwestycyjny, proces łączenia się. Jeden z nielicznych, chociaż relatywnie duży kwotowo (120 mln zł), był transfer z 2016 roku: fundusz private equity razem z inwestorem prywatnym nabyli pakiet większościowy Graal SA. W 2017 roku odbyły się tylko dwie transakcje w badanej grupie przemysłowej. Szwedzki fundusz private equity przejął pakiet większościowy spółki Milarex, a koszaliński zakład przedsiębiorstwa Royal Greenland trafił w ręce Espersen Polska.

W tym miejscu warto podkreślić, że w okresie poakcesyjnym polityka inwestycyjna istotnie wpłynęła na zmiany struktury własnościowo-organizacyjnej. Polskie przetwórnictwo rybne znacznie lepiej niż ich konkurenci z pozostałych krajów UE wykorzystywały procedury prawno-administracyjne ułatwiające funkcjonowanie na wspólnym rynku oraz środki finansowe gwarantujące dalsze możliwości rozwoju, podkreślając przy tym swój indywidualizm, kreatywność, dużą aktywność w zgłaszanych i prowadzonych projektach oraz zdolność uczenia się. Pozyskane nakłady umożliwiły rozwój grupy, która przeszła od fazy radykalnych inwestycji procesowych i organizacyjnych poprzez dalsze stopniowe inwestycje procesowe, stopniowe inwestycje produktowe i organizacyjne, wzmacnianie dotychczasowych inwestycji, inwestycje marketingowe do etapu realizacji wszystkich rodzajów inwestycji (rysunek 18).

Widoczna od 2004 roku cykliczność inwestycyjna w przetwórstwie wzmacniała sprzedaż, przekraczającą 14 mld zł, co oznacza wzrost o 613%, przy równie dynamicznie rosnącym zatrudnieniu, wrażliwym jednak na okresowe wahania koniunktury i kryzysy ekonomiczne (2001–2002 oraz 2008–2010). Co ważne, od 2014 roku mamy rosnącą liczbę pracujących w przetwórstwie, którą ograniczyły dopiero konsekwencje pandemii COVID-19 i wojny w Ukrainie przy jednoczesnym stałym spadku liczby przetwórci.

A – radykalne inwestycje procesowe, pierwsze inwestycje organizacyjne; B – dalsze stopniowe inwestycje procesowe oraz stopniowe inwestycje produktowe i organizacyjne; D – wzmacnianie dotychczasowych inwestycji, pierwsze inwestycje marketingowe, E – inwestycje organizacyjne (m.in. konsolidacja), inwestycje marketingowe; F – wszystkie rodzaje inwestycji.

Rysunek 18. Etapy inwestycyjne w przemyśle przetwórstwa rybnego w Polsce na tle wielkości zatrudnienia, sprzedaży oraz liczby firm

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2004–2022), 1–33.

3.3. Zmiany uwarunkowań podażowych

Struktura krajowej podaży ryb i owoców morza w długim horyzoncie czasowym (1995–2021) charakteryzuje się kilkoma wyraźnymi tendencjami. Jedną z nich to wyraźny spadek połowów dalekomorskich od lat 90. do momentu wejścia Polski do UE oraz ich stabilizacji na niskim poziomie 50–60 tys. ton – wobec 275 tys. ton jeszcze w 1995 roku (rysunek 19). Sytuacja ta ma zapewne związek z wielkością floty i jej zdolnościami połowowymi. Na koniec 2021 roku rejestr GIW wykazywał zaledwie trzy statki przetwórcze/mroźnie, z czego jeden miał zawieszoną działalność. Polskie statki dalekomorskie eksploatowały dwa obszary:

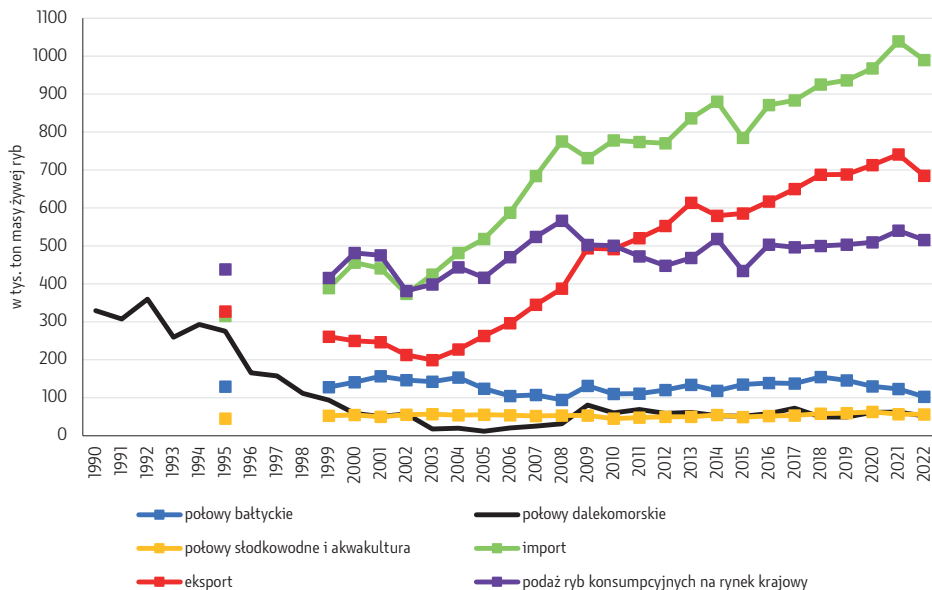
- 1) Atlantyk północny, gdzie poławiano głównie błękitka, stanowiącego w latach 2019–2020 zdecydowaną większość surowca z połowów dalekomorskich. Do 2016 roku nie występował on w zestawieniach statystycznych.
- 2) Atlantyk środkowo-wschodni, gdzie przez wiele lat odławiano ostroboka, będącego podstawą połowów do 2018 roku, oraz makrelę o relatywnie stałym udziale w połowach (tabela 13).

Tabela 13. Połowy dalekomorskie według ważniejszych gatunków ryb (w tonach)

Gatunek	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Błękitek w %	0 0,0	0 0,0	0 0,0	0 0,0	0 0,0	15 890 22,0	3 984 9,3	35 296,2 61,7	47 391,6 77,1
Ostrobok i ostrobok chilijski w %	34 534 58,4	27 758 45,2	34 951 67,1	39 701 76,9	36 234 62,1	43 331 60,0	26 922 63,2	11 993,1 20,6	2 343,5 3,8
Makreła i makreła kolias w %	3 651 6,2	7 595 12,4	5 662 10,9	3 915 7,6	8 726 15,0	7 175 9,9	4 592 10,8	3 698,8 6,5	5 470,4 8,9
Dorsz w %	3708 6,2	6 601 10,7	6 349 12,2	4 868 9,4	5 227 8,9	3 071 4,2	4 154 9,7	2 652,6 4,6	1 243,2 2,0
Razem	59 129	61 399	52 052	51 627	58 306	72 361	42 626	57 230,1	61 467,7

Uwaga: Różnice w połowach dalekomorskich zawartych na wykresie bilansowym, wynikają z tego, że część ryb złowionych w roku poprzednim została rozładowana w portach w roku następnym.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2012–2022), 19–33.

Rysunek 19. Bilans ryb i owoców morza w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2004–2022), 1–33.

Na relatywnie niskim poziomie utrzymują się również połowy bałtyckie: w całym analizowanym okresie oscylowały pomiędzy 100 a 150 tys. ton, na co składały się głównie 4 najważniejsze gospodarczo gatunki: szprot, śledź, stornia, dorsz. Jeśli chodzi o dorsza, od wielu lat notuje największe spadki w wielkości połowów: z 14,8 tys. ton w 2012 roku do zaledwie 0,5 tys. ton w 2020 roku. Niewątpliwie przyczynił się do tego wprowadzony w 2019 roku zakaz ukierunkowanych połowów tej ryby, czego konsekwencją było obniżenie i tak już niskich kwot połowowych tylko na potrzeby przyłowu. To m.in. z tego powodu za niepokojący w połowach na Bałtyku można uznać widoczny od 2018 roku wyraźny trend spadkowy, który wiąże się nie tylko ze słabnącymi ilościowo i jakościowo zasobami morza, lecz także z polityką wykorzystania tego akwenu, w tym limitami połowowymi, których nie wykorzystujemy w przypadku wszystkich poławianych gatunków. Ograniczenia połowów krajowych i dalekomorskich są rekompensowane przez import surowca rybnego, którego wzrost tylko między latami 2002 a 2021 wyniósł 281%. Wydaje się jednak, że znaczna jego część (ok. 50%) po przetworzeniu kierowana jest na eksport. Wskazuje na to wielkość podaży ryb konsumpcyjnych na rynku krajowym, początkowo skokowo rosnąca, ale ostatecznie ustabilizowana na poziomie ok. 500 tys. ton (tabela 14).

Tabela 14. Struktura połowów bałtyckich w tys. ton

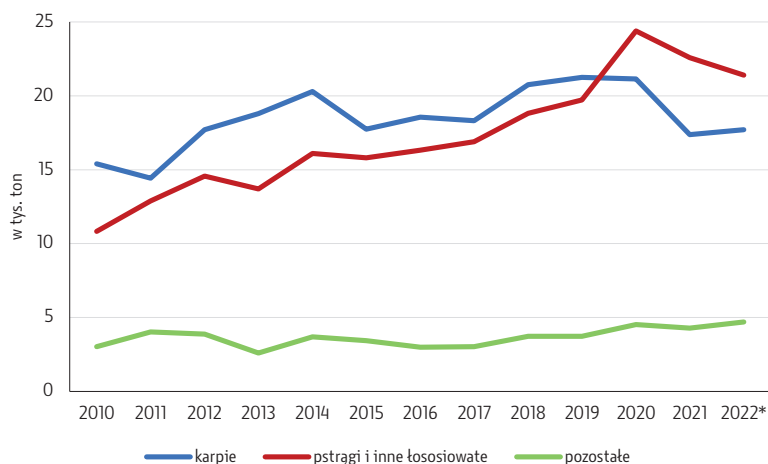
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021 S
Inne	2,8	5,4	5,1	7,2	7,8	9,3	5,3	7,2	9,7	17,0	13,0
Stornie	9,7	10,1	11,9	12,6	9,4	15,1	11,2	15,2	16,7	14,7	14,5
Dorsze	11,9	14,8	12,5	12,0	13,6	10,3	7,5	6,7	4,3	0,5	0,3
Śledzie	29,9	27,1	23,6	28,1	39,7	44,1	43,7	51,3	40,7	37,6	24,2
Szproty	56,5	63,1	81,0	58,6	64,2	60,1	70,0	74,1	74,5	60,6	64,3

S – szacunek

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2012–2022), 19–33.

Widoczne kłopoty z pozyskiwaniem surowca rybnego z akwenów morskich nie zostały przełamane również przez połowy słodkowodne i korzyści z akwakultury: w 2021 roku pozyskano w ten sposób mniej niż 65 tys. ton masy żywej ryb. Spośród 35 gatunków ryb i skorupiaków pochodzących z chowu lub hodowli i przeznaczonych do konsumpcji zasadniczo liczą się tylko dwa, aczkolwiek rola pozostałych, zwłaszcza od 2017 roku, systematycznie rośnie. Największy udział w grupie „inne” mają ryby produkowane w polikulturach w chowie stawowym z karpem. Są to tołpyga i amur. Stagnacja dotknęła natomiast produkcję tradycyjnych wcześniej gatunków, takich jak szczupak, sandacz, sum

i okoi. Od wielu lat w krajowej akwakulturze wyraźnie dominuje karp i pstrąg tęczowy, o ile jednak udział pstrąga w produkcji ogółem systematycznie rośnie, to produkcja karpia podlega znacznym wahaniom, związanym zapewne z trzyletnim cyklem hodowlanym. Być może jest to również jeden z przejawów zmian nawyków żywieniowych Polaków dotyczących ryb, wspartych czasem pandemią. Problemem hodowlanym staje się również deficyt materiału obsadowego karpia, związany z dużymi stratami w zimochowach, często na poziomie 50%. W produkcji ryb konsumpcyjnych w akwakulturze znaczący był rok 2020, kiedy to po raz pierwszy w historii wielkość produkcji pstrąga tęczowego przewyższyła wielkość produkcji karpia, a szacowana wielkość z 2021 roku jasno wskazuje, że nie jest to sytuacja epizodyczna, a raczej początek nowych trendów produkcyjnych w akwakulturze (rysunek 20).

* prognoza

Rysunek 20. Produkcja ryb konsumpcyjnych w akwakulturze w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2018–2022), 28–33.

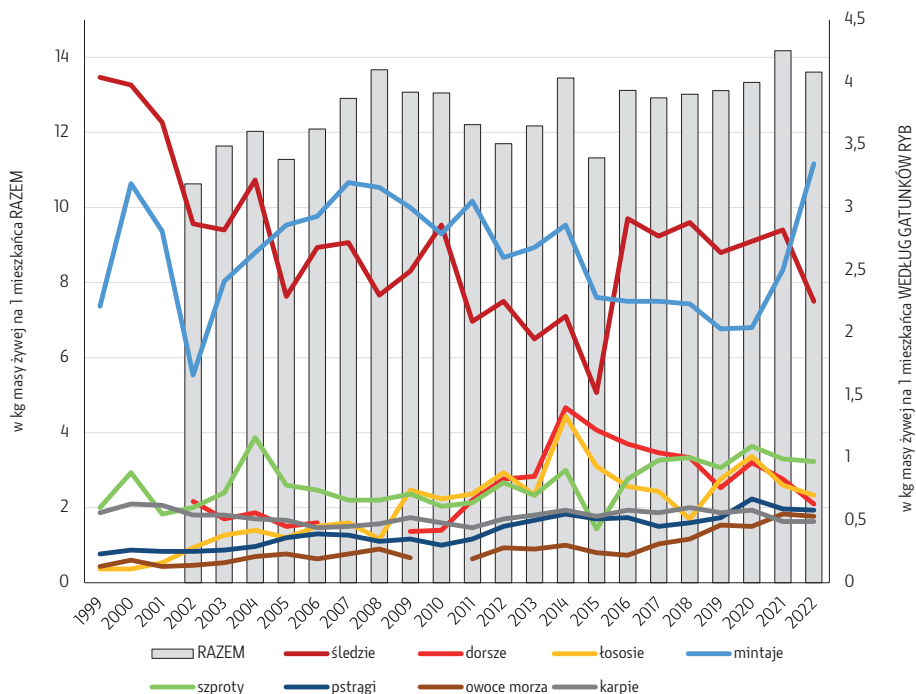
Podsumowując, należy zauważyć, że głównym źródłem surowca rybnego jest utrzymujący się w fazie długoterminowego wzrostu import. Wydaje się, że nieznacznie wzrastające znaczenie akwakultury przy spadających połowach bałtyckich i względnie stałych połowach dalekomorskich nie jest w stanie odwrócić tego stanu. Drugim ważnym procesem w strukturze podaży jest stosunkowo wysoki eksport – oraz reeksport – surowca, który w zasadzie nie jest wrażliwy na spowolnienia czy kryzysy gospodarcze. Początek tej tendencji sięga akcesji Polski do struktur europejskich, co może świadczyć o wykorzystanej szansie na dostęp do wspólnego rynku i o rosnącym znaczeniu Polski w łańcuchach

dostaw, w niektórych przypadkach wykraczających poza struktury unijne. Trzecia uwaga dotyczy malejącej roli dorszy i karpia w strukturze podażyowej. W przypadku dorsza istotne są czynniki biologiczne, a także ekonomiczne, z kolei w przypadku karpia – społeczno-kulturowe i ewentualnie ograniczenia klimatyczno-biologiczne. W obu przypadkach wyraźne są trendy spadkowe, które nie muszą się utrzymywać w najbliższej przyszłości. Powstające nisze rynkowe są szybko wypełniane przez inne gatunki ryb. W przypadku ryb dalekomorskich jest to błękit, na Bałtyku – stornia, a w akwakulturze – pstrąg.

3.4. Zmiany uwarunkowań popytowych

Spożycie ryb w Polsce – chociaż podlega nieznacznym wahaniom – utrzymuje się na niskim poziomie w porównaniu ze średnią europejską: to pomiędzy 11 a 14 kg masy żywej na mieszkańca, czyli 5–6 kg masy produktów (ryb i ich przetworów). Okresowe wzrosty i spadki spożycia nie wydają się wynikiem zmian demograficznych, mają raczej podłoże ekonomiczne, ewentualnie kulturowe, tj. wynikają z podejścia do roli i miejsca ryb w domowym jadłospisie przedstawicieli pokolenia BB, X, Y i Z²². Najchętniej zjadaną rybą pozostaje śledź; gwałtowny spadek jego popularności został zatrzymany w 2015 roku, być może na skutek dostaw śledzia z łowisk innych niż bałtyckie, znacznie bardziej atrakcyjnego kulinarnie. Największą stabilnością na poziomie ok. 0,5 kg na mieszkańca – odznacza się spożycie karpia, co wynika przede wszystkim z tradycyjnej konsumpcji w okresie świąt Bożego Narodzenia. Uwagę zwraca również rosnące spożycie owoców morza, co jest efektem nie tylko popularności kuchni Dalekiego Wschodu (głównie Japonii), lecz także łączenia tych produktów z daniami kuchni europejskiej. Notuje się również wzrost konsumpcji pstrąga, będącego często substytutem znacznie droższego łososia. Dużą zmienność wykazuje natomiast konsumpcja szprota, dorsza i łososia (rysunek 21); być może chodzi o dostępność surowca, jego cenę, ale również chwilową popularność związaną z określoną kampanią promocyjną.

22 Mimo niewielkich różnic w proponowanych przedziałach przynależność do określonej generacji jest określana przez rok urodzenia danej osoby. Urodzeni w latach 1946–1965 to tzw. baby boomers (pokolenie BB), urodzeni w latach 1966–1980 to pokolenie X, którego górną granicę urodzin niektórzy badacze przesuwają nawet do roku 1985, urodzeni w latach 1981 (1986) – 1995 (1999/2000) to generacja Y, zaś urodzeni po 1995 (lub po 2000 r.) to pokolenie Z; m.in. Smolbik-Jęczmień, Żarczyńska-Dobiesz, 2017; Waszkiewicz, 2022.

Rysunek 21. Spożycie ryb i owoców morza według danych bilansowych (w kg masy żywej na 1 mieszkańca) w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2004–2022), 1–33.

W latach 2000–2020 przeciętne miesięczne spożycie świeżych, chłodzonych i mrożonych ryb i przetworów rybnych ogółem oraz w wybranych grupach społeczno-ekonomicznych spadło do 68% w stosunku do roku bazowego. Nie zachowały się początkowe różnice pomiędzy grupami konsumentów. Między latami 2005 a 2010 w gospodarstwach domowych rolników zaczęto spożywać więcej ryb niż w gospodarstwach domowych pracowników. Zniknęła również różnica pomiędzy grupą rolników a pracujących na własny rachunek, która w przypadku ryb świeżych, chłodzonych i mrożonych początkowo wynosiła 0,06 kg, a w 2020 roku zaledwie 0,01 kg. Nadal największe spożycie ryb w segmencie ryb świeżych, chłodzonych i mrożonych występuje wśród emerytów i rencistów. Niepełne dane dla kategorii „razem” wskazują wzrost, chociaż jego dynamika jest znacznie mniejsza aniżeli spadki w segmencie ryb świeżych, chłodzonych i mrożonych. Ów wzrost jest konsekwencją zwiększającego się zainteresowania konsumentów pozostałymi

segmentami oferty przetwórstwa rybnego, w tym rybami przetworzonymi i zakonserwowanymi (tabela 15).

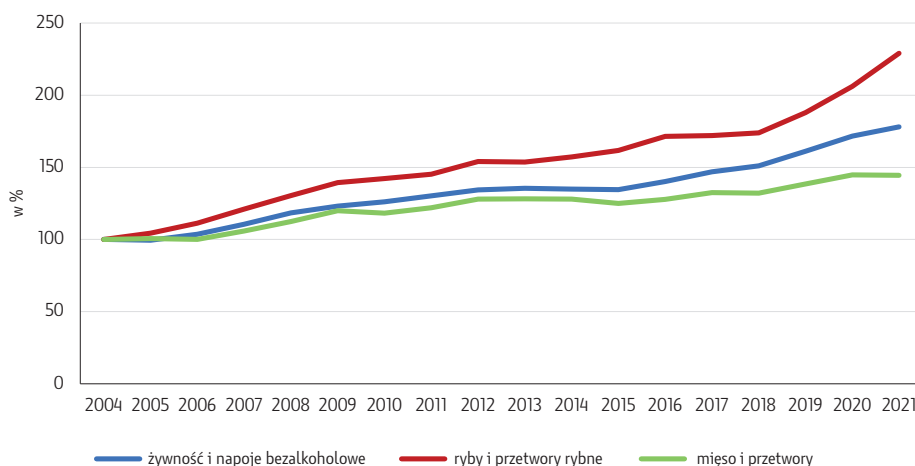
Tabela 15. Przeciętne miesięczne spożycie ryb i przetworów rybnych w gospodarstwach domowych (w kg masy produktu na 1 mieszkańca)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe				
	ogółem	pracowników	rolników	pracujących na własny rachunek	emerytów i rencistów
2000					
Ryby świeże, chłodzone i mrożone	0,25	0,24	0,20	0,26	0,33
Razem ryby i przetwory rybne	0,43	0,40	0,38	0,43	0,55
2005					
Ryby świeże, chłodzone i mrożone	0,26	0,23	0,22	0,29	0,40
Razem ryby i przetwory rybne	0,42	0,37	0,37	0,44	0,60
2010					
Ryby świeże, chłodzone i mrożone	0,28	0,25	0,27	0,27	0,39
Razem ryby i przetwory rybne	0,45	0,40	0,43	0,44	0,63
2015					
Ryby świeże, chłodzone i mrożone	0,22	0,19	0,23	0,24	0,30
Razem ryby i przetwory rybne	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
2020					
Ryby świeże, chłodzone i mrożone	0,17	0,15	0,16	0,17	0,24
Razem ryby i przetwory rybne	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2004–2022), 1–33.

Zmniejszone spożycie ryb i przetworów rybnych może wynikać z ich niższej niż w przypadku mięsa i jego przetworów atrakcyjności cenowej. Od wejścia Polski do UE do końca 2021 roku wydatki na ryby i przetwory zwiększyły się o 229%, natomiast na mięso i jego przetwory zaledwie o 144% (rysunek 22). Ryby były również znacznie mniej atrakcyjne niż żywność i napoje – w ich przypadku wzrost wydatków wyniósł 178%. Stały się więc towarem luksusowym, który głównie przez swoją cenę, zwłaszcza po 2017 roku,

bywa wybierany okazjonalnie. Niska konsumpcja wpływa z kolei na atrakcyjność rynku krajowego, stąd też przedsiębiorstwa przetwórcze poszerzają kanały zbytu. Można uznać, że na rynku ryb działa tzw. przyczynowość kolistą, w której niekorzystne zjawiska i procesy wzajemnie się wzmacniają i napędzają. Wzrost cen jest właśnie jedną z najważniejszych przyczyn, a jednocześnie konsekwencji uwarunkowań popytowych.

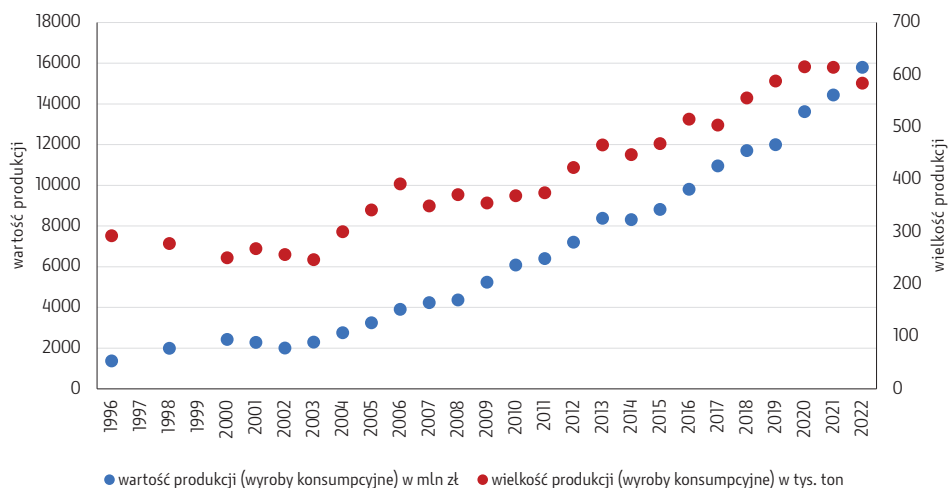

Rysunek 22. Dynamika przeciętnych miesięcznych wydatków gospodarstw domowych na wybrane grupy żywności w zł na osobę (2004 = 100%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2004–2021), 1–32.

3.5. Układy przestrzenne sieci produkcyjnych przetwórstwa rybnego

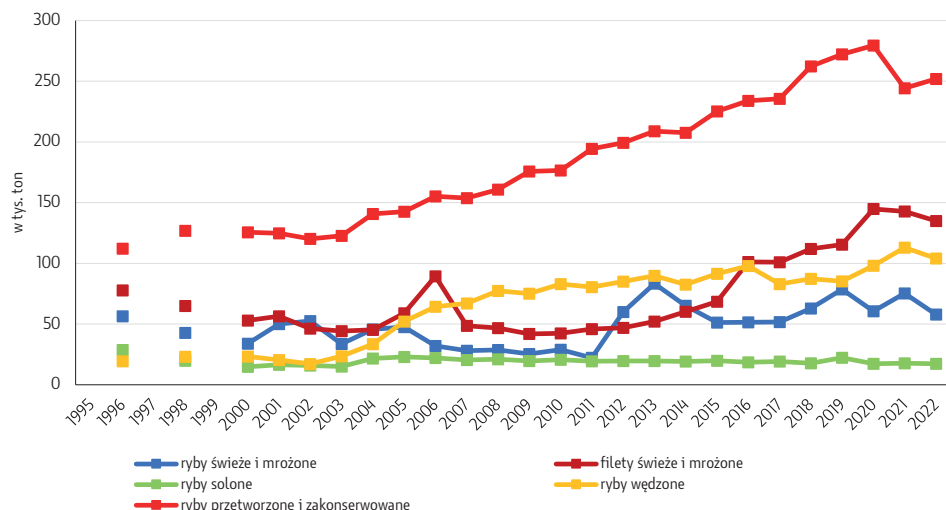
Przy analizie zmiany struktury popytowej polskiego przetwórstwa rybnego w perspektywie długoterminowej (1995–2021) należy na wstępie wskazać gwałtownie rosnące krzywe wielkości i wartości produkcji. Punkt odbicia znajduje się jeszcze w okresie przedakcesyjnym, kiedy to – przy korzystaniu z programów pomocowych – nastąpiły zasadnicze zmiany organizacyjno-własnościowe, które pociągnęły za sobą wiele zmian technologicznych, logistycznych, marketingowych itp. Na uwagę zasługuje również relacja pomiędzy wielkością i wartością produkcji, wskazująca, że polskie produkty, być może z racji wysokiej jakości, nie muszą już wykorzystywać przewagi cenowej (rysunek 23).

Rysunek 23. Relacja wielkości do wartości produkcji (wyroby konsumpcyjne) przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2004–2022), 1–33.

W latach 2000–2021 struktura produkcji według grup asortymentowych w zasadzie się nie zmieniała. Największy udział miały ryby przetworzone i zakonserwowane, których wielkość produkcji w badanym okresie uległa podwojeniu. Znacznie większą dynamikę wzrostową odnotowano w przypadku ryb wędzonych, które od 2019 roku ponownie stały się bardziej atrakcyjne, być może ze względu na możliwość długiego przechowywania. Względna stabilizacja dotyczy ryb solonych, które jednak nie cieszą się szczególnym zainteresowaniem. Największych zmian w strukturze popytowej doświadczyły świeże i mrożone ryby oraz filety. Rosnące zainteresowanie dotyczy szczególnie filetów, które w 2016 roku wysunęły się na drugie miejsce pod względem wielkości produkcji. Łatwość przygotowania dań oraz bezpieczna i wygodna konsumpcja pozwala oczekiwać dalszego wzrostu zainteresowania tą grupą produktów kosztem ryb świeżych i mrożonych, a być może także ryb przetworzonych i zakonserwowanych (rysunek 24).

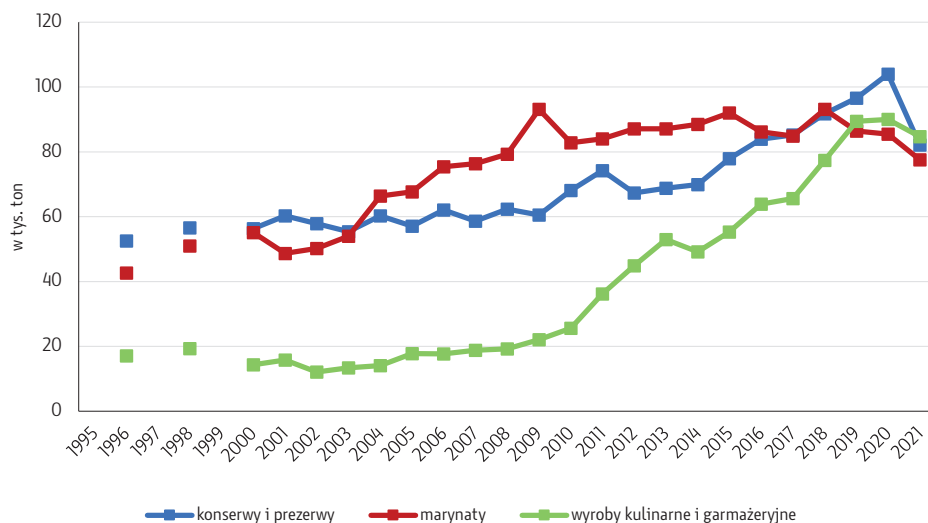

Rysunek 24. Struktura produkcji przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce według grup asortymentowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2004–2022), 1–33.

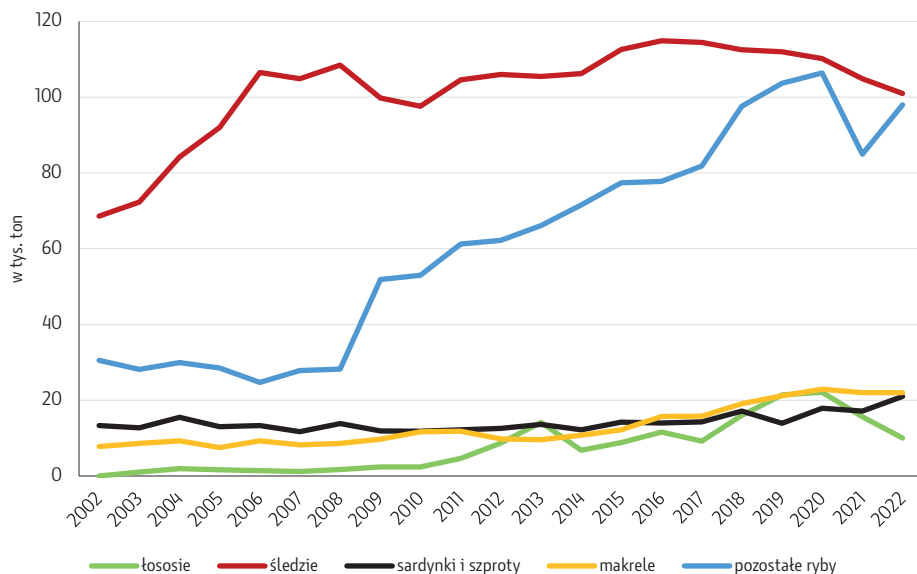
W grupie asortymentowej ryb przetworzonych i zakonserwowanych, którą można uznać obecnie za wiodącą pod względem wielkości produkcji, widoczne są następujące tendencje (rysunek 25):

- gwałtowny wzrost produkcji wyrobów kulinarnych i garmażeryjnych, który na koniec badanego okresu okazał się najbardziej atrakcyjną grupą produktów;
- wyraźny spadek produkcji marynat, być może koniec popularności tej grupy, która cieszyła się dużym zainteresowaniem w latach 2003–2015;
- wzrost produkcji konserw, a zwłaszcza prezerw (np. ryby w zalewie olejowej, anchois lub filety śledziowe po szwedzku), których dynamika była na tyle duża, aby pod koniec okresu osiągnąć poziom porównywalny do poziomu wyrobów kulinarnych i znacznie wyższy od marynat.

Rysunek 25. Struktura produkcji ryb przetworzonych i zakonserwowanych według grup produktów
 Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2004–2022), 1–33.

Przy wskazywaniu gatunków wykorzystywanych do produkcji istotne wydaje się podkreślenie malejącego zainteresowania podstawowym gatunkiem dla produktów przetworzonych, tj. śledziem. Do grupy „pozostałe”, której znaczenie gwałtownie rośnie, zaliczono kilkanaście gatunków, w tym tuńczyka, mniej znaną kergulenę oraz rybę maślaną, będącą określeniem handlowym kilku gatunków ryb morskich (rudderfish, escolar, oilfish). Pozostałe gatunki ryb cieszą się nieznacznie rosnącym zainteresowaniem, zwłaszcza łosoś i makreła, jednak głównie ze względu na ich stosunkowo wysokie ceny produkcja w każdej z tych grup nie przekracza 20 tys. ton (rysunek 26).

Rysunek 26. Struktura produkcji ryb przetworzonych i zakonserwowanych według wybranych gatunków ryb

Źródło: opracowanie własne na podstawie: „Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe” (2004–2022), 1–33.

4. Próba oceny skutków zmian w polskim przemyśle przetwórstwa rybnego

Istnieje cały szereg trudności ograniczających obiektywną ocenę aktualnych przemian krajowej przestrzeni przemysłowej. Wynikają one z uwarunkowań formalno-prawnych, metodologicznych, ale też światopoglądowych, m.in. z szeroko rozumianej dostępności do informacji oraz możliwości jej upubliczniania, sposobów/metod przetwarzania danych oraz ich interpretacji, często będących efektem obranej przez badacza ścieżki naukowej bądź reprezentowania przez niego szkoły, w tym stosowanego podejścia i przyjętego paradygmatu. Nie bez znaczenia pozostaje zakres przestrzenny i czasowy oceny, zwłaszcza w przypadku zjawisk efemerycznych, podobnie jak ustalenie, co i kogo w istocie badamy. Ocenianie przemian przemysłu jest trudne również dlatego, że chodzi jednocześnie o potencjał ekonomiczny, poziom technologiczny i techniczny podmiotów gospodarczych oraz rozmiar i charakterystykę związanych z nim rynków. Ponadto przemysł wpływa na przemiany funkcjonalne i zasięgi oddziaływania przestrzennego, m.in. w zakresie powiązań produkcyjnych, infrastrukturalnych, instytucjonalnych i stosunków pracy, a wszystko to odbywa się w stałe, a czasem i gwałtownie zmieniających się warunkach otoczenia (Stryjakiewicz, 1999; Osbert-Pociecha, 2009; Ziło, 2017).

Podejmując się oceny skutków przemian polskiego przemysłu przetwórstwa rybnego, poczyniono starania, by była ona możliwie szeroka. Przyjęto podejście rynkowe i poddano analizie spożycie ryb w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem konsumentów z województwa zachodniopomorskiego (*case study*), ale również przetwórców. Ocenie poddano również poakcesyjne sektorowe programy pomocowe UE. Wszystkie te elementy uwzględniono w podsumowującej analizie strategicznej całej grupy przemysłowej związanej z przetwarzaniem i konserwowaniem ryb, skorupiaków i mięczaków (grupa 10.2).

4.1. Spożycie ryb i owoców morza jako ważny element rozwoju przemysłu przetwórstwa rybnego w świetle badań ankietowych

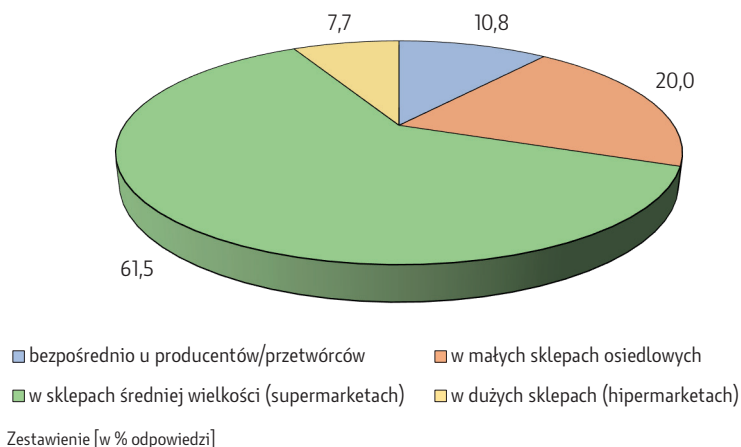
Głównym celem badań było scharakteryzowanie wyborów konsumentów na krajowym rynku ryb i owoców morza. Wyodrębniono również trzy problemy szczegółowe: okoliczności zakupów, formy konsumpcji bezpośredniej, świadomość konsumpcji. Na tej podstawie została stworzona ankieta badawcza składająca się z 11 pytań w części głównej oraz 8 w metryczce (załącznik 1).

Anonimowe badania ankietowe przeprowadzono w dwóch etapach: w formie bezpośredniej od listopada 2022 do stycznia 2023 roku, a także w formie internetowej od lutego do marca 2023 roku. Otrzymano w sumie 722 ankiety, co przy założonym poziomie ufności $\alpha = 0,95$, założonej estymacji $e = 0,04$, szacowanej wielkości frakcji $p = 0,7$ i przyjętej wielkości $N = 37,767$ mln osób (stan na koniec grudnia 2022 r.) znacznie przekracza wielkość próby dla populacji skończonej ($n = 505$).

Po przeprowadzeniu badań zgromadzone dane poddano analizie. W tym celu stworzono macierz danych wejściowych, które kodowano, a następnie przetwarzano za pomocą arkusza kalkulacyjnego Microsoft Excel. Na podstawie uzyskanych wyników dokonano agregacji problemu oraz sformułowano wnioski.

Grupa respondentów liczyła 383 kobiety i 339 mężczyzn, w większości ludzi dojrzałych (49,6% w wieku 46–65 lat oraz 38,6% w wieku 26–45 lat), z wykształceniem wyższym (75,5%) i średnim (17,5%), mieszkających w dużych (powyżej 100 tys. mieszkańców) miastach (51,8%) i na wsiach (16,5%). Najwięcej badanych (26,3%) osiągało przeciętny miesięczny dochód netto na osobę w gospodarstwie domowym w przedziale 2001–3000 zł; 85,5% pracowało, a 41,3% deklaroowało, że mieszka w blokach wielorodzinnych.

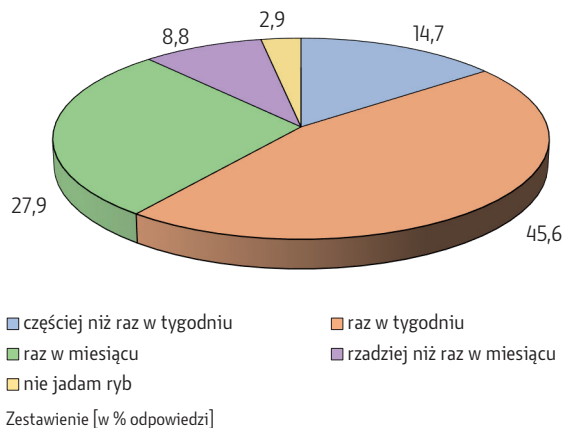
Z przeprowadzonych badań wynika (pierwszy problem szczegółowy), że większość konsumentów (61,5%) zaopatruje się w produkty rybne w supermarketach, czyli w najbliższym albo najbardziej dostępnym średniej wielkości sklepie, który gwarantuje zadowalający wybór towarów. Jeżeli dodamy do tego osoby kupujące w małych sklepach osiedlowych (20%), będzie to łącznie 81,5% całości zakupów produktów rybnych. Stosunkowo mało osób deklaruje zakupy bezpośrednio u producentów (10,8%), co może świadczyć o ograniczonym dostępie do przetwórców, ale przede wszystkim o tym, że konsumenci cenią sobie szybkość i wygodę, dlatego kupują te towary niejako przy okazji. Zalety zakupów bezpośrednio u producentów schodzą na plan dalszy (rysunek 27).

Rysunek 27. Struktura odpowiedzi na pytanie: Gdzie zwykle zaopatruje się Pan/Pani w produkty rybne?

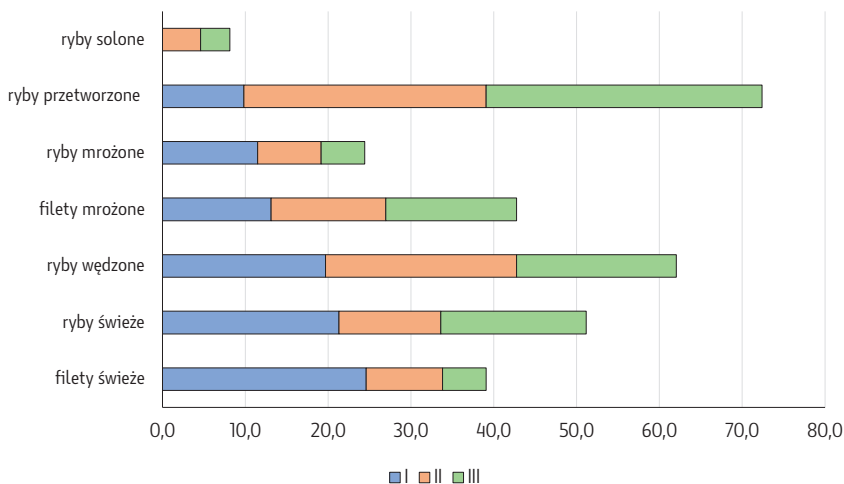
Źródło: opracowanie własne.

Do powyższych ustaleń nawiązują również odpowiedzi na pytanie o częstość i postać produktów rybnych. Zgodnie z nimi największa liczba konsumentów kupuje takie produkty raz w tygodniu (45,6%), co wskazuje właśnie na robienie zakupów przy okazji zaopatrywania się w inne towary, ale również na uwarunkowania społeczno-kulturowe i religijne, a także na niemalże natychmiastową konsumpcję, ale również o społeczno-kulturowych, religijnych lub tradycyjnych przesłankach zakupu i niemalże natychmiastowej konsumpcji ryb w postaci świeżej, a zwłaszcza filetów (rysunek 28, rysunek 29). Największy udział w strukturze zakupów (72,4%) mają ryby przetworzone, jednak nie są one wybierane zbyt często (9,8%); stanowią albo dodatek do posiłków, albo alternatywny, szybki w przygotowaniu produkt gotowy. Warto też zwrócić uwagę na to, że ryby przetworzone należą do produktów dostępnych w całym kraju. Są łatwe do przechowywania we wszystkich placówkach handlowych oraz w gospodarstwach domowych, a więc jest to produkt „wygodny”. Można je kupić na zapas i nie wybierać się co dzień na zakupy, ale też mogą być przydatne w czasach niepewności i nieprzewidywalności otoczenia.

Rysunek 28. Struktura odpowiedzi na pytanie: Jak często spożywa Pan/Pani ryby świeże lub mrożone oraz ich przetwory?

Źródło: opracowanie własne.

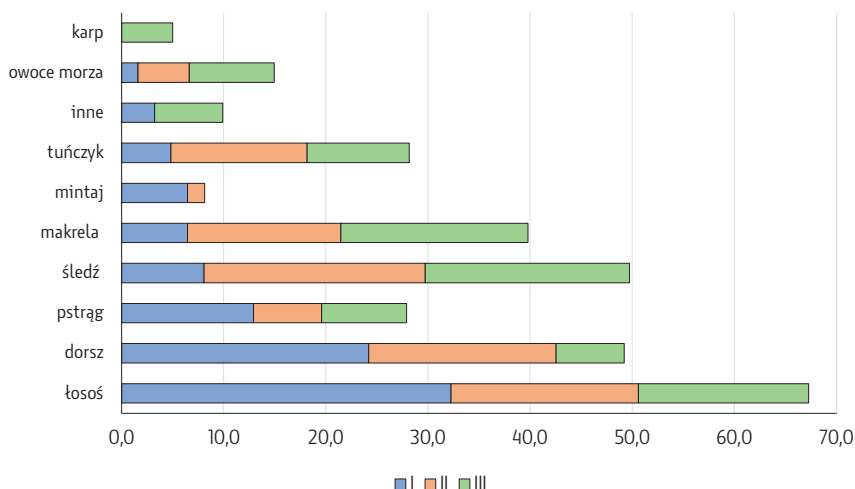

Rysunek 29. Struktura odpowiedzi na pytanie: W jakiej postaci nabywa Pan/Pani ryby?

Źródło: opracowanie własne.

Spośród wskazanych gatunków ryb respondenci najczęściej kupują łososia. Prawdopodobnie wpływ na wynik miała struktura badanych, w tym głównie to, że byli w większości mieszkańcami dużych miast, dla których świeży łosoś (zwłaszcza w ostatnich latach) jest dostępny fizycznie i ekonomicznie. Nie bez znaczenia są też zmiany nawyków

żywieniowych Polaków, moda na określone potrawy itp., czego wyrazem może być również relatywnie wysoki udział w sprzedaży owoców morza. Nadal jednak znacząca jest pozycja dorsza, promowanego z dobrym skutkiem jeszcze przed przemianami ustrojowymi, oraz śledzia, będącego od zawsze w polskim menu (rysunek 30). Jak jednak wynika z rozdziału 3, konsumpcja obu tych gatunków w ciągu ostatnich 20 lat wyraźnie spada.

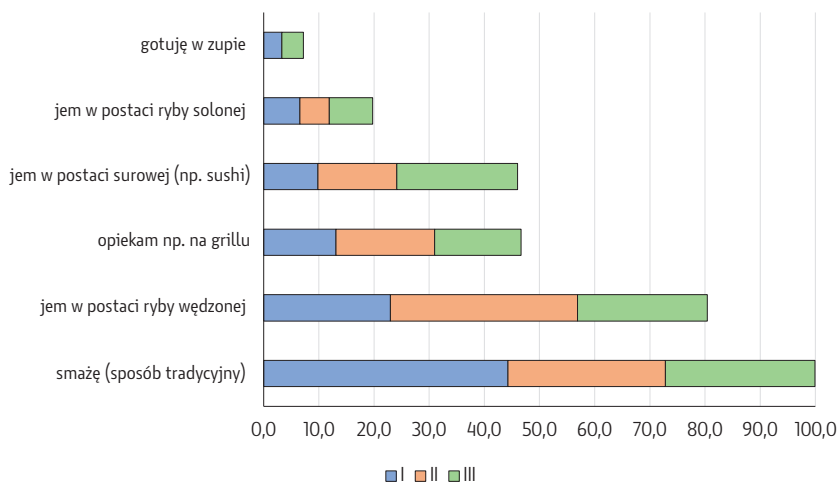

Zestawienie według priorytetu zakupu [w % odpowiedzi]

Rysunek 30. Struktura odpowiedzi na pytanie: Które spośród wymienionych gatunków ryb wybiera Pani/Pan najczęściej?

Źródło: opracowanie własne.

Jeśli chodzi o drugi problem szczegółowy, dotyczący formy konsumpcji, to – poza wspomnianą już częstością spożycia – na uwagę zasługuje nie tylko konsumpcja raz w tygodniu (45,6%), lecz także mający głównie podłoże ekonomiczne stosunkowo duży udział odpowiedzi „raz w miesiącu” (27,9%); należy także zwrócić uwagę na sposoby konsumpcji ryb i ich przetworów (rysunek 31). Analiza odpowiedzi potwierdza, że respondenci kupują głównie świeże ryby i filety, które są najczęściej tradycyjnie smażone. Dotyczy to w sumie 99,9% produktów. W dalszej kolejności występuje ryba wędzona (80,4%), ryba opiekana na grillu (46,7%) oraz ryba surowa (46,0%). Pewnym zaskoczeniem jest skala wykorzystywania ryb jako surowca w zupach (7,2%), co może świadczyć o odchodzeniu od kuchni tradycyjnej. Potwierdza to też stosunkowo wysoki udział w spożyciu ryby surowej, najczęściej w postaci sushi.

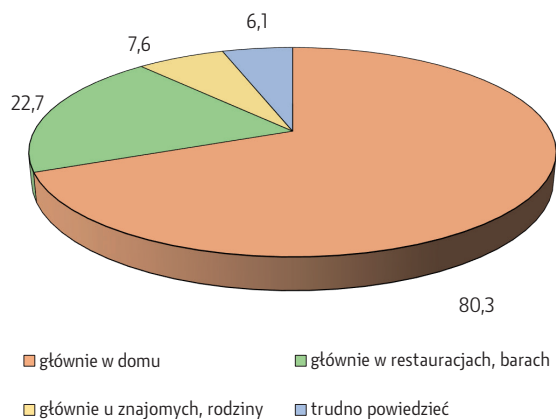
Zestawienie według priorytetu przyrządzania [w % odpowiedzi]

Rysunek 31. Struktura odpowiedzi na pytanie: Jakie sposoby przyrządzania ryb Pan/Pani preferuje?

Źródło: opracowanie własne.

Ważnym elementem w przypadku konsumpcji ryb – nie tylko w wymiarze ekonomicznym, lecz także społecznym – jest miejsce spożywania (rysunek 32). Widoczna jest zależność między miejscem a przyrządzaniem. W domach najczęściej jada się ryby przygotowane w sposób tradycyjny, zwykle smażone. Stąd też bardzo wysoki udział w odpowiedziach domu jako miejsca konsumpcji (80,3%), podczas gdy restauracje i bary to zaledwie 22,7%. Być może wpływ na taki rozkład ma również rodzinna tradycja oraz swoboda. To ostatnie potwierdza niski udział konsumpcji ryb u rodziny i znajomych (7,6%), gdzie odbywa się to zapewne w sposób bardziej sformalizowany.

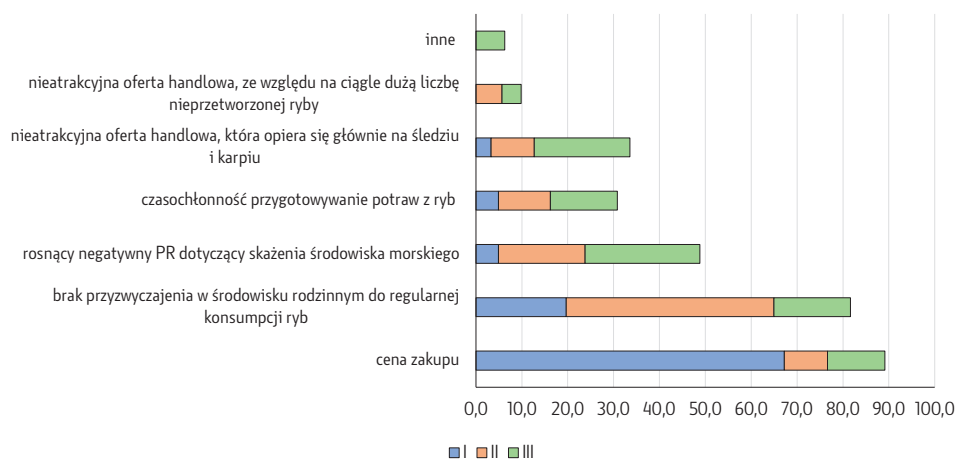
Trzeci problem szczegółowy dotyczy świadomości konsumenckiej. Można ją powiązać z popytem na ryby i ich przetwory. Według badanych najważniejszą destymulantą zakupową jest cena ryb – wskazuje tak 89,1% – a następnie brak przyzwyczajenia w środowisku rodzinnym do regularnej i częstej konsumpcji ryb (81,6%), co również może się wiązać z kosztami zakupu (rysunek 33).

Zestawienie [w % odpowiedzi]

Rysunek 32. Struktura odpowiedzi na pytanie: Gdzie spożywa Pan/Pani najczęściej ryby lub przetwory z ryb i owoców morza?

Źródło: opracowanie własne.

Zestawienie według priorytetu wskazań [w %]

Rysunek 33. Struktura odpowiedzi na pytanie: Co według Pana/Pani decyduje o niskim spożyciu ryb w Polsce?

Źródło: opracowanie własne.

Warto podkreślić, że badani dostrzegają (48,8%) nasilający się negatywny PR dotyczący skażenia środowiska morskiego. Najważniejszą stymulantą zakupową, chociaż

działającą słabiej niż najważniejsza destymulanta, są według nich względy zdrowotne (47,7%); tuż za nimi znalazły się przyzwyczajenia i tradycje domowe (27,3%).

Świadomość konsumpcyjna dotyczy również szeroko rozumianego pochodzenia produktu, czyli jednego z problemów psychologii konsumentckiej. Okazuje się, że ta kwestia (miejsce połowu, klasa jakości, producent itp.) ma znaczenie przy podejmowaniu decyzji zakupowej – tak twierdzi 69,2% badanych. Potwierdzeniem deklaracji jest struktura odpowiedzi na pytanie: Czy przed zakupem zapoznaje się Pan/Pani z informacją dotyczącą produktów? Już tylko 43,9% badanych przyznało, że tak robi, zaś kolejne 47% sprawdza informacje tylko sporadycznie, co wydaje się odpowiedzią asekurancką. Jedynie 9,1% nie zapoznaje się z nimi w ogóle. Wiedza na temat pochodzenia produktów, a więc i ich jakości, nie jest istotnym elementem polskiej tradycji handlowej. Problem wydaje się zresztą szerszy: pochodzenie produktu ma znaczenie, ale czy konsumenci (czytając informacje na opakowaniu) i producenci (prezentując informacje na opakowaniu) przywiązują do tego należyłą wagę? Owszem, dokonujemy porównań, bo mamy przeświadczenie, że dzięki temu wybieramy lepsze (może bardziej wartościowe) i zdrowsze produkty, ale czy tak jest w istocie? Może chodzi też o to, że stosunkowo duża grupa respondentów (wspomniane 69,2%) wie, czego poszukuje i nie potrzebuje „pomocy”. Przeprowadzone badania nie odpowiadają w pełni na wskazane pytanie. Pewne jest to, że podczas zakupów konsumenci polegają na znanych markach lub rozpoznawalnych produktach. Dla większości ważny jest rozpoznawalny polski producent: wybiera go 60% badanych, a tylko 26,2% nie kieruje się takim kryterium. Odrębnym zagadnieniem, niebędącym przedmiotem tych badań, jest kwestia internacjonalizacji marek, w tym proces farbowania¹.

Należy zatem stwierdzić, że w Polsce poziom spożycia ryb i przetworów rybnych jest niższy niż w wielu krajach UE. Od 2017 do 2021 roku wzrost konsumpcji był nieznaczny: z niespełna 13 do 14,2 kg masy żywej na mieszkańca. Wyniki badań wskazują, że choć ryby i ich przetwory są stałym elementem diety Polaków, ich miejsce na stole można uznać za niezadawalające, mimo dostrzeganych przez konsumentów walorów zdrowotnych oraz smakowych takich produktów.

Można wskazać kilka czynników. Pierwszy jest czynnik ekonomiczny, który wpływa na częstość, a także wielkość konsumpcji. To ceny są największą barierą spożycia. Daje się również zauważyć pewne zmiany jakościowe w obrębie konsumpcji: gatunki stosunkowo pospolite ustępują tym, które możemy uznać za gatunki premium, takie jak łosoś, tuńczyk, owoce morza. Czynnik społeczno-kulturowy wpływa na zmiany w zakresie nawyków żywieniowych, łatwości zakupu, transportu, przygotowania i samej konsumpcji. Stąd tak

¹ Farbowanie marek – marki polskie udają zagraniczne lub zagraniczne udają polskie.

wysoka pozycja ryb przetworzonych. Niemniej dotyczy to również braku przyzwyczajenia do spożywania ryb w środowisku rodzinnym i towarzyskim, czasochłonności i trudności przygotowywanych potraw – dlatego najbardziej popularna jest ryba smażona, zjadana głównie w domu i okazjonalnie podczas wakacyjnych pobytów nad morzem. Trzecim czynnikiem, mocno związanym z dwoma pierwszymi, jest czynnik marketingowy. Należy pamiętać, że sposoby rozpowszechniania informacji na temat skażenia środowiska wodnego, w tym również środowiska morskiego, znacząco wpływają na wszystkie elementy rynku ryb, przede wszystkim dlatego, że polscy konsumenci – mimo deklaracji dotyczących świadomej konsumpcji – nie mają wyrobionego zdania na temat jakości oferowanych produktów. Potwierdzają to wyniki podobnych badań przeprowadzonych przez Magdalenę Zwołan-Schmidt, Jolantę Kowalską-Bigulak oraz Annę Lebiedzińską (2022), które twierdzą, że: „większość badanych (...) jest świadoma korzystnego wpływu spożywania ryb i owoców morza na organizm ludzki, jednak nie jest w stanie ocenić, czy mają one korzystny wpływ na zdrowie człowieka” (s. 75).

Wskazywanie przez konsumentów polskich przetwórców jako gwaranta jakości wydaje się słuszne, ale z pewnością często przypadkowe. Za optymistyczne należy uznać, że 97,1% badanych deklaruje chęć zakupu ryb i owoców morza; wydaje się więc, że zapotrzebowanie na te produkty spożywcze jest duże. Bywa ono ograniczone wskazanymi wyżej powodami. Można jednak sądzić, że krajowy popyt na wyroby sektora rybnego ma spory potencjał. Potrzebna jest stała – a nie prowadzona okazjonalnie – kampania społeczna promująca spożycie ryb i ich przetworów.

Pod względem spożycia *per capita* ryby są jednym z najmniej popularnych produktów spożywczych w Polsce. Przeciętne roczne spożycie jest znacznie mniejsze niż średnia światowa konsumpcja *per capita*, wynosząca już ponad 20 kg (FAO, 2022), niemniej rośnie.

4.2. Identyfikacja działań przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego

Bieżące funkcjonowanie przemysłu przetwórstwa rybnego (jako grupy przemysłowej) wydaje się stosunkowo dobre, zważywszy na warunki otoczenia, choć w pojedynczych przedsiębiorstwach bywa różnie. Chodzi nie tyle o wskaźniki finansowe (np. radykalnie odmienną rentowność, ponieważ udział firm rentownych w ogólnej liczbie przedsiębiorstw przetwórczych, mimo pewnych wahań, w długim horyzoncie czasowym jest względnie stały), ile o wybór ścieżki rozwoju w reakcji obronnej na kolejne dramatyczne wyzwania.

Z wcześniejszych badań autorów wynika, że w pierwszych latach po akcesji Polski do UE stosunkowo duża odporność krajowego przetwórstwa rybnego na skutki kryzysu

gospodarczego (2007–2009) wynikała głównie z czynników zewnętrznych, które to znacząco wzmocniły mocne strony sektora (Czapliński, 2011) – tabela 16.

W celu identyfikacji bieżących przyczyn trwania i ciągłości działania na poziomie przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego w okresie VI–VII 2022 roku przeprowadzono badania bezpośrednie (wywiady pogłębione) w kilku z nich zrzeszonych w Polskim Stowarzyszeniu Przetwórców Ryb² oraz wśród ekspertów rynku ryb z GIRM oraz IERiGŻ-BIP³ (tabela 17).

Odporność na niepewność otoczenia wynika przede wszystkim z korzystnej sytuacji wewnętrznej przedsiębiorstw. Relatywnie niewielka liczba mocnych stron pozwala na niwelowanie większości słabych stron oraz łagodzi niekorzystny układ warunków zewnętrznych. Wykorzystywanie do maksimum mocnych stron pozwala przewyższać dotychczasowe zagrożenia.

Tabela 16. Analiza SWOT przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce. Stan na 31.12.2009 roku

Mocne strony	Słabe strony
Podniesienie jakości produktów Duży udział produktów wysoko przetworzonych Modernizacja zakładów przetwórczych Wysoki udział eksportu w sprzedaży Tania siła robocza Wykształcona kadra technologiczna	Niska konsumpcja ryb w Polsce Brak zorganizowanego systemu marketingu Duże rozdrobnienie przetwórstwa rybnego Sezonowość dostępu do surowca bałtyckiego Brak zorganizowanej sieci pierwszej sprzedaży
Szanse	Zagrożenia
Zmiana nawyków żywieniowych konsumentów Wzrost zamożności społeczeństwa Zorganizowany system marketingu Innowacyjność technologiczna Grupy producenckie Łącuchy produkcyjne Rozwój akwakultury Powolny wzrost cen ryb	Duża konkurencja w UE Wysokie koszty wprowadzenia standardów europejskich Malejące kwoty połowowe

Źródło: Czapliński (2011).

2 Polskie Stowarzyszenie Przetwórców Ryb w Koszalinie zostało powołane 7 lipca 1998 r. Jest ogólnopolską organizacją skupiającą wiodące firmy związane z branżą przetwórstwa ryb.

3 GIRM – Główny Inspektorat Rybołówstwa Morskiego; IERiGŻ – PIB – Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.

Tabela 17. Analiza SWOT przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce, stan na lipiec 2022 roku, na podstawie wyników badań (*in extenso*)

Mocne strony	Słabe strony
Innowacyjność produktowa oraz innowacje w procesie biznesowym Wykorzystywanie różnych źródeł surowca Orientacja eksportowa Konsolidacja przedsiębiorstw	Niechęć gospodarstw rybackich do przetwarzania swojego surowca Barierzy osobowe (brak osób do pracy – liczba, mentalność, kompetencje, wiek, długi okres przyuczania) Koszty: pracy, podatkowe, transportu, składowania Mała różnorodność ryb „wygodnych” do spożycia Konserwatyzm producentów Trudności we współpracy z analitykami rynku ryb Trudny dostęp do świeżych ryb Niski poziom współpracy podmiotów akwakultury Zbyt mała konsolidacja grupy Sezonowość Groźba nierentowności produkcji w akwakulturze
Szanse	Zagrożenie
Nowe rynki zbytu, np. Ameryka Północna Moda na zdrową żywność Wzrastające zaangażowanie władz samorządowych w produkcję żywności (produkty lokalne, regionalne) Zwiększone zainteresowanie produktami o długim terminie ważności	Brak długofalowej, stabilnej polityki finansowej dla przetwórstwa rybnego (w tym polityki podatkowej) Barierzy prawne ograniczające zasięg produktów pochodzących z MLO (działalność marginalna, lokalna i ograniczona) Zmiany w programie operacyjnym (redukcje niektórych rekompensat) Czarny PR dotyczący jakości ryb morskich i hodowlanych Niska świadomość zdrowotna, ekologiczna konsumentów Nawyki żywieniowe Polaków Brak skutecznych akcji promocyjnych Duża sezonowość konsumpcji Niechęć młodego pokolenia do przygotowywania ryb Konserwatyzm konsumentów (niewielkie zainteresowanie nowymi produktami) Niedostateczna zamożność konsumentów Sytuacja ekonomiczno-finansowa w kraju (inflacja, dostępność nośników energii) Niepełna sytuacja międzynarodowa

Źródło: Zieziula, Czapliński (2023).

Utrzymujący się stan niepewności może jednak osłabić przedsiębiorstwa, a w skrajnych przypadkach pozbawić je szans rozwojowych. Zwłaszcza że po stronie słabych stron – a właściwie zagrożeń znalazło się wiele niekorzystnych czynników o charakterze miękkim, subiektywnym, słabo mierzalnym, społeczno-kulturowym. Chodzi np. o świadomość

konsumentów, w tym dotyczącą nawyków żywieniowych. Szczególnym zagrożeniem dla przetwórstwa są czynniki mające charakter międzypokoleniowy, np. niechęć młodego pokolenia do przygotowywania ryb lub adresowany szczególnie do osób w młodym wieku czarny PR dotyczący ryb morskich i hodowlanych. Odpowiedź na tego typu wyzwania wymaga bardzo długiego czasu oraz myślenia strategicznego tak po stronie producentów i konsumentów, jak i decydentów. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje ograniczona współpraca przedstawicieli przetwórstwa rybnego z analitykami i ekspertami zewnętrznymi. Być może wynika to z tworzenia w ramach własnego przedsiębiorstwa (czasem grupy przedsiębiorstw, ewentualnie stowarzyszeń) jednostek analitycznych prowadzących badania rynkowe odpowiadające na doraźnie sprecyzowane cele badawcze. Z pewnością dotychczasowy model analiz rynkowych, w tym analiz rynku ryb, jest niewystarczający. Nie bez znaczenia pozostają również w tym przypadku niepewne warunki otoczenia, które wzmagają obawy przed ujawnianiem informacji mających czasem strategiczne znaczenie.

Wydaje się przy tym, że najsłabszą stroną przetwórstwa jest czynnik ludzki, który w wielu wypowiedziach był określany jako „bariery osobowe”. Nie jest to problem nowy, choć jego znaczenie stale rośnie. Nie chodzi tylko o pracowników produkcyjnych, istnieją również poważne niedobory pracowników średniego i wyższego szczebla. To efekt niemal całkowitej likwidacji szkolnictwa zawodowego z zakresu przetwórstwa rybnego oraz gwałtownie spadającego zainteresowania studiami na kierunkach związanych z przetwórstwem rybnym, m.in. na uniwersytetach w Olsztynie i Szczecinie. Część dużych przedsiębiorstw szkoli personel we własnym zakresie, lecz ze względu na czas i skalę jest to dalece niewystarczające (Kieliszewska, 2016; Czapliński, 2018). Można przewidywać, że już wkrótce problemy kadrowe pojawią się również na poziomie zarządczym, ponieważ wiek emerytalny osiągną założyciele i liderzy współczesnego polskiego przetwórstwa rybnego i pojawi się kwestia sukcesji, a wraz z nią szukanie efektów skali i przejęcia związane z siłą przetargową oraz wyjścia i wejścia podmiotów międzynarodowych.

Aktualnym problemem polskiego przetwórstwa rybnego jest stale rosnące zapotrzebowanie na wykwalifikowanych pracowników. Jeśli utrzyma się na dotychczasowym poziomie, w niedalekiej przyszłości może spowodować ograniczenia w rozwoju wielu przedsiębiorstw. Rośnie znaczenie takich czynników jak koszty pracy i dostępność wykwalifikowanych kadr, co należy łączyć z bardzo tradycyjnym sposobem przetwarzania surowca rybnego, ale również z niezwykle cenną, często wynikającą z lokalnej tradycji, umiejętnością obróbki ryb (np. filetowania), które z powodu braku standaryzacji surowca, a jeszcze bardziej upadku polskiego szkolnictwa zawodowego związanego z przetwórstwem rybnym, nabierają specjalnego znaczenia. Ponadto wysokie koszty pracy mogą

oznaczać poszukiwanie nowych miejsc lokalizacji przedsiębiorstw przetwórczych, niekoniecznie związanych z atrakcyjną inwestycyjnie, a przez to kosztowną, strefą nadmorską.

Czynniki ekonomiczno-finansowe, choć bardzo istotne w skali makro, nie zdominowały listy zagrożeń, a nawet słabych stron badanych przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego. Oczywiście wiele z nich jest ukryte w treściach społecznych, niemniej ich rola jest raczej drugoplanowa. Być może to dlatego wielu przedsiębiorców mówi raczej o stanie niepewności otoczenia, kładąc nacisk na jego społeczne, kulturowe czy polityczne aspekty, a nie na kryzys finansowo-ekonomiczny.

Należy zatem stwierdzić, że przemysł przetwórstwa rybnego od kilkunastu lat jest jednym z najszybciej rozwijających się grup przemysłu spożywczego w Polsce. Odgrywa on również znaczącą rolę w zaopatrywaniu rynku UE w przetwory rybne. Pojawia się jednak szereg zagrożeń dla jego dalszego funkcjonowania, tkwiących zarówno w samym rynku ryb i owoców morza, jak i w otoczeniu. Aktualne problemy krajowego przetwórstwa rybnego mają bardzo zróżnicowaną genezę. Niektóre, jak np. kwestia zaopatrzenia w surowiec, pojawiły się już przed akcesją do struktur UE, a obecnie ich znaczenie wydaje się decydować o ciągłości działania wielu podmiotów. Są również nowe problemy, np. te związane z niedoborem zasobów pracy stymulowanych dodatkowo wzmożoną w ostatnich latach niepewnością gospodarowania. Istotne, aby rozpoznane trudności widzieć w szerokiej perspektywie czasowej, bo ujęcie retrospektywne może pozwolić znaleźć rozwiązania. Warto także dostrzegać ich prawdziwą wagę i wzajemne relacje, które mogą wzmacniać lub osłabiać wyniki działalności gospodarczej pojedynczych podmiotów lub całej grupy. Nie bez znaczenia jest również oddzielenie zjawisk epizodycznych od cyklicznych, które mogą zakłócać poprawną interpretację trendów, zwłaszcza długookresowych. Owa cykliczność ma swoje odzwierciedlenie również w wahaniach wskaźnika koncentracji produkcji sprzedanej.

Sprzyjające uwarunkowania społeczno-gospodarcze, które pojawiły się po akcesji Polski do UE, pozwoliły zdecydowanej większości przetwórci na dalszy rozwój. Wiązało się to z efektywnym wykorzystaniem środków unijnych, przeznaczanych na systematycznie wprowadzane zmiany technologiczne, produktowe, marketingowe i zarządcze, a w konsekwencji na wzrost wielkości produkcji i sprzedaży.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że większość dotychczasowych działań w przedsiębiorstwach przetwórczych opierała się na wsparciu zewnętrznym (głównie unijnym). Gdy go zabraknie, może pojawić się realne zagrożenie dotyczące konkurencyjności przedsiębiorstw, w tym samodzielnych możliwości sprzedaży produktów. Choć jednocześnie może to też wymusić dalszy proces konsolidacji grupy.

Jak już wspomniano, realnym i stale powiększającym się problemem polskiego przetwórstwa rybnego jest duże uzależnienie od zewnętrznych źródeł surowca oraz zewnętrznych rynków zbytu. Zwłaszcza że zarówno w imporcie, jak i w eksporcie jest jeden dominujący partner. Należałoby więc podjąć próby dywersyfikacji więzi pasywnych i aktywnych przedsiębiorstw, np. poprzez poszukiwanie dużych partnerów spoza rynku europejskiego. Takie próby są już podejmowane, ale ich skala jest niewystarczająca.

Wśród wielu zgłaszanych wyzwań stojących przed polskim przemysłem przetwórczym za najistotniejsze należy uznać wprowadzanie na rynek nowych, łatwych i szybkich do przyrządzania produktów, koordynację działań przedsiębiorstw poprzez stworzenie otoczenia instytucjonalnego, utrwalanie polskiej marki w kraju i za granicą, wypracowanie kierunków pozyskiwania zasobów pracy, podniesienie krajowego spożycia ryb, ale nade wszystko utrzymanie ciągłości działania, bowiem – jak wynika z przeprowadzonych badań bezpośrednich – jest to bardzo trudne do osiągnięcia, choć wystarczające do osiągnięcia sukcesu w warunkach niepewności.

Warto także zwrócić uwagę, na wypowiedź Czesławy Christowej (2017), która już kilka lat temu uznała, że „(...) polski przemysł przetwórstwa rybnego dysponuje obecnie wystarczającym potencjałem i jego dalszy rozwój powinien mieć wyłącznie charakter jakościowy (...)” (s. 55). Wydaje się, że ta ocena nie tylko wyjaśnia odporność przetwórstwa na niepewność, lecz także pozwala zrozumieć, dlaczego w przeprowadzonych badaniach nie pojawiły się wątki pandemii czy wojny w Ukrainie. Do tej kwestii odnosi się również wypowiedź jednego z liderów polskiego przetwórstwa rybnego, który stwierdził, że „(...) z kryzysami trzeba sobie dawać radę, są one nawet potrzebne, bo wyzwalają energię i innowacyjność, które procentują w czasach stabilnych” (Woźniak, 2020, za: Kowalski, 2020) – dlatego też mimo dużej niepewności sytuacja przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce w najbliższym czasie nie ulegnie diametralnej zmianie.

Szczegółowa analiza działalności trzech przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego⁴, które umownie nazwano X, Y, Z, pozwoliła na sformułowanie następujących wniosków:

1. O sukcesie przedsiębiorstwa zdecydowały poszerzenie rynku zbytu, otwarcie się na nowe sieci odbiorców (np. sieci dyskontowe), a także zmiany organizacyjno-własnościowe, m.in. przejęcie przez inwestora zagranicznego.
2. Celem strategicznym działalności jest rozwój technologii przetwarzania surowca i podnoszenie jakości produktu, od selekcjonowania surowca po dbałość o przechowywanie, transport i właściwą ekspozycję wyrobów gotowych. Innowacyjność dotyczy przede wszystkim technologii.

⁴ Na podstawie wywiadów bezpośrednich przeprowadzonych w 2023 r.

3. Spośród wyzwań czekających na przedsiębiorstwa należy wymienić zmniejszanie kosztów produkcji, wprowadzanie automatyzacji wybranych procesów produkcji oraz proces optymalizacji opakowań.
4. Przedsiębiorstwa mają świadomość, że konieczna jest dalsza konsolidacja podmiotów przetwórstwa rybnego w Polsce, co ma pozwolić na konkurowanie z firmami zagranicznymi, jak też z innymi przedsiębiorstwami przemysłu spożywczego.
5. Do najistotniejszych barier w dalszym rozwoju przedsiębiorstwa można zaliczyć te związane z coraz bardziej restrykcyjną polityką klimatyczną (m.in. emisja CO₂) oraz uwarunkowaniami prawnymi (prawo żywnościowe, weterynaryjne) i podatkowymi.
6. Rosną trudności z pozyskaniem surowca, a czas realizacji kontraktów i zamówień u dostawców znacznie się wydłużył, co jest konsekwencją pandemii COVID-19 i wojny w Ukrainie – głównych, chociaż nie jedynych, czynników zwiększających niepewność gospodarczą.
7. Przedsiębiorstwo próbuje kształtować postawy konsumenckie w zakresie form kupna, sposobów konsumpcji, próbowania nowego asortymentu nie tylko poprzez utrzymywanie wysokiej jakości własnych produktów, lecz także aktywność w social mediach i reklamy telewizyjne.

Zaprezentowane wnioski nie muszą być odzwierciedleniem procesów zachodzących w całej grupie przemysłowej (przetwórstwie rybnym), niemniej pokazują ogólne uwarunkowania i kierunki rozwoju przetwórnictwa.

Powyższe studium przypadku potwierdza, że polscy przetwórcy szukają nowych możliwości zbytu głównie za granicą. Wymaga to jednak lepszego dopasowania rynkowego, adaptacji przestrzennej. Jedną z kwestii podejmowanych jeszcze przed pandemią COVID-19 jest szeroka współpraca ze Stanami Zjednoczonymi. Prowadzone są rozmowy o przeniesieniu części przetwórstwa z USA do Polski i obecna sytuacja – po chwilowym przestoju w negocjacjach – może doprowadzić do realizacji tych planów. Polskie przetwórstwo mogłoby stać się największym w Europie partnerem w przetwórstwie i dystrybucji surowca pochodzącego ze zrównoważonych połowów na północnym Pacyfiku. Nie należy także zapominać o tym, że Polska ze swoją infrastrukturą i położeniem w bezpośrednim sąsiedztwie Niemiec może stać się istotnym elementem łańcucha dostaw, w którym główną rolę odgrywały dotąd Chiny.

4.3. Możliwości zmian w przemyśle przetwórstwa rybnego w świetle analizy stanów otoczenia

Poza funkcjonowaniem przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego warto także zwrócić uwagę na zewnętrzne otoczenie rynku, na to, co staje się szansą, a co zagrożeniem. Jedne i drugie mają związek z rozwojem cywilizacyjnym, w tym postępowaniem technologicznym, zachodzącymi procesami ekonomicznymi oraz przemianami społeczno-kulturowymi, które w sposób oczywisty rzutują na postawy wobec sfery prawno-regulacyjnej.

W świetle powyższych ustaleń za celowe uznano wykorzystanie prognozowania długookresowego do nakreślenia wizji przyszłości i oceny potencjalnego ryzyka na rynku przetwórstwa rybnego. W badaniach wykorzystano metodę scenariuszy stanów otoczenia, która z założenia ma charakter jakościowy. Oznacza to możliwość oceny siły wpływu poszczególnych procesów występujących w otoczeniu rynku rybnego oraz szacowania prawdopodobieństwa wystąpienia tych procesów w określonej przyszłości (Gierszewska, Romanowska, 2002). Warto dodać, że metody scenariuszowe mają duży ładunek subiektywizmu, którego źródłem jest istota prognozowania, niezależnego od stopnia wiedzy i doświadczenia autorów. Stąd właśnie bierze się niejednoznaczny odbiór tego rodzaju metod. Należy podkreślić, że metoda stanów otoczenia jest obecnie stosowana we wstępnej analizie oceny możliwości rozwojowych przedsiębiorstw oraz całych rynków i mimo jej słabości, nie jest w tych przypadkach krytykowana (m.in. Koziół, 2010; Kwiecińska; 2016).

Na podstawie najbardziej aktualnych ogólnodostępnych informacji zidentyfikowano 30 procesów zachodzących w otoczeniu przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego mogących mieć decydujący wpływ na funkcjonowanie tego segmentu w Polsce w warunkach niepewności i nieprzewidywalności. Każdy z wyróżnionych składników zakwalifikowano do jednej z pięciu kluczowych sfer makrootoczenia (tj. sfer ekonomicznej, regulacyjnej, społeczno-kulturowej, technologiczno-naukowej lub środowiskowej). Strefę ekonomiczną rozbudowano z uwagi na wielość czynników występujących w otoczeniu. Warto także dodać, że zaliczenie konkretnych zjawisk do określonej sfery naraża sporo trudności: wiele elementów może być zaliczonych do kilku grup.

W sferze ekonomicznej wyróżniono:

- przedsiębiorczość przetwórców, która wiąże się z zaburzeniami funkcjonowania łańcuchów dostaw, zmianami w strukturze podaży i popytu oraz ograniczeniami w kontaktach biznesowych,
- wsparcie dla przetwórstwa rybnego płynące z otoczenia (m.in. doradztwo w zakresie modelu biznesowego na trudne czasy),

- utrudnienia w przepływie zasobów (towary, surowce, półprodukty), utożsamiane z utrudnieniami w logistyce,
- niepewność w zakresie inwestycji i ryzyka inwestycyjnego, wynikająca z trudności w przewidywaniu i prognozowaniu procesów społeczno-gospodarczych,
- zapotrzebowanie na pracę, związane z poszukiwaniem wielu specjalistów w zakresie przetwórstwa rybnego, w tym praktyków w zakresie obróbki ryb, zwłaszcza surowca niestandardyzowanego,
- dostępność przetwórców do źródeł finansowania (krajowych i zagranicznych),
- obciążenia podatkowe produkcji żywności, w tym ryb i przetworów rybnych,
- ceny ryb i produktów przetwórstwa rybnego,
- ryzyko utraty danych wrażliwych (cyberbezpieczeństwo),
- możliwości zakupu niezbędnych surowców, dóbr i usług.

W sferze regulacyjnej wyróżniono:

- stabilność polityki finansowej państwa,
- uzależnienie inwestycyjne od programów pomocowych UE,
- regulacje polityki rybackiej i rynku ryb UE (m.in. kwoty połowowe, kierunki i zakres polityki),
- interwencjonizm państwowy (np. zniesienie VAT na żywność, pomoc finansowa dla przedsiębiorstw),
- prawne ograniczenia zasięgu produktów pochodzących z MLO (możliwość prowadzenia działalności marginalnej, lokalnej i ograniczonej jako działalności na małą skalę w zakładach rodzinnych).

W sferze społeczno-kulturowej zwrócono uwagę na:

- mobilność społeczną konsumentów (przemieszczanie się jednostki bądź grupy ludzi w układzie poziomym, przestrzennym – przyjmowanie nowego, modnego wzorca konsumpcji),
- rozwój produktów lokalnych i regionalnych,
- konserwatyzm producentów i konsumentów (lęk przed nowym, nawyki, sezonowość),
- wpływ technologii mobilnych na zachowania konsumentów,
- zmiany nawyków żywieniowych w młodszych pokoleniach (niechęć do niektórych gatunków ryb, niechęć do przygotowywania posiłków z ryb, poszukiwanie ryb wygodnych do konsumpcji).

W sferze technologiczno-naukowej zidentyfikowano następujące procesy:

- unowocześnianie technologii i mechanizacji przetwórstwa rybnego,
- kształcenie kadr (klasy, szkoły, kursy, doradztwo),
- współpraca z ekspertami, analitykami,

- innowacyjność produktowa,
- innowacje w procesie biznesowym.

W sferze środowiskowej wyróżniono:

- wiedza na temat zdrowej żywności,
- czarny PR dotyczący stanu zdrowia ryb i owoców morza (dzikich i hodowlanych),
- dostęp do świeżej ryby,
- kurczące się zasoby ryb dzikich.
- możliwości hodowli ryb (nie każdy gatunek się do tego nadaje).

Każdemu z 30 wyróżnionych powyżej procesów przypisano siłę wpływu, uwzględniając trzy trendy: wzrostowy, spadkowy lub stabilizację. W ocenie siły wpływu czynnika przyjęto skalę oceniania od -3 do +3:

- 3 – duża negatywna siła oddziaływania,
- 2 – średnia negatywna siła oddziaływania,
- 1 – mała negatywna siła oddziaływania,
- 0 – brak zmiany,
- 1 – mała pozytywna siła oddziaływania,
- 2 – średnia pozytywna siła oddziaływania,
- 3 – duża pozytywna siła oddziaływania.

Drugim elementem oceny było określenie prawdopodobieństwa wystąpienia danego zjawiska w teoretycznej skali od 0 do 1. W praktyce minimalna wartość prawdopodobieństwa wynosi 0,1, a maksymalna 0,8, ponieważ założono, że suma prawdopodobieństwa dla każdego czynnika z uwzględnieniem 3 trendów będzie wynosić 1 (załącznik 2).

Uśrednienie ocen kilku ekspertów przetwórstwa rybnego (naukowców ze Szczecina i Trójmiasta oraz praktyków, m.in. z PSPR) pozwoliło na wskazanie oceny procesów wschodzących w skład poszczególnych sfer, tj. stanów otoczenia (tabela 18).

Tabela 18. Składniki otoczenia przemysłu przetwórstwa rybnego według przyjętych sfer (wariant uśredniony)

Sfera	Proces	Trend	Siła wpływu	Prawdopodobieństwo
Ekonomiczna	Przedsiębiorczość przetwórców	wzrost	2	0,5
		stabilizacja	1	0,3
		spadek	-1	0,2
	Wsparcie dla przetwórstwa rybnego przez otoczenie	wzrost	1	0,3
		stabilizacja	1	0,5
		spadek	-1	0,2
	Utrudnienia w przepływie zasobów	wzrost	-3	0,4
		stabilizacja	-1	0,5
		spadek	2	0,1

Sfera	Proces	Trend	Siła wpływu	Prawdopodobieństwo
Ekonomiczna	Niepewność inwestycji i ryzyka inwestycyjnego	wzrost	-3	0,7
		stabilizacja	0	0,2
		spadek	3	0,1
	Zapotrzebowanie na pracę	wzrost	-1	0,1
		stabilizacja	3	0,6
		spadek	2	0,3
	Dostępność przetwórców do źródeł finansowania	wzrost	2	0,1
		stabilizacja	1	0,2
		spadek	-2	0,7
	Obciążenia podatkowe produkcji żywności	wzrost	-1	0,2
		stabilizacja	0	0,7
		spadek	-1	0,1
	Ceny produktów przetwórstwa rybnego	wzrost	-3	0,7
		stabilizacja	1	0,2
		spadek	2	0,1
	Ryzyko związane z cyberbezpieczeństwem biznesu	wzrost	-1	0,3
		stabilizacja	0	0,3
		spadek	1	0,4
	Możliwości zakupu niezbędnych surowców, dóbr i usług	wzrost	2	0,1
		stabilizacja	2	0,6
		spadek	-3	0,3
Regulacyjna	Stabilność polityki finansowej państwa	wzrost	1	0,1
		stabilizacja	3	0,3
		spadek	-1	0,6
	Uzależnienie inwestycyjne od programów pomocowych UE	wzrost	-1	0,1
		stabilizacja	1	0,2
		spadek	1	0,7
	Regulacje polityki rybackiej i rynku ryb UE	wzrost	-1	0,2
		stabilizacja	2	0,7
		spadek	1	0,1
	Interwencjonizm państwowy wobec przedsiębiorstw	wzrost	-2	0,1
		stabilizacja	2	0,6
		spadek	2	0,3
	Prawne ograniczenia zasięgu produktów pochodzących z MLO	wzrost	-2	0,2
		stabilizacja	1	0,6
		spadek	2	0,2
Społeczno-kulturowa	Mobilność społeczna konsumentów	wzrost	-1	0,7
		stabilizacja	1	0,2
		spadek	1	0,1
	Rozwój produktów lokalnych i regionalnych	wzrost	2	0,1
		stabilizacja	0	0,6
		spadek	-1	0,3

Sfera	Proces	Trend	Siła wpływu	Prawdopodobieństwo
Społeczno- -kulturowa	Konserwatyzm producentów i konsumentów	wzrost	-1	0,1
		stabilizacja	2	0,4
		spadek	2	0,5
	Wpływ technologii mobilnych na zachowania konsumentów	wzrost	2	0,7
		stabilizacja	0	0,2
		spadek	-1	0,1
	Zmiany nawyków żywieniowych w młodszych pokoleniach	wzrost	-2	0,6
		stabilizacja	2	0,3
		spadek	2	0,1
Technologiczno- -naukowa	Unowocześnianie technologii i mechanizacji przetwórstwa rybnego	wzrost	2	0,7
		stabilizacja	-2	0,2
		spadek	-3	0,1
	Kształcenie kadr	wzrost	1	0,3
		stabilizacja	1	0,3
		spadek	-1	0,4
	Współpraca z ekspertami, analitykami	wzrost	1	0,2
		stabilizacja	1	0,7
		spadek	-1	0,1
	Innowacyjność produktowa	wzrost	2	0,6
		stabilizacja	-2	0,3
		spadek	-3	0,1
	Innowacje w procesie biznesowym	wzrost	1	0,3
		stabilizacja	1	0,6
		spadek	-1	0,1
Środowiskowa	Świadomość dotycząca zdrowej żywności	wzrost	2	0,4
		stabilizacja	-1	0,3
		spadek	-2	0,3
	Czarny PR dotyczący stanu zdrowia ryb i owoców morza	wzrost	-3	0,3
		stabilizacja	-3	0,6
		spadek	3	0,1
	Dostęp do świeżej ryby	wzrost	3	0,1
		stabilizacja	2	0,3
		spadek	-3	0,6
	Kurczące się zasoby ryb dzikich	wzrost	-3	0,6
		stabilizacja	2	0,3
		spadek	3	0,1
	Możliwości hodowli ryb	wzrost	3	0,8
		stabilizacja	2	0,1
		spadek	-1	0,1

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych otrzymanych od ekspertów.

Na podstawie zidentyfikowanych czynników kształtujących aktualne otoczenie przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce skonstruowano trzy scenariusze stanów otoczenia: optymistyczny, pesymistyczny i najbardziej prawdopodobny.

W scenariuszu optymistycznym na uwagę zasługuje zwłaszcza sfera środowiskowa, od której będzie zależeć to, czy uda się go zrealizować (tabela 19). Wykazuje ona znaczny dystans wobec kolejnej sfery, którą eksperci uznali za ważną, czyli sfery regulacyjnej. Optymizm sfery środowiskowej ma budować rosnąca świadomość dotycząca zdrowej żywności, w tym ryb, ale nade wszystko osłabić znaczenie czarnego PR dotyczącego stanu zdrowia ryb i owoców morza, dostęp do świeżej ryby, odbudowa kurczących się zasobów dzikich ryb przy jednoczesnym wzroście możliwości hodowli ryb. W scenariuszu tym ze względu na niższe od tej w sferze regulacyjnej wartości średniej siły wpływu na uwagę zasługują sfery ekonomiczna i społeczno-kulturowa. To nie w nich eksperci poszukują optymizmu, a dostrzeżone procesy oceniają z dużą ostrożnością. Jeszcze mniej pozytywny wpływ na przetwórstwo rybne ma sfera technologiczno-naukowa. Być może wynika to z tego, że polskie przetwórstwo rybne przeszło już głęboką modernizację technologiczną i będąc w europejskiej czołówce, jedynie niweluje bieżące opóźnienia. Co interesujące, wyróżnione procesy mają – przy dość dużym zróżnicowaniu trendów – względnie równą siłę wpływu, co może wynikać z ostrożności ekspertów, ale również z bardzo złożonej siły nakładających się na siebie procesów.

Tabela 19. Składniki otoczenia przemysłu przetwórstwa rybnego – scenariusz optymistyczny

Sfera	Proces	Trend	Siła wpływu	Średnia siła wpływu
Ekonomiczna	Przedsiębiorczość przetwórców	wzrost	2	1,8
		stabilizacja	1	
		spadek	-1	
	Wsparcie dla przetwórstwa rybnego przez otoczenie	wzrost	1	
		stabilizacja	1	
		spadek	-1	
	Utrudnienia w przepływie zasobów	wzrost	-3	
		stabilizacja	-1	
		spadek	2	
	Niepewność inwestycji i ryzyka inwestycyjnego	wzrost	-3	
		stabilizacja	0	
		spadek	3	
	Zapotrzebowanie na pracę	wzrost	-1	
		stabilizacja	3	
		spadek	2	

Sfera	Proces	Trend	Siła wpływu	Średnia siła wpływu
Ekonomiczna	Dostępność przetwórców do źródeł finansowania	wzrost	2	1,8
		stabilizacja	1	
		spadek	-2	
	Obciążenia podatkowe wobec produkcji żywności	wzrost	-1	
		stabilizacja	0	
		spadek	-1	
	Ceny produktów przetwórstwa rybnego	wzrost	-3	
		stabilizacja	1	
		spadek	2	
	Ryzyko związane z cyberbezpieczeństwem biznesu	wzrost	-1	
		stabilizacja	0	
		spadek	1	
	Możliwości zakupu niezbędnych surowców, dóbr i usług	wzrost	2	
		stabilizacja	2	
		spadek	-3	
Regulacyjna	Stabilność polityki finansowej państwa	wzrost	1	2,0
		stabilizacja	3	
		spadek	-1	
	Uzależnienie inwestycyjne od programów pomocowych UE	wzrost	-1	
		stabilizacja	1	
		spadek	1	
	Regulacje polityki rybackiej i rynku ryb UE	wzrost	-1	
		stabilizacja	2	
		spadek	1	
	Interwencjonizm państwowy wobec przedsiębiorstw	wzrost	-2	
		stabilizacja	2	
		spadek	2	
	Prawne ograniczenia zasięgu produktów pochodzących z MLO	wzrost	-2	
		stabilizacja	1	
		spadek	2	
Społeczno-kulturowa	Mobilność społeczna konsumentów	wzrost	-1	1,8
		stabilizacja	1	
		spadek	1	
	Rozwój produktów lokalnych i regionalnych	wzrost	2	
		stabilizacja	0	
		spadek	-1	
	Konserwatyzm producentów i konsumentów	wzrost	-1	
		stabilizacja	2	
		spadek	2	
	Wpływ technologii mobilnych na zachowania konsumentów	wzrost	2	
		stabilizacja	0	
		spadek	-1	

Sfera	Proces	Trend	Siła wpływu	Średnia siła wpływu
Społeczno-kulturowa	Zmiany nawyków żywieniowych w młodszych pokoleniach	wzrost	-2	1,8
		stabilizacja	2	
		spadek	2	
Technologiczno-naukowa	Unowocześnianie technologii i mechanizacji przetwórstwa rybnego	wzrost	2	1,4
		stabilizacja	-2	
		spadek	-3	
	Kształcenie kadr	wzrost	1	
		stabilizacja	1	
		spadek	-1	
	Współpraca z ekspertami, analitykami	wzrost	1	
		stabilizacja	1	
		spadek	-1	
	Innowacyjność produktowa	wzrost	2	
		stabilizacja	-2	
		spadek	-3	
	Innowacje w procesie biznesowym	wzrost	1	
		stabilizacja	1	
		spadek	-1	
Środowiskowa	Świadomość dotycząca zdrowej żywności	wzrost	2	2,8
		stabilizacja	-1	
		spadek	-2	
	Czarny PR dotyczący stanu zdrowia ryb i owoców morza	wzrost	-3	
		stabilizacja	-3	
		spadek	3	
	Dostęp do świeżej ryby	wzrost	3	
		stabilizacja	2	
		spadek	-3	
	Kurczące się zasoby ryb dzikich	wzrost	-3	
		stabilizacja	2	
		spadek	3	
	Możliwości hodowli ryb	wzrost	3	
		stabilizacja	2	
		spadek	-1	

Źródło: opracowanie własne.

Scenariusz pesymistyczny tworzą trendy, które wywierają największy negatywny wpływ na przemysł przetwórstwa rybnego (tabela 20). Należy się tego spodziewać po-
nownie ze strony sfery środowiskowej, z którą związany jest poważny problem z surow-
cem rybnym. Eksperci uznali go za fundamentalny dla działalności tej grupy przemy-
słowej. Drugą ze sfer mogących mieć silny negatywny wpływ jest sfera ekonomiczna:

należy zwrócić uwagę na utrudnienia w przepływie zasobów oraz niepewność inwestycji. Wydaje się, że znaczenie obu tych procesów znacznie wzrosło na skutek podniesienia poziomu niepewności otoczenia. Sfery technologiczno-naukowa i regulacyjna nie są aż tak obciążające, ale już sfera społeczno-kulturowa musi być brana pod uwagę. Inaczej niż w scenariuszu optymistycznym negatywna siła wpływu wyróżnionych procesów jest zróżnicowana. Można zatem przyjąć, że istnieją bardzo konkretne procesy, które determinują wynik dla całej sfery.

Tabela 20. Składniki otoczenia przemysłu przetwórstwa rybnego – scenariusz pesymistyczny

Sfera	Proces	Trend	Siła wpływu	Średnia siła wpływu
Ekonomiczna	Przedsiębiorczość przetwórców	wzrost	2	-1,9
		stabilizacja	1	
		spadek	-1	
	Wsparcie dla przetwórstwa rybnego przez otoczenie	wzrost	1	
		stabilizacja	1	
		spadek	-1	
	Utrudnienia w przepływie zasobów	wzrost	-3	
		stabilizacja	-1	
		spadek	2	
	Niepewność inwestycji i ryzyka inwestycyjnego	wzrost	-3	
		stabilizacja	0	
		spadek	3	
	Zapotrzebowanie na pracę	wzrost	-1	
		stabilizacja	3	
		spadek	2	
	Dostępność przetwórców do źródeł finansowania	wzrost	2	
		stabilizacja	1	
		spadek	-2	
	Obciążenia podatkowe produkcji żywności	wzrost	-1	
		stabilizacja	0	
		spadek	-1	
	Ceny produktów przetwórstwa rybnego	wzrost	-3	
		stabilizacja	1	
		spadek	2	
	Ryzyko związane z cyberbezpieczeństwem biznesu	wzrost	-1	
		stabilizacja	0	
		spadek	1	
	Możliwości zakupu niezbędnych surowców, dóbr i usług	wzrost	2	
		stabilizacja	2	
		spadek	-3	

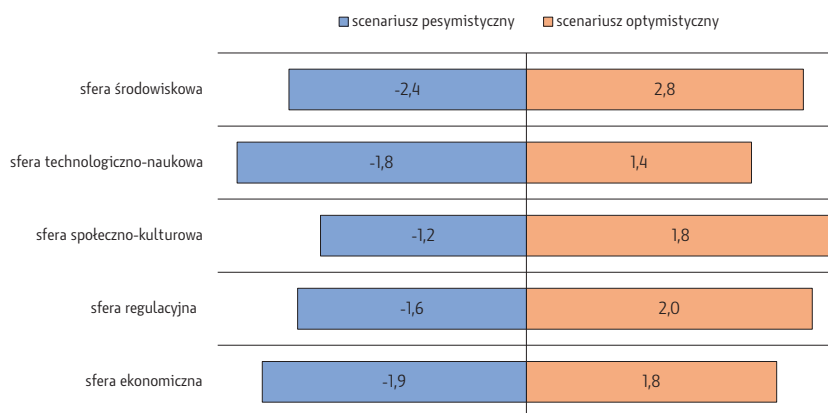
Sfera	Proces	Trend	Siła wpływu	Średnia siła wpływu
Regulacyjna	Stabilność polityki finansowej państwa	wzrost	1	-1,6
		stabilizacja	3	
		spadek	-1	
	Uzależnienie inwestycyjne od programów pomocowych UE	wzrost	-1	
		stabilizacja	1	
		spadek	1	
	Regulacje polityki rybackiej i rynku ryb UE	wzrost	-1	
		stabilizacja	2	
		spadek	1	
	Interwencjonizm państwowy wobec przedsiębiorstw	wzrost	-2	
		stabilizacja	2	
		spadek	2	
	Prawne ograniczenia zasięgu produktów pochodzących z MLO	wzrost	-2	
		stabilizacja	1	
		spadek	2	
Społeczno-kulturowa	Mobilność społeczna konsumentów	wzrost	-1	-1,2
		stabilizacja	1	
		spadek	1	
	Rozwój produktów lokalnych i regionalnych	wzrost	2	
		stabilizacja	0	
		spadek	-1	
	Konserwatyzm producentów i konsumentów	wzrost	-1	
		stabilizacja	2	
		spadek	2	
	Wpływ technologii mobilnych na zachowania konsumentów	wzrost	2	
		stabilizacja	0	
		spadek	-1	
	Zmiany nawyków żywieniowych w młodszych pokoleniach	wzrost	-2	
		stabilizacja	2	
		spadek	2	
Technologiczno-naukowa	Unowocześnianie technologii i mechanizacji przetwórstwa rybnego	wzrost	2	-1,8
		stabilizacja	-2	
		spadek	-3	
	Kształcenie kadr	wzrost	1	
		stabilizacja	1	
		spadek	-1	
	Współpraca z ekspertami, analitykami	wzrost	1	
		stabilizacja	1	
		spadek	-1	
	Innowacyjność produktowa	wzrost	2	
		stabilizacja	-2	
		spadek	-3	

Sfera	Proces	Trend	Siła wpływu	Średnia siła wpływu
Technologiczno-naukowa	Innowacje w procesie biznesowym	wzrost	1	-1,8
		stabilizacja	1	
		spadek	-1	
Środowiskowa	Świadomość dotycząca zdrowej żywności	wzrost	2	-2,4
		stabilizacja	-1	
		spadek	-2	
	Czarny PR dotyczący stanu zdrowia ryb i owoców morza	wzrost	-3	
		stabilizacja	-3	
		spadek	3	
	Dostęp do świeżej ryby	wzrost	3	
		stabilizacja	2	
		spadek	-3	
	Kurczące się zasoby ryb dzikich	wzrost	-3	
		stabilizacja	2	
		spadek	3	
	Możliwości hodowli ryb	wzrost	3	
		stabilizacja	2	
		spadek	-1	

Źródło: opracowanie własne.

Uzasadnienie roli i znaczenia poszczególnych czynników w scenariuszu pesymistycznym jest podobne jak w przypadku scenariusza optymistycznego, tyle że z argumentacją przeciwną. Aby uniknąć powtórzeń, pominięto ten element. Równie istotna jak analiza wewnętrzna scenariuszy wydaje się analiza burzliwości otoczenia i stopnia uzależnienia przetwórstwa rybnego od zmian w nim zachodzących. Przyjmuje się bowiem, że im większa rozpiętość między scenariuszem optymistycznym a scenariuszem pesymistycznym w poszczególnych sferach, tym silniejsze uzależnienie rynku od otoczenia. Oznacza to również, że takiej sferze należy poświęcić szczególnie dużo uwagi (Gierszewska, Romanowska, 2002; Penc-Pietrzak, 2010).

W omawianych badaniach największą rozpiętość uzyskała sfera środowiskowa (5,2 pkt), a w dalszej kolejności sfera ekonomiczna (3,7 pkt) oraz sfera regulacyjna (3,6 pkt). Wydaje się, że wyniki potwierdzają szczególne uzależnienie przetwórstwa rybnego od uwarunkowań przyrodniczych, niemniej – co warto podkreślić – większość z 30 uwzględnionych w badaniu czynników jest silnie powiązana; tworzą nawet związek o zależności kolistej, który utrudnia stwierdzenie, co jest przyczyną, a co skutkiem (rysunek 34).

Rysunek 34. Otoczenie przemysłu przetwórstwa rybnego – źródła szans i zagrożeń

Źródło: opracowanie własne.

Scenariusz najbardziej prawdopodobny składa się z trendów, których wystąpienie jest najbardziej prawdopodobne, niezależnie od potencjalnej siły pozytywnego czy negatywnego wpływu (tabela 21). W tym przypadku również można dokonać analizy burzliwości, uznając przy tym, że im rozpiętość scenariusza większa, tym bardziej niejednorodnie i słabiej ustrukturalizowane otoczenie. Wyniki wskazują, że najbardziej niejednorodna i najsłabiej ustrukturalizowana jest sfera środowiskowa (5,5 pkt); w dalszej kolejności będą to sfera ekonomiczna (3,6 pkt) oraz sfera społeczno-kulturowa (3,5 pkt). Wyniki te nie decydują jednak o istotności poszczególnych sfer i czynników, a jedynie podkreślają ich charakter i związek między nimi. Pośrednio mogą też wskazywać na nieprzewidywalność sfery lub/i wpływać na możliwości interwencji. Najmniej przewidywalna wydaje się sfera środowiskowa.

W scenariuszu najbardziej prawdopodobnym warto wyodrębnić tzw. procesy wiodące w otoczeniu, tj. takie, które mają silny wpływ – zarówno pozytywny, jak i negatywny – na rynek ryb oraz których prawdopodobieństwo wystąpienia jest duże. Do najważniejszych można zaliczyć procesy ze sfery środowiskowej, która stanowi bazę, a zarazem granicę możliwości rozwoju przetwórstwa rybnego. Jednocześnie nie ma sfery, w której występują tylko procesy pozytywne lub negatywne.

Tabela 21. Scenariusz najbardziej prawdopodobny

Sfera	Czynnik	Trend	Siła wpływu	
			Siła wpływu „ujemna”	Siła wpływu „dodatnia”
Ekonomiczna	Przedsiębiorczość przetwórców	wzrost		2,0
	Wsparcie dla przetwórstwa rybnego przez otoczenie	stabilizacja		1,0
	Utrudnienia w przepływie zasobów	stabilizacja	-1,0	
	Niepewność inwestycji i ryzyka inwestycyjnego	wzrost	-3,0	
	Zapotrzebowanie na pracę	stabilizacja		3,0
	Dostępność przetwórców do źródeł finansowania	spadek	-2,0	
	Obciążenia podatkowe produkcji żywności	stabilizacja	0	0
	Ceny produktów przetwórstwa rybnego	wzrost	-3,0	
	Ryzyko związane z cyberbezpieczeństwem biznesu	spadek		1,0
	Możliwości zakupu niezbędnych surowców, dóbr i usług	stabilizacja		2,0
	Średnia siła wpływu		-1,8	1,8
Regulacyjna	Stabilność polityki finansowej państwa	spadek	-1,0	
	Uzależnienie inwestycyjne od programów pomocowych UE	spadek		1,0
	Regulacje polityki rybackiej i rynku ryb UE	stabilizacja		2,0
	Interwencjonizm państwowy wobec przedsiębiorstw	stabilizacja		2,0
	Prawne ograniczenia zasięgu produktów pochodzących z MLO	stabilizacja		1,0
	Średnia siła wpływu		-1,0	1,5
Społeczno-kulturowa	Mobilność społeczna konsumentów	wzrost	-1,0	
	Rozwój produktów lokalnych i regionalnych	stabilizacja	0	0
	Konserwatyzm producentów i konsumentów	spadek		2,0
	Wpływ technologii mobilnych na zachowania konsumentów	wzrost		2,0
	Zmiany nawyków żywieniowych	wzrost	-2,0	
	Średnia siła wpływu		-1,5	2,0

Sfera	Czynnik	Trend	Siła wpływu	
			Siła wpływu „ujemna”	Siła wpływu „dodatnia”
Technologiczno-naukowa	Unowocześnianie technologii i mechanizacji przetwórstwa rybnego	wzrost		2,0
	Kształcenie kadr	spadek	-1,0	
	Współpraca z ekspertami, analitykami	stabilizacja		1,0
	Innowacyjność produktowa	wzrost		2,0
	Innowacje w procesie biznesowym	stabilizacja		1,0
	Średnia siła wpływu		-1,0	1,5
Środowiskowa	Świadomość dotycząca zdrowej żywności	wzrost		2,0
	Czarny PR dotyczący stanu zdrowia ryb i owoców morza	stabilizacja	-3,0	
	Dostęp do świeżej ryby	spadek	-3,0	
	Kurczące się zasoby ryb dzikich	wzrost	-3,0	
	Możliwości hodowli ryb	wzrost		3,0
	Średnia siła wpływu		-3,0	2,5

Źródło: opracowanie własne.

Poza stworzeniem trzech omówionych scenariuszy oszacowano również potencjalną siłę zjawisk, które mogą niespodziewanie wpłynąć na funkcjonowanie przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce, i stworzono tzw. scenariusz niespodziankowy. Chodziło głównie o stagnację w omawianych procesach (czynnikach). Obserwacja trendów nie wskazuje jednak na to, aby w najbliższym czasie miały nastąpić jakiegokolwiek niepokojące zmiany.

Reasumując, należy podkreślić, że zastosowanie metody scenariuszy stanów otoczenia do analizy rynku rybnego miało na celu wskazanie składników makrootoczenia, które mogą mieć decydujący wpływ na funkcjonowanie tego segmentu przemysłu. Pozwoliło też na wyznaczenie różnych możliwych ścieżek rozwoju tego rynku stworzonych z perspektywy otoczenia zewnętrznego. Jego uwarunkowania winny być jednak poddane dalszej analizie, także w różnych skalach przestrzennych. Dodać należy, że analizując otoczenie przemysłu przetwórstwa rybnego, starano się uwzględnić takie czynniki (procesy), które rzeczywiście mają wpływ na jego funkcjonowanie, a jednocześnie są uniwersalne i mogą mieć zastosowanie przy analizie przetwórstwa rybnego w różnych układach przestrzennych.

Jeżeli uznamy, że diagnoza przynajmniej w części jest trafna, na jej podstawie można będzie przygotować strategię reagowania na szanse i zagrożenia dla badanej grupy przemysłowej. Kluczowe wydaje się zagadnienie odpowiedzialności instytucjonalną za

takie działania na poziomie operacyjnym i strategicznym. Zachodzące procesy świadczą raczej o nieuchronności zmian, a odpowiedź na istotne w tym kontekście pytanie o to, czy jesteśmy na nie przygotowani mentalnie, organizacyjnie, prawnie, ekonomicznie, ekologicznie, nie napawa optymizmem.

Zakończenie

Niniejsza praca stanowi próbę oceny funkcjonowania krajowego przemysłu przetwórstwa rybnego. Wnioski z niej płynące podzielić można na dwie grupy: metodologiczne, tj. odnoszące się do badań funkcjonowania przemysłu, oraz poznawcze, które stanowią podstawę rozważań na temat krajowego przemysłu przetwórstwa rybnego na poziomach operacyjnym i strategicznym.

Wnioski metodologiczne

Badania pojedynczych działów i grup (wcześniej gałęzi i branż) przemysłu w różnych układach przestrzennych to jedna z ważniejszych składowych dorobku tej dyscypliny naukowej. Od ponad 30 lat szczególnie istotne pozostaje jednak poznawanie mechanizmu przemian przemysłu w Polsce. Z dotychczasowych badań wynika, że zmiany te mają charakter ciągły, co sprawia, że konieczne są kolejne działania adaptacyjne, w tym również adaptacja przestrzenna. Szczególnie istotne wydają się badania specyfiki zachowań przestrzennych poszczególnych działów i grup przemysłu, wykazujących znaczne zróżnicowanie tak w okresie transformacji systemu gospodarczego, jak i w czasie integracji europejskiej i procesów globalizacji. Do tej problematyki nawiązuje przedstawiona praca, której celem głównym jest zbadanie uwarunkowań funkcjonowania i rozwoju przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce. Dotychczas działanie przemysłu przetwórstwa rybnego od czasu zmian systemowych było zwykle rozpatrywane w ujęciu ilościowym, np. jego udział w ogólnym potencjale przemysłu spożywczego. Nieliczne są opracowania o charakterze przestrzennym, które wycinkowo prezentują kwestię wpływu wybranych elementów otoczenia na zachowania przedsiębiorstw przetwórczych. Charakterystyką terytorialnych form koncentracji przemysłu przetwórstwa rybnego w zasadzie się nie zajmowano. Prezentowana praca, eksponująca ujęcie retrospektywne, jest próbą wypełnienia luki pomiędzy pracami analitycznymi z zakresu szeroko pojętej gospodarki morskiej a publikacjami dotyczącymi przemysłu spożywczego. Pozwala ona na sformułowanie następujących wniosków metodologicznych:

1. Za cel metodologiczny przyjęto odpowiedź na pytanie, na jakim modelu teoretycznym należy się oprzeć przy budowie modelu wyjaśniającego. Wydaje się, że cel

osiągnięto, ponieważ przyjęty model *a priori*, dotyczący wpływu reguł rozwoju na przemianę przemysłu (Zioło, 2006), wyjaśnia zmiany przestrzenne w przemyśle przetwórstwa rybnego.

2. Szczególnie istotnym problemem teoretyczno-metodologicznym okazał się brak precyzyjnego aparatu pojęciowego. Dotyczy to także pojęcia „przemysł przetwórstwa rybnego”. Bardzo często używa się określeń bliskoznacznych (np. branża rybna, sektor rybny), które jednak nie oddają specyfiki działalności przemysłowej. To z charakterystycznych cech przemysłu tradycyjnego wynika wiele zachowań przedsiębiorstw przetwórczych, mających także swoje skutki przestrzenne. Podobny problem dotyczy także pojęcia „przedsiębiorstwo przetwórcze”. W polskich realiach administracyjno-prawnych zdecydowana większość przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego to jednozakładowe przetwórnice rybne. Merytorycznie niewłaściwe jest jednak uogólnianie tego faktu, powoduje to bowiem rozbieżności statystyczne i utrudnia wyjaśnianie zachodzących zjawisk.
3. Przyjęte w pracy podejście metodologiczne oraz wykorzystane metody badań – uznawane za tradycyjne – wykazują nadal dużą wartość poznawczą i są zbieżne z innymi metodami, stosowanymi np. w ekonomii przestrzennej. Dotyczy to m.in. zmian w strukturze przemysłu przetwórstwa rybnego. Wydaje się więc, że te metody opisu statystycznego należy nadal stosować i upowszechniać, wymagają one jednak zmiany formuły, co pozwoliłoby wykorzystywać je również w naukach społecznych.
4. Realizacja postępowania badawczego wynikała z charakteru i jakości danych, które w znacznym stopniu wpłynęły na możliwości wnioskowania. Brak danych (pierwotnych i wtórnych) lub ograniczony dostęp do nich to znany problem.
5. Istnieje konieczność stałego monitoringu i ciągłych badań przestrzennych z zakresu gospodarki morskiej, w tym przemysłu przetwórstwa rybnego. W pewnym stopniu zajmuje się tym czasopismo „Rynek Ryb” wydawane przez IERiGŻ w Warszawie, jednak sekcja analiz i prezentacji w ograniczonym stopniu odnosi się do układów przestrzennych.
6. W toku postępowania badawczego nasunęły się nowe pytania badawcze. Za szczególnie istotne uznano następujące:
 - a) Czy dotychczas dostępne wsparcie z UE wzmocniło przemysł przetwórstwa rybnego, i pozwoliło m.in. na zbudowanie lepszej infrastruktury czy też ją osłabiło, wzmacniając zarazem postawy klientelistyczne i oddziałując negatywnie na kulturę przedsiębiorczości?

- b) Czy rozwój przemysłu przetwórstwa rybnego oparty na kapitale zewnętrznym – kredyty, inwestycje zagraniczne, fundacje europejskie – wyczerpuje się i potrzebny jest nowy impuls rozwojowy?

Ponadto istnieje szereg problemów będących na wstępnym etapie badań, a zatem wymagających dalszych pogłębionych analiz, w tym również przestrzennych. Stosunkowo pilna (na poziomie europejskim) jest kwestia identyfikacji i delimitacji form koncentracji przestrzennej przemysłu przetwórstwa rybnego w świetle nowych teorii organizacji działalności produkcyjnej. Drugim istotnym problemem badawczym wydaje się raport wpływu korporacji transnarodowych na funkcjonowanie przemysłu przetwórstwa rybnego. Ponadto za ważne (na poziomie krajowym) należy uznać badania dotyczące korzyści lokalizacyjnych przedsiębiorstw przetwórczych przy zmieniających się źródłach surowca i poszerzającym rynku zbytu oraz badanie uwarunkowań przestrzennego zróżnicowania rynku rybnego w Polsce. Na poziomie lokalnym interesujące będą badania wpływu przedsiębiorstw na aktywizację społeczno-gospodarczą, zwłaszcza regionów, w których nastąpił wzrost znaczenia działalności przetwórstwa rybnego.

Wnioski poznawcze

W toku przeprowadzonych badań potwierdzono, że uruchomienie procesów integracji europejskiej przy jednoczesnym wzroście znaczenia procesów globalizacji produkcji i mimo wzrastającego okresowo stanu niepewności spowodowało trwałe przekształcenia struktur przemysłu, w tym przemysłu przetwórstwa rybnego. Nastąpiły zmiany powiązań organizacyjno-przestrzennych, które zaczęły przyjmować formę łańcucha produkcji (łańcuch wartości dodanej), a następnie globalnych sieci produkcji i w konsekwencji przyjmować nowe formy organizacji przestrzennej przemysłu. W ostatnich kilku latach układ tych powiązań został nadwyrężony, wspomniane łańcuchy nie zostały jednak pozrywane. Znalazło to potwierdzenie w przygotowanych wnioskach.

Na lokalizację podstawowych elementów struktury przestrzennej przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce, tj. przetwórni, przestała oddziaływać bliskość bazy surowcowej, czyli morza lub innych akwenów, ponieważ znaczna część surowca rybnego jest do Polski importowana. Istotnie wzrosło natomiast znaczenie czynników związanych z zasobami siły roboczej i dostępnością transportową. Przyjęto zatem, że nie istnieje uniwersalny zestaw kluczowych czynników lokalizacji dla całej badanej grupy przemysłowej.

Założono również, że rozwój przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce jeszcze w okresie przedakcesyjnym był oparty na wymianie handlowej z zagranicą

– wyniki badań pokazały tę zależność. W całej rozciągłości zostało potwierdzone, że z powodu ograniczonych połowów bałtyckich i dalekomorskich przedsiębiorstwa przetwórstwa rybnego zaspokajały popyt na surowiec dzięki importowi, coraz bardziej się od niego uzależniając. Ponadto potwierdzono też stosunkowo szybką adaptację przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego do wymagań wspólnego rynku, szczególnie przyjęcie wymagań sanitarno-weterynaryjnych oraz modernizację linii produkcyjnych. Niskie koszty pracy pozwoliły polskim producentom reagować na rosnący popyt eksportowy i skutecznie konkurować z innymi producentami na rynku unijnym. Nie zakładano jednak, że główną przewagą konkurencyjną na rynku europejskim będzie korzystny stosunek jakości do ceny polskich produktów.

Wreszcie założono, że konsolidacja w sferach produkcji, handlu i dystrybucji była niezbędna, ponieważ każde spowolnienie lub kryzys gospodarczy z jednej strony stanowiły impuls do wzmacniania pozycji na rynku poprzez przejęcia lub połączenia, z drugiej zaś wymuszały likwidację bądź całkowitą restrukturyzację przedsiębiorstw biernych, tzn. takich, które nie angażowały się w przejęcia lub same nie stanowiły ich celu. Proces konsolidacji wydaje się o tyle istotny, że pozwala na częściowe uporządkowanie rynku przetwórstwa ryb i większą oraz długoterminową aktywność w budowaniu popytu na produkty rybne. Według Piotra Grauera (2012) istotną rolę mogą odegrać fundusze *private equity*, które coraz częściej pojawiają się na rynku spożywczym w Polsce i mogą stać się dawcami kapitału w tego typu przedsięwzięciach.

O sukcesie przedsiębiorstwa stanowiła jego zdolność do wyróżnienia się na rynku i skłonienia nabywców do wybierania właśnie tych, a nie innych produktów. Przyjęto, że można to osiągnąć albo dzięki konkurencyjnej cenie, możliwej do osiągnięcia przy wykorzystaniu efektu skali, albo w wyniku zajęcia wysoce rentownej niszy, w której nie skala działalności się liczy, a raczej wysoka jakość i precyzyjna odpowiedź na specyficzne potrzeby konsumenta. Wydaje się, że obie te ścieżki były wykorzystywane w krajowym przetwórstwie rybnym: tworzące się grupy producenckie wykorzystywały efekt skali, ale następował także proces przejmowania i rozbudowy rynku, np. w przypadku przetwórstwa łososi. W toku badań potwierdzono istnienie wielu niepokojących barier w rozwoju rynku rybnego, w szczególności duże rozdrobnienie przetwórstwa, brak w pełni sprawnej sieci pierwszej sprzedaży ryb, niskie zasoby kapitałowe oraz nadal duże znaczenie pracy fizycznej, która wpływa na wydajność pracy.

Można zatem stwierdzić, że o pozycji polskiego przetwórstwa rybnego decydowało wiele czynników. Niskie koszty pracy były tylko jednym z tych, które przyczyniły się do zdobycia rynków zagranicznych. Istotniejsza okazała się wysoka jakość produktów, odpowiadających wymaganiom zagranicznych odbiorców. Było to jednak możliwe dzięki

znacznym inwestycjom poniesionym w okresach przed- i poakcesyjnym. Szczególnie ważne okazało się wsparcie z funduszy unijnych, dzięki czemu to polskie przedsiębiorstwa stały się najnowocześniejsze w tej branży. Ich sukcesy były i nadal są możliwe dzięki konkurencyjnym cenom, możliwym do osiągnięcia w wyniku konsolidacji rynku i wykorzystania efektów skali. Istotna jest jednak wysoka jakość i precyzyjna odpowiedź na specyficzne potrzeby europejskiego konsumenta. Ważnym w ocenie funkcjonowania przedsiębiorstw branży rybnej jest czynnik ludzki. Poza silnymi i rozpoznawalnymi przedsiębiorstwami tworzącymi grupy kapitałowe istnieją również zakłady małe, często rodzinne, o znaczeniu lokalnym. Niezależnie jednak od wielkości przedsiębiorstwa, w wielu z nich widoczna jest otwartość na otoczenie, duża, często intuicyjna, chęć naśladownictwa liderów oraz wysoka aktywność przedsiębiorców w procesach konsolidacji rynku rybnego. Wymienione cechy dotyczą większości przedsiębiorców i to one pozwoliły na relatywnie szybką adaptację do zmieniającego się, turbulentnego otoczenia.

Przedsiębiorstwa przemysłu przetwórstwa rybnego tworzą wyraźne koncentracje. Czy są to jednak klastry? Można mówić o geograficznie skoncentrowanym skupieniu podmiotów gospodarczych, ale już samo określenie „skupienie przemysłowe” budzi wiele wątpliwości, ponieważ termin ten funkcjonuje od lat w literaturze z zakresu geografii przemysłu. Jego zakres znaczeniowy jest jednak różny od zakresu pojęcia „klastery”. Wydaje się, że weryfikacja podejścia klastrowego w geografii ekonomicznej, w tym geografii przemysłu, jest bardzo trudna i wymaga dalszych badań oraz dyskusji.

Rekomendacje dla rozwoju krajowego przemysłu przetwórstwa rybnego

Uzyskane wyniki pozwoliły na sformułowanie rekomendacji dotyczących wspierania rozwoju krajowego przemysłu przetwórstwa rybnego.

1. Właściwe zdefiniowanie przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce oraz charakterystyka rozmieszczenia jednostek pozwalają na przygotowanie rekomendacji do stymulowania jego rozwoju. Nie może się on ograniczać jedynie do działań dotyczących zwiększenia podaży produktów rybnych na rynku krajowym i międzynarodowym. W zależności od sytuacji różny będzie adresat polityki wsparcia przetwórstwa rybnego oraz różny rodzaj, instrumenty i zakres wsparcia. Wszystko to może mieć wpływ na rozwój poszczególnych segmentów przetwórstwa i rynku rybnego.
2. Podstawowym działaniem jest stworzenie wiarygodnej centralnej bazy informacyjnej na temat przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego według województw. Powinien to być rejestr zawierający informacje nie tylko ilościowe (statystyczne), ale także jakościowe (kryteria opisowe). Istotne jest też to, aby był aktualizowany, gdyż tylko

taka baza danych gwarantuje dogłębne poznanie mechanizmów funkcjonowania przemysłu przetwórstwa rybnego i ułatwi jego wsparcie.

3. Z podnoszeniem kompetencji przemysłu przetwórstwa rybnego wiąże się przygotowanie odpowiedniego programu szkoleń. Program taki musi być elastyczny, adresowany do osób już zatrudnionych w przetwórstwie oraz obejmować swoim zasięgiem przyszłe kadry.
4. Kolejnym narzędziem wzmacniającym rozwój przemysłu przetwórstwa rybnego powinna być permanentna kampania informacyjno-promocyjna, dzięki której zostanie podniesiona samoświadomość podmiotów należących do przetwórstwa rybnego, a także zostaną ukształtowane mechanizmy gwarantujące zaistnienie przetwórstwa rybnego w świadomości publicznej. Kampania powinna być przygotowana w taki sposób, aby przetwórstwo rybne zostało na stałe włączone w obszar życia gospodarczego i społecznego regionów, także tych, które nie są tradycyjnie kojarzone z produktami rybnymi (np. śląskie, kujawsko-pomorskie, wielkopolskie czy podlaskie).
5. Przeprowadzenie oceny skuteczności dotychczasowych działań wsparcia instytucjonalnego i organizacyjnego na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym i unijnym. W ramach tej analizy powinny zostać zweryfikowane dotychczasowe założenia, narzędzia, metody czy instrumenty wsparcia pod kątem ich przydatności i funkcjonalności w przypadku specyfiki podmiotów przetwórstwa rybnego.
6. Wypracowanie nowych metod wsparcia po zweryfikowaniu mechanizmów. Niedobór surowca rybnego wymaga, aby szczególnie wspierać możliwości jego pozyskania ze źródeł krajowych i zagranicznych. Warto przemyśleć budowę jednego spójnego systemu, który uwzględniłby różnorodność działań.
7. Szczególną rolę w kształtowaniu nowej polityki mają do odegrania władze samorządowe różnych szczebli. Mogą mieć silny wpływ na przetwórstwo rybne poprzez wykorzystanie uprawnień do planowania rozwoju przestrzennego obszarów zależnych od rybactwa, udzielania koncesji, licencji itp.
8. Polityka wsparcia dla przemysłu przetwórstwa rybnego powinna być spójna w skalach lokalnej, regionalnej, krajowej i ponadnarodowej. Mechanizmy te nie powinny być oderwane od aktualnych uwarunkowań społecznych i gospodarczych oraz muszą uwzględniać potrzeby wszystkich aktorów. Tworzenie narzędzi wsparcia powinno się opierać na dialogu, być nastawione na wspólne pokonywanie przeszkód, a ponadto odbywać się przy aktywnym udziale przedstawicieli przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego. Tak wypracowany program przyczyni się do podniesienia konkurencyjności przedsiębiorstw, zarówno na rynku krajowym, jak i zagranicznym, oraz poprawi ich sytuację ekonomiczną.

9. Należy dokonać efektywniejszego niż dotychczas sieciowania osób fizycznych i prawnych związanych z przemysłem przetwórstwa rybnego. Powinno być ono stymulowane zarówno wewnątrz środowiska przetwórców ryb, jak i na zewnątrz, w ramach szeroko pojętego otoczenia przemysłu przetwórstwa rybnego. Sieciowanie musi być wspierane w szczególności poprzez: organizację moderowanych spotkań poświęconych wiodącym tematom, stworzenie platformy internetowej umożliwiającej wzajemne poznanie się i wymianę informacji, kolektywne gromadzenie i dystrybucję wiedzy (wypracowywanej np. na forum internetowym).

Rekomendacje te nie wyczerpują problematyki działań, które winny zostać podjęte, aby umożliwić lepsze funkcjonowanie i rozwój przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce.

Bibliografia

- Aguirre, G. (2003). *Prywatne przetwórstwo rybne w Polsce w okresie transformacji na podstawie badań z lat 1992–1997*. Gdynia: Morski Instytut Rybacki.
- Aguirre, G., Pieńkowska, B. (1995). *Ocena stanu rynku rybnego w Polsce z uwzględnieniem możliwości zwiększenia zbytu produktów ze śledzi i szprotów*. Gdynia: Morski Instytut Rybacki (maszynopis).
- Asche, F., Bjørndal, T., Gordon, D.V. (2005). *Demand Structure for Fish*. Bergen: Institute for Research in Economic and Business Administration.
- Augustynowicz, S. (1999). *Przetwórstwo rybne. Raporty i opracowania*. Warszawa: BOSS.
- Begg, D., Fisher, S., Dornbusch, R. (2007). *Mikroekonomia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Bjørndal, T., Tveteras, S. (2002). MASMANAP Country Report: Norway. W: P. Paquotte, C. Mariojous, J. Young (red.), *Seafood Market Studies for the Introduction of New Aquaculture Products* (s. 223–239). Zaragoza: CIHEAM.
- Brandenburg, H. (2011). *Restrukturyzacja przemysłu i przemiany regionalne*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe UE w Katowicach.
- Brocki, W. (2009). *Odpowiedzialne rybołówstwo jako element zrównoważonego rozwoju*. Szczecin: Wydawnictwo Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego.
- Brocki, W. (2018). *Uwarunkowania rybołówstwa bałtyckiego w latach 2004–2014*. Szczecin: Wydawnictwo Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego.
- Bronikowski, A. (2009). Główni gracze na rynku ryb w Polsce. *AgroTrendy*, 24 (131), 13–15.
- Brzózka, M., Stępnia, Ł. (2010). Rok konsolidacji? *Rynek Spożywczy*, 19. Pobrane z: portalspozywczy.pl (15.12.2022).
- Brzózka, M. (2011). Czas na budowanie wartości rynku. *Rynek Spożywczy*, 21. Pobrane z: portalspozywczy.pl (15.12.2022).
- Budner, W. (2004). *Lokalizacja przedsiębiorstw. Aspekty ekonomiczno-przestrzenne i środowiskowe*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
- Burke, W.T. (1994). *The New International Law of Fisheries; UNCLOS 1982 and Beyond*. Oxford: Clarendon Press.
- Bywałec, C. (1996). Mezoekonomia i megaekonomia – nowe wymiary. W: K. Górka (red.), *Rola mezoekonomii w rynkowym systemie zarządzania gospodarką* (s. 20–21). Kraków: Wydawnictwo Naukowe AE w Krakowie.

- Bywalec, C., Rudnicki, L. (1992). *Podstawy teorii i metodyki badania konsumpcji*. Kraków: Wydawnictwo AE w Krakowie.
- Chechelski, P. (2008). *Wpływ procesów globalizacji na polski przemysł spożywczy*. Warszawa: Instytut Ekonomii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.
- Chechelski, P. (2015). Ewolucja łańcucha żywnościowego. W: I. Szczepaniak, K. Firlej (red.), *Przemysł spożywczy – makrootoczenie, inwestycje, ekspansja zagraniczna* (s. 45–63). Kraków–Warszawa: UE w Krakowie, Instytut Ekonomii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.
- Chojnicki, Z. (1966). *Zastosowanie modeli grawitacji i potencjału w badaniach przestrzenno-ekonomicznych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Chojnicki, Z. (1969). Metody matematyczno-statystyczne w badaniach geograficznych. *Czasopismo Geograficzne*, 2 (175), 175–188.
- Chojnicki, Z. (red.) (1977). *Metody ilościowe i modele w geografii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Chojnicki, Z. (red.) (1980a). *Metody taksonomiczne w geografii*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Polska Akademia Nauk, Oddział w Poznaniu.
- Chojnicki, Z. (red.) (1980b). *Analiza regresji w geografii*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Polska Akademia Nauk, Oddział w Poznaniu.
- Chojnicki, Z. (1999). *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Chojnicki, Z. (red.) (2004). *Geografia wobec problemów teraźniejszości i przyszłości*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Chojnicki, Z. (2010). *Koncepcje i studia metodologiczne i teoretyczne w geografii*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Chojnicki, Z., Czyż, T. (1973). *Metody taksonomii numerycznej w regionalizacji geograficznej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Chojnicki, Z., Czyż, T. (1975). Zastosowanie trendu powierzchniowego w geografii. *Przegląd Geograficzny*, 2, 235–261.
- Chojnicki, Z., Czyż, T. (1978). Analiza systemowa w geografii. *Czasopismo Geograficzne*, 3, 265–286.
- Chojnicki, Z., Dziewoński, K. (1978). Podstawowe zagadnienia metodologiczne rozwoju geografii ekonomicznej. *Przegląd Geograficzny*, 2, 205–221.
- Christowa, C. (2017). Wyzwania dla przetwórstwa rybnego. 2 Międzynarodowy Kongres Morski. Wnioski i postulaty. Szczecin. Pobrane z: <http://klastermorski.com.pl/> (15.12.2022).
- Chrzan, F. (1972). *Zasoby rybne i warunki rybołówstwa morskiego*. Gdynia: Morski Instytut Rybacki.
- Czapliński, P. (1999). Gospodarka rybna województwa słupskiego na tle gospodarki morskiej Polski. *Słupskie Prace Matematyczno-Przyrodnicze*, 12, 17–32.

- Czapliński, P. (2009). Трансформація промислових структур в процесі переходу до ринкової економіки (на прикладі Слупського субрегіону Польщі). Науковий збірник Чернівецького університету, 458, 21–26.
- Czapliński, P. (2011). Funkcjonowanie przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce w okresie kryzysu gospodarczego. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 17, 114–128.
- Czapliński, P. (2012). Consolidation Strategy in the Polish Fishing Industry in the Light of Globalization Processes and the European integration. W: *Security in the Age of Global Changes* (s. 236–239). Sofia: University St. Kliment Ohridski.
- Czapliński, P. (2013). *Przestrzenny wymiar funkcjonowania i rozwoju przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce*. Słupsk–Pelplin: Akademia Pomorska, Bernardinum.
- Czapliński, P. (2018). Changes in Polish Fish Processing Industry. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 2 (32), 60–72. DOI: 10.24917/20801653.322.4.
- Czyż, T. (1973). Zastosowanie metod i modeli matematycznych w geografii polskiej. *Przegląd Geograficzny*, 3, 29–51.
- Czyż, T. (red.) (1988). *Problemy metodologiczne analizy przestrzennej w geografii społeczno-ekonomicznej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Czyż, T. (red.) (1996). *Podstawy regionalizacji geograficznej*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Czyż T., Ratajczak W. (1991). Metody matematyczne w geografii ekonomicznej. W: Z. Chojnicki (red.), *Podstawowe problemy metodologiczne rozwoju polskiej geografii* (s. 273–300). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu AM.
- Daszkowska, M. (1970). Czynniki kształtujące poziom zdolności produkcyjnej w przetwórstwie rybnym. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Sopocie*, 28.
- Dicken, P. (1971). Some Aspect of Decision-Making Behavior in Business Organizations. *Economic Geography*, 3 (47), 426–437.
- Dicken, P. (1994). Global – Local Tensions: Firms and States in Global Space-Economy. *Economic Geography*, 2 (70), 101–128.
- Dicken, P. (1998). *Global Shift: Transforming the World Economy*. London: Paul Chapman Publishing.
- Dicken, P. (2007). *Global Shift: Mapping the Changing Contours of the World Economy*. London: Sage.
- Dobrzycki, E. (1980). *Światowe rybołówstwo morskie. Zarys głównych problemów i tendencji rozwoju*. Szczecin: Szczecińskie Towarzystwo Naukowe.
- Domagała, M. (1967). Morski przemysł rybny środkowego wybrzeża. *Zapiski Koszalińskie*, 1, 10–18.

- Domański, B. (1997). Geografia przedsiębiorstw – niedoceniany nurt badań w polskiej geografii ekonomicznej. W: B. Domański (red.), *Geografia-Człowiek-Gospodarka* (s. 101–112). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Domański, B. (2001). *Kapitał zagraniczny w przemyśle Polski*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Domański, R. (1962). O stosowanie hipotez statystycznych w badaniach geograficzno-ekonomicznych. *Czasopismo Geograficzne*, 4, 441–455.
- Domański, R. (1964). Procedura typologiczna w badaniach ekonomiczno-geograficznych. *Przegląd Geograficzny*, 4, 295–311.
- Domański, R. (1982). *Teoretyczne podstawy geografii ekonomicznej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Domański, R. (1993). Wielokryterialna analiza relacji przemysł-środowisko przyrodnicze. *Przegląd Geograficzny*, 1–2, 3–20.
- Domański, R., Marciniak A. (2003). *Sieciowe koncepcje gospodarki miast i regionów*. Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.
- Doroszewski, W. (red.) (2000). *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dorozik, L. (2006). *Restrukturyzacja ekonomiczna przedsiębiorstwa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Dunin-Kwinta, I. (1973). *Badania mocy łowczej polskich statków rybackich*. Szczecin: Akademia Rolnicza w Szczecinie.
- Dutkowski, M. (2005). Kłasy w ujęciu regionalnym. *Biuletyn PAN KPZK*, 219, 57–73.
- Dziadek, S. (1992). Zmiany struktury produkcji zakładów przemysłowych Makroregionu Południowego w warunkach kształtującego się wolnego rynku. W: Z. Zioto (red.), *Geografia przemysłu w warunkach nowego systemu gospodarowania – problemy badawcze i odzwierciedlenie ich w kształceniu nauczycieli* (s. 124–139). Kraków–Warszawa: Wydawnictwo Naukowe WSP w Krakowie, Komisja Geografii Przemysłu PTG w Warszawie.
- FAO (2022). *The State of World Fisheries and Aquaculture. Towards Blue Transformation*. Rome: FAO. DOI: 10.4060/cc0461en.
- Fierla, I. (1987). *Lokalizacja przemysłu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Fierla, I. (1988). Problemy lokalizacji zakładów przemysłowych. W: Z. Zioto (red.), *Zakład przemysłowy w akademickim kształceniu nauczycieli geografii* (s. 25–45). Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP w Krakowie.
- Gierańczyk, W. (2008). Badanie struktur przemysłowych w Polsce w dobie globalizacji ze szczególnym uwzględnieniem struktury przestrzennej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 11, 26–39.

- Gierszewska, G., Romanowska, M. (2002). *Analiza strategiczna przedsiębiorstwa*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Godlewska, H. (2001). *Lokalizacja działalności gospodarczej. Wybrane zagadnienia*. Warszawa: Wyższa Szkoła Handlu i Finansów Międzynarodowych.
- Gorynia, M. (1995). *Teoria i polityka regulacji mezosystemów gospodarczych a transformacja post-socjalistycznej gospodarki polskiej*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu.
- Gorynia, M. (1996). Podstawowe typy mezoekonomicznej polityki gospodarczej. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 2, 133–145.
- Gorynia, M., Jankowska B. (1998). Klastry a konkurencyjność i internacjonalizacja przedsiębiorstw Wielkopolski. *Gospodarka Narodowa*, 5–6, 36–54.
- Gorynia, M., Jankowska, B., Maślak, E. (2000). Branża jako przedmiot badań w ekonomii. *Gospodarka Narodowa*, 3, 36–54. DOI: 10.33119/GN/113945.
- Grabher G., Stark D. (1997). Organizing Diversity: Evolutionary Theory, Network Analysis and Postsocialism. *Regional Studies*, 5 (31), 533–544.
- Graniszewska, M. (2010). Morpol kupuje farmy łososi. *Puls Biznesu*, 160, 5.
- Grauer P. (2012). Wypowiedź dla www.portalspozywczy.pl z dnia 9.01.2012 r. Pobrane z: portalspozywczy.pl (15.12.2022).
- Grzeszczak, J. (1999). *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*. Wrocław: Continuo.
- Hamilton, I. (1979). *The Definition and Character of Industrial Systems*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Hausner, J. (1994). Postfordowski paradygmat przemysłowy. *Gospodarka Narodowa*, 4, 8–18.
- Hayter, R. (1997). *The Dynamics of Industrial Location The Factory, the Firm and the Production System*. Chichester: Wiley – Blackwell Publishers.
- Horbowy, J. (2016). *Dynamika populacji ważniejszych ryb użytkowych w świetle czynników środowiskowych wraz z implikacjami dotyczącymi racjonalnego gospodarowania zasobami*. Pobrane z: mir.gdynia.pl/ (15.12.2022).
- Hotta, M. (1983). *The International Market for Cephalopods*. Kuala Lumpur: INFOFISH.
- Hsieh Y.-H.P., Arjmandi, B. (2011). World Seafood Resources and Seafood Consumption. W: *Environmental Effects on Seafood Availability, Safety, and Quality*. Boca Raton – London – New York: CRC Press Taylor & Francis Group.
- NIK (2003). *Informacja o wynikach kontroli: likwidacja i gospodarowanie mieniem polikwidacyjnym oraz mieniem przejętym przez Skarb Państwa po rozwiązaniu umowy o oddanie przedsiębiorstwa do odpłatnego korzystania*. Warszawa: Najwyższa Izba Kontroli.
- Janasz, W. (red.) (2006). *Zarys strategii rozwoju przemysłu*. Warszawa: Difin.

- Janowska, B. (2003). Kierunki badań mezoekonomii a poprawa konkurencyjności gospodarki. W: M. Kokocińska (red.), *Źródła konkurencyjności przedsiębiorstw i instytucji w warunkach globalizacji rynków* (s. 7–19). Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- Januszko, O., Kałuża, J. (2019). Znaczenie ryb i przetworów rybnych w żywieniu człowieka – analiza korzyści i zagrożeń. *Kosmos. Problemy Nauk Biologicznych*, 2 (68), 269–281.
- Kapusta, F. (2012). *Agrobiznes*. Warszawa: Difin.
- Kapusta, F. (2017). Ewolucja bezpieczeństwa żywnościowego Polski i jej mieszkańców na początku XXI wieku. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1 (350), 161–178. DOI:10.5604/00441600.1233007.
- Kesteven, G.K., Holt, S.J. (1955). A Note on the Fisheries Resources of the North West Atlantic. *FAO Fisheries Paper*, 7, 1–12.
- Kieliszewska, M. (2016). Charakterystyka przetwórstwa rybnego w Polsce w latach 2006–2014 na podstawie kwestionariuszy statystycznych RRW-20. W: I. Psuty (red.), *95-lecie Morskiego Instytutu Rybackiego: Aktualne tematy badań naukowych*, t. 3: *Produkty i przetwórstwo rybne* (s. 7–18). Gdynia: Morski Instytut Rybacki.
- Knap, R. (2011). Rola Polski w gospodarce rybnej Unii Europejskiej. *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania*, 2 (33), 131–144.
- Kobielska, Z. (2009). Ryba prosto z wody. *Fresh & Cool Market*, 10, 35–37.
- Kołodko, G. (1994). *Strategia dla Polski*. Warszawa: POLTEXT.
- Kołodziej K., Hillar J. (1999). Przetwórstwo ryb w Polsce. *Wiadomości Rybackie*, 10, 5–8.
- Komunikat Komisji z dnia 28 listopada 2010 r. Zintegrowana polityka przemysłowa w erze globalizacji – Konkurencyjność i zrównoważony rozwój na pierwszym planie [COM (2010) 614 wersja ostateczna – nieopublikowany w Dzienniku Urzędowym].
- Komunikat komisji z dnia 3 marca 2010 r. EUROPA 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu [COM(2010) 2020 wersja ostateczna].
- Kostrowicki, J. (1976). *Metody matematyczne w badaniach struktury przestrzennej rolnictwa*. Warszawa: Wydawnictwo Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.
- Kostrubiec, B. (1982). *Taksonomia numeryczna w badaniach geograficznych*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kostrzewski, A., Roo-Zielińska, E. (2011). Aktualny stan oraz tendencje rozwoju geografii w Polsce. W: Z. Długosz, T. Rachwał (red.), *Priorytety badawcze i aplikacyjne geografii polskiej* (s. 9–25). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.
- Kornai, J. (2001). Nowa rola państwa. *Nowe Życie Gospodarcze*, 24 (316), 21–23.
- Kortus, B. (1986). *Wstęp do geografii przemysłu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Koschatzky, K. (2012). Cluster quo vadis? The Future of the Cluster Concept. *Working Papers Firms and Region*, 1.

- Koszarek, M. (2005). Przetwórstwo ryb. W: S. Szultka (red.), *Wstępna analiza trzech potencjalnych klastrów w województwie zachodniopomorskim* (s. 4–26). Gdańsk: Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową.
- Kowalewski, B. (1962). Aktualne problemy rozmieszczenia morskiego przemysłu rybnego w Polsce. *Przegląd Geograficzny*, 1 (34), 121–141.
- Kozioł, K. (2010). Analiza strategiczna przedsiębiorstwa na poziomie makrootoczenia. *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego*, 17, 77–88.
- Koźmiński, A.K. (1998). *Odrabianie zaległości: Zmiany organizacji i zarządzania w byłym bloku socjalistycznym*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Koźmiński, A.K., Piotrowski W. (2001). *Zarządzanie. Teoria i praktyka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kraciuk, J. (2008). Koncentracja produkcji w polskim przemyśle spożywczym. *Problemy Rolnictwa Światowego*, 5 (20), 33–41.
- Krumme, G. (1969). Notes on Locational Adjustment Patterns in Industrial Geography. *Geografiska Annaler, Series B: Human Geography*, 1 (51), 15–19.
- Krumme, G. (1970). The Interregional Corporation and the Region: A case Study of Siemens' growth Characteristics and Response Patterns in Munich, West Germany. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 6 (61), 318–333.
- Kuciewicz, P. (1990). Prywatyzacja w rybołówstwie. *Wiadomości Rybackie*, 3, 1–2.
- Kuciewicz, P. (2000). Zygmunt Dyzmański – król jakości. *Wiadomości Rybackie*, 2–3, 6–7.
- Kukliński, A. (2000). Transformacja przestrzeni europejskiej. *Studia Regionalne i Lokalne*, 1, 25–33.
- Kulikowski, J. (1952–1954). *Ekonomika przemysłu rybnego*. Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kwasek, M. (2015). *Analiza bezpieczeństwa żywnościowego Polski*. Warszawa: Instytut Ekonomii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.
- Kuzebski, E. (1995). *Analiza przekształceń własnościowych i strukturalnych w państwowych przedsiębiorstwach połowowych*. Gdynia: Morski Instytut Rybacki (maszynopis).
- Kuzebski, E. (1997). *Analiza procesów dostosowawczych państwowych przedsiębiorstw połowów dalekomorskich do nowych warunków gospodarczych*. Gdynia: Morski Instytut Rybacki (maszynopis).
- Kuzebski, E. (red.) (2009). *Kompleksowa ocena segmentu pelagicznego polskiego rybołówstwa bałtyckiego celem wskazania możliwości podniesienia jego efektywności poprzez wdrażanie Programu Operacyjnego „Zrównoważony rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich 2007–2013”*. Gdynia: Morski Instytut Rybacki.

- Kwiatkowska, E.M. (2014). Miary koncentracji – teoria a praktyka ich wykorzystania przez organy regulacyjne na rynkach telekomunikacyjnych. *Metody ilościowe w badaniach ekonomicznych*, 3 (15), 189–198.
- Kwiecińska, M. (2016). Wybrane metody analizy strategicznej otoczenia w planowaniu operacji reagowania kryzysowego – ujęcie teoretyczne. *Obronność*, 2 (18), 108–128.
- Lipszyc, J.B. (2010). Kryzys trwał za krótko. *Rynek Spożywczy*, 16. Pobrane z: www.portalspozywczy.pl (15.12.2022).
- Liszewski, S., Łoboda, J., Maik W. (2008). Stan i perspektywy rozwoju geografii w opinii środowiska geografów akademickich. W: S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce* (s. 13–26). Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Gospodarki.
- Maik, W. (2007). Geografia a współczesność w świetle tradycji myśli geograficznej. W: W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia a przemiany współczesnego świata* (s. 25–37). Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Gospodarki.
- Makiela, Z. (2001). Przekształcenia Skawińskich Zakładów Koncentratów Spożywczych jako przejaw procesu globalizacji. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 3, 149–154.
- Marszał, T. (red.) (2001). *Polska geografia przemysłu i budownictwa w XX wieku*. Łódź: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego.
- Morvan, Y. (1991). *Fondements d'économie industrielle*. Paris: Economica.
- Martin, R., Sunley, P. (2003). Deconstructing Clusters: Chaotic Concept or Policy Panacea? *Economic Geography*, 3, 5–35.
- Matuszczak, A. (2020). *Ewolucja kwestii agrarnej a środowiskowe dobra publiczne*. Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.
- Mazur, Z. (2004). *Uwarunkowania działalności przedsiębiorstw łódzkiego przetwórstwa rybnego w procesie integracji Polski z Unią Europejską*. Szczecin: Akademia Rolnicza w Szczecinie (maszynopis).
- McNee, R. (1960). Towards a More Humanistic Economic Geography: The Geography of Enterprise. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geographie*, 8 (51), 201–205.
- Miastkowski, L. (1981). *Ruchy cen w gospodarce socjalistycznej*. Wrocław: Państwowa Akademia Nauk.
- Michalski, T. (2000). *Polska w drodze do Unii Europejskiej*. Warszawa: Difin.
- Mikołajewicz, Z. (1995). *Procesy restrukturyzacji przemysłu w regionach*. Opole: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Opolskiego.
- MIR (1996). *Ocena stanu obecnego i kierunki rozwoju rybołówstwa bałtyckiego*. Gdynia: Wydawnictwo Morskiego Instytutu Rybackiego.
- Misztal, S. (1993). Regionalne zróżnicowanie prywatyzacji przemysłu. *Przegląd Geograficzny*, 3–4, 255–277.

- Misztal, S. (2003). Transformacja własnościowa działalności przemysłowej w Polsce według województw. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 5, 9–30.
- Misztal, S., Zioto, Z. (red.) (1998). *Dorobek polskiej geografii przemysłu w badaniach ośrodków akademickich*. Warszawa–Kraków: Wydawnictwo PAN, Oddział Kraków.
- Morpol. Annual Report (2011). Warszawa: Mediapolis Custom Publishing.
- Mroczek, R. (2018). Pozycja przemysłu spożywczego w łańcuchu żywnościowym w Polsce na przełomie XX/XXI wieku. *Problemy Rolnictwa Światowego*, 4 (18), 23–37. DOI: 10.22630/PRS.2018.18.4.94.
- Musielak, J. (1976a). Niektóre problemy przestrzenne polskiego rybołówstwa morskiego. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego, Geografia*, 4, 167–189.
- Musielak, J. (1976b). Struktura przestrzenna przemysłu rybnego w Polsce. *Dokumentacja Geograficzna*, 1, 8–14.
- Musielak, J. (1984). Rybołówstwo i przetwórstwo rybne. W: B. Augustowski (red.), *Pobrzeże Pomorskie*. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Musielak, J. (1985). Problemy współczesnej eksploatacji biologicznych zasobów wszechoceanu. *Geografia w Szkole*, 3, 136–141.
- Musielak, J. (1991). Teoretyczne i metodyczne problemy geografii ekonomicznej morza oraz jej miejsce w systemie nauk geograficznych. *Marine Sciences*, 1, 8–14.
- Musielak, J. (1994). Możliwości gospodarczego wykorzystania chemicznych i energetycznych zasobów wód Wszechoceanu. *Marine Sciences*, 3, 93–115.
- Musielak, J. (2001). Zasoby naturalne Morza Bałtyckiego i ich wykorzystanie. *Czasopismo Geograficzne*, 3–4, 357–377.
- Musielak, J., Małachowski, K. (1995). Geograficzne uwarunkowania rozwoju gospodarki morskiej w województwie szczecińskim. *Zeszyty Morskie*, 1.
- Musielak, J., Małachowski, K. (1996). Geograficzne uwarunkowania rozwoju gospodarki morskiej w obszarach estuariowych (na przykładzie rejonu ujścia Odry). *Marine Sciences*, 3, 87–110.
- Nalepka, A. (1998). *Zarys problematyki restrukturyzacji przedsiębiorstw*. Kraków: Antykwa.
- Nalepka, A. (1999). *Restrukturyzacja przedsiębiorstwa. Zarys problematyki*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Niegolewski A. (1963). *Niektóre problemy cen w morskim przemyśle rybnym w Polsce*. Poznań: Polskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Niegolewski, A. (1965). *Teoria rozwoju rybołówstwa morskiego*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Niegolewski, A. (1970). *Zagadnienia ogólne ekonomiki przemysłu rybnego*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Niegolewski, A. (1979). *Ekonomiczne podstawy rozwoju gospodarki rybnej*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.

- Nowicka, G. (2005). Ryby – źródło wielonienasyconych kwasów tłuszczowych o kluczowym znaczeniu dla zdrowia: Wpływ rtęci na obniżenie ich prozdrowotnego działania. *Studia Ecologiae et Bioethicae*, 1 (3), 117–125.
- Nowosielska, E. (1977). Metodologiczne problemy stosowania modeli regresji w badaniach geograficznych. *Przegląd Geograficzny*, 1, 3–25.
- Osbert-Pociecha, G. (2009). Ambiwalencja zarządzania organizacją – szansa czy zagrożenie. *Przegląd Organizacji*, 6, 10–15.
- Pakuła, L. (1967). Uwagi metodyczne o prowadzeniu ćwiczeń terenowych z geografii przemysłu. W: *Wybrane zagadnienia z metodyki ćwiczeń terenowych z geografii ekonomicznej* (s. 25–42). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Papageorgiou, P.A. (2002). National Seafood Market Information and Analysis of Demand Factors. W: P. Paquotte, C. Mariojous, J. Young (red.), *Seafood Market Studies for the Introduction of New Aquaculture Products* (s. 47–57). Zaragoza: CIHEAM.
- Parysek, J.J. (1982). *Modele klasyfikacji w geografii*. Prace. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.
- Parysek, J.J. (1994). Zachowania przestrzenne przedsiębiorstw przemysłowych w nowych warunkach społeczno-ustrojowych (na przykładzie Swarzędzkich Fabryk Mebli S.A.). W: Z. Zióło (red.), *Funkcjonowanie przedsiębiorstw przemysłowych w zmieniających się warunkach gospodarowania* (s. 22–30). Kraków-Warszawa: Komisja Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego.
- Pączka, S. (1994). Badania dotyczące funkcjonowania przedsiębiorstw przemysłowych w zmieniających się warunkach gospodarowania w Polsce. W: Z. Zióło (red.), *Funkcjonowanie przedsiębiorstw przemysłowych w zmieniających się warunkach gospodarowania* (s. 172–187). Kraków-Warszawa: Komisja Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego.
- Penc-Pietrzak, I. (2010). *Planowanie strategiczne w nowoczesnej firmie*. Warszawa: Wolters Kluwer business.
- Petersen, E.H. (2006). *Institutional Economics and Fisheries Management: The Case of Pacific Tuna*. Bodmin: MPG Books Ltd.
- Pieńkowska, B. (2003). *Determinanty rynku rybnego w Polsce w latach 1990–1997*. Gdynia: Morski Instytut Rybacki.
- Piskorz, S. (1988). Tematyka zakładu przemysłowego w nauczaniu geografii w szkole podstawowej i średniej. W: Z. Zióło (red.), *Zakład przemysłowy w akademickim kształceniu nauczycieli geografii* (s. 116–126). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Podgórecki, A. (1962). *Charakterystyka nauk praktycznych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Polański, Z. (1973). *Zasoby naturalne jako czynnik wzrostu gospodarczego (na przykładzie rybołówstwa morskiego)*. Gdynia: Morski Instytut Rybacki.

- Polański, Z. (1983). *Ekonomiczne podstawy eksploatacji floty rybackiej*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Portalski, W. (1992). Wybrane problemy przestrzenno-ekonomiczne przemysłu rybnego na przykładzie Zakładów Rybnych w Chojnicach (maszynopis). Gdańsk: Katedra Geografii Społeczno-Ekonomicznej Uniwersytetu Gdańskiego.
- Przeździecka, W. (1976). Stan i możliwości rozwojowe morskiego przemysłu rybnego Środkowego Wybrzeża. *Koszalińskie Studia i Materiały*, 2, 28–37.
- Przytarska, K., Zieziula, J. (1983). Dostawy ryb i przetworów rybnych z PPURM „Transocean” na krajowy rynek w latach 1977–1981. *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Szczecinie*, 102.
- Rachwał, T. (2001). Problematyka kwestionariusza do badań zmian funkcjonowania przedsiębiorstwa przemysłowego w okresie transformacji systemu gospodarowania. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 2, 49–57.
- Rachwał, T. (2006). Efekty restrukturyzacji wybranych przedsiębiorstw przemysłowych Polski Południowo-Wschodniej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 9, 98–115.
- Rachwał, T. (2008). Problematyka badawcza funkcjonowania przedsiębiorstw przemysłowych. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 11, 53–85.
- Rachwał, T. (2010a). Problematyka badawcza zmian powiązań przestrzennych przedsiębiorstw przemysłowych. *Studia i Prace Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, 8, 157–176.
- Rachwał, T. (2010b). Struktura przestrzenna i działowa Przemysłu Polski na tle Unii Europejskiej w świetle wybranych mierników. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 16, 105–124.
- Raport o stanie przetwórstwa rybnego w Polsce (1999). Koszalin: Stowarzyszenie Przetwórców Ryb (maszynopis).
- Rochnowski, H. (1988). Organizacja i rola naukowych wycieczek do zakładów przemysłowych w nauczaniu geografii. W: Z. Zioto (red.), *Zakład przemysłowy w akademickim kształceniu nauczycieli geografii* (s. 108–115). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie.
- Rogacki, H. (1988). *Czynniki koncentracji przemysłu w Polsce*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego [uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1198/2006 i rozporządzenie Rady (WE) nr 861/2006 oraz rozporządzenie Rady nr XXX/2011 w sprawie zintegrowanej polityki morskiej] KOM (2011) 804, wersja ostateczna, 2011/0380 (COD) KOMISJA EUROPEJSKA, Bruksela, dnia 2.12.2011.
- Runge, J. (2006). *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.

- Rynek Ryb. Stan i perspektywy. Analizy rynkowe (2004–2022), 1–33.
- Salmonowicz, H. (2010). *Gospodarka morska jako element polskiej gospodarki narodowej*. Szczecin: Wydawnictwo Akademii Morskiej.
- Samuelson, P.A., Nordhaus, W.D. (2008). *Ekonomia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Smolbik-Jęczmień, A., Żarczyńska-Dobiesz, A. (2017). Zróżnicowane podejście do rozwoju zawodowego wśród przedstawicieli pokoleń koegzystujących na rynku pracy. *Zarządzanie Zasobami Ludzkimi*, 1 (3–4), 169–184.
- Stachowiak, K. (2009). Rola koncepcji zakorzenienia w geograficznych badaniach nad globalizacją. W: W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Ujęcia i problemy badawcze we współczesnej geografii* (s. 83–100). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy.
- Storper, M. (1992). The Limits to Globalization: Technology Districts and International Trade. *Economic Geography*, 1 (68), 60–93.
- Stryjakiewicz, T. (1988). *Czynniki lokalizacji i funkcjonowania przemysłu rolno-spożywczego oraz jego struktura przestrzenna w regionie poznańskim*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Stryjakiewicz, T. (1999). *Adaptacja przestrzenna przemysłu w Polsce w warunkach transformacji*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Stryjakiewicz, T. (2001). Koncepcja usieciowienia w badaniach przestrzenno-ekonomicznych. W: H. Rogacki (red.), *Koncepcje teoretyczne i metody badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej* (s. 37–47). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Stryjakiewicz T. (2004). Sieci gospodarcze w Polsce w warunkach transformacji systemowej. W: J.J. Parysek (red.), *Rozwój regionalny i lokalny w Polsce w latach 1989–2002* (s. 25–44). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Stryjakiewicz, T. (2005). Sieciowa organizacja gospodarki a rozwój regionalny. *Biuletyn PAN KPZK*, 219, 38–56.
- Stryjakiewicz, T. (2010). Przemiany w geografii przemysłu. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 15, 30–44.
- Sudoł, S., Matuszak, M. (2002). *Przyczyny rozwoju i upadku polskich przedsiębiorstw przemysłowych w okresie transformacji ustrojowej w latach 1990–1998*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Surdykowska, S.T. (1997). *Prywatyzacja*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Suszyński, C. (1999). *Restrukturyzacja przedsiębiorstw – proces zarządzania zmianami*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Suszyński, C. (2003). *Restrukturyzacja, konsolidacja, globalizacja przedsiębiorstw*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Szostak, S. (1997). Polskie rybołówstwo w latach 1990–1995. *Studia i Materiały. Seria E*, 54.

- Szostak, S. (red.) (2000). Rybołówstwo polskie 1998, *Studia i Materiały. Seria E*, 59.
- Szostak, S., Pasierowska, K. (1981). Opłacalność polskiego rybołówstwa morskiego w 1980 roku. *Biuletyn Morskiego Instytutu Rybackiego*, 4, 5–7.
- Sztando, A. (1997). Mezoekonomiczne przemysłowe studia sektorowe. W: M. Obrębalski (red.), *Gospodarka regionalna* (s. 48–55). Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- Sztando, A. (1999). Konkurencyjność przedsiębiorstw przemysłowych w układzie wojewódzkim w latach 1992–1996 – wstępna próba analizy. W: M. Obrębalski (red.), *Gospodarka lokalna w teorii i w praktyce* (s. 211–226). Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- Śleszyński, P. (2007). *Gospodarcze funkcje kontrolne przestrzeni Polski*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.
- Timen, J. (1991). Recepta na przetrwanie – SPRM „Belona” w Dziwnowie. *Wiadomości Rybackie*, 9, 5.
- Tittenbrun, J. (2007). *Z deszczu pod rynną. Meandry polskiej prywatyzacji*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Tkocz, M. (2001). *Restrukturyzacja przemysłu regionu tradycyjnego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Tobolska, A. (2011). Powstawanie i ewolucja klastrów jako innowacyjnej formy organizacji przestrzennej produkcji przemysłowej (na przykładzie klastra meblarskiego „Chlastawa-Zbąszyń-Zbąszynek”). W: Z. Zioto, T. Rachwał (red.), *Problematyka 27. Międzynarodowej Konferencji Naukowej nt. Wpływ innowacyjności na rozwój przedsiębiorstw i gospodarki w układach przestrzennych* (s. 94–95). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.
- Townroe, P.M. (1969). Locational Choice and the Individual Firm. *Regional Studies*, 3, 15–24.
- Troc, M. (1991a). Kwestionariusz do badania zakładu przemysłu rolno-spożywczego. W: Z. Zioto (red.), *Problemy przemysłu rolno-spożywczego w badaniach geograficznych*. Kraków–Warszawa: Komisja Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego.
- Troc, M. (1991b). *Ćwiczenia z geografii przemysłu*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie.
- Urban, S. (2014). Trzeci agregat agrobiznesu – przetwórstwo surowców rolniczych żywnościowych i nieżywnościowych. W: S. Urban (red.), *Agrobiznes i biobiznes. Teoria i praktyka*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 roku Kodeks Cywilny (Dz.U. nr 16 poz. 93).
- Ustawa z dnia 10 października 2002 r. o organizacji rynku rybnego oraz o zmianie ustawy o rybołówstwie morskim (Dz.U. nr 181 poz. 1514).
- Ustawa z dnia 22 stycznia 2004 r. o organizacji rynku rybnego i pomocy finansowej w gospodarce rybnej (Dz.U. nr 34, poz. 291 z 2004 r.)
- Ustawa z dnia 5 grudnia 2008 r. o organizacji rynku rybnego (Dz.U. nr 34, poz. 168 z 2011 r.).

- Vannuccini, S. (2005). Implications for FAO Fish Consumption Statistics of Trash Fish in the Asia-Pacific Region. Paper Presented at The Regional Workshop on Low Value and "Trash Fish" in the Asia – Pacific Region, 7–9 June 2005, Hanoi, Vietnam. Food and Agriculture Organisation of the United Nations, Rome, Italy.
- Volberda, H.W. (2008). *De controller als aandrijver of remmer van innovatie?* Rotterdam: Erasmus University.
- Walker, D.F. (1975). A Behavioral Approach to Industrial Location. W: L. Collins, D.F. Walker (red.), *Locational Dynamics of Manufacturing Activity* (s. 135–178). Chichester: Wiley.
- Waszkiewicz, A. (2022). Praca zdalna po pandemii COVID-19 – preferencje pokoleń BB, X, Y, Z. *E-mentor*, 5 (97), 36–52.
- Wiefels, R. (2004). Consumer Requirements for Supply from Sustainable Resources. W: *Report of the Expert Consultation on International Fish Trade. Rio de Janeiro, Brazil 3–5 December 2003*. FAO Fisheries Report No 744. Rome: FAO.
- Wieloński, A. (2000). *Geografia przemysłu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wieloński, A. (2004). *Lokalizacja działalności gospodarczej. Teoretyczne podstawy*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych.
- Wieloński, A. (2005). *Geografia przemysłu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wiszniowski, E. (1977). *Ekonomika konsumpcji*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wojewnik, J. (1972). *Ekonomika przemysłu rybnego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Woźniak, B. (2020). Internetowe FRSiH: „2020 – rok zmian czy stagnacji? Nowy impuls w konsolidacji branży spożywczej. Pobrane z: <https://www.portalspozywczy.pl> (15.12.2022).
- Wroński, S. (1973). *Zróżnicowanie spożycia produktów rybnych w Polsce*. Szczecin: Akademia Rolnicza w Szczecinie.
- Wroński S., Zieziula J. (1987). Fish Consumption Products Distribution System. W: *International Conference on Fisheries*, t. 1. Montréal: University of Quebec.
- Wultańska, D. (1971). *Łowiska i rybołówstwo Morza Bałtyckiego*. Szczecin: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Rolniczej.
- Zieleniewski, J. (1981). *Organizacja i zarządzanie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zieziula, J. (1986). Wolność połowów a międzynarodowa wymiana ryb i produktów rybnych. *Sprawy Międzynarodowe*, 4.
- Zieziula, J. (1995). *Przemiany w światowej gospodarce rybnej po wprowadzeniu stref wyłącznego rybołówstwa*. Szczecin: Akademia Rolnicza w Szczecinie.
- Zieziula, J. (2000). *Establishing Fish Producers' Organizations in Poland – Chances and Threats*. W: *Rural Development Within the Process of Integration into the European Union* (s. 347–351). Yelgava: Latvian Agricultural University.

- Zieziula, J. (2002). *Polska gospodarka rybna w okresie transformacji (1990–2001). Teoria i praktyka*. Gdynia: Morski Instytut Rybacki.
- Zieziula, J. (2020). *The Dilemmas regarding Imbalances in Globalisation Processes*. 36th IBIMA Conference: 4–5 November 2020, Granada, Spain. Pobrane z: <https://www.ibimapublishing.com> (15.12.2022).
- Zieziula, J., Czapliński, P. (2023). Funkcjonowanie przemysłu w warunkach niepewności – przykład przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 1 (37), 100–118. DOI: 10.24917/20801653.371.6.
- Zieziula, J., Jaworski K. (2000). Zmiany organizacji i funkcjonowania rynku rybnego w Polsce – dostosowanie do wymogów Unii Europejskiej. W: J. Zieziula (red.), *Wybrane zagadnienia wspólnej polityki rybackiej w Unii Europejskiej. Potrzeby i możliwości adaptacji wspólnej polityki rybackiej przez polską gospodarkę rybną (ze szczególnym uwzględnieniem rybołówstwa bałtyckiego)*. Koszalin: Ekspert-SITR Spółka z o.o. w Koszalinie.
- Zieziula, J., Pawlak, E. (2004). *Polskie rybołówstwo dalekomorskie w okresie transformacji (1990–2000)*. Gdańsk: Polska Akademia Nauk, Oddział w Gdańsku.
- Zieziula, J., Wroński, S. (1985). Czynniki kształtujące ceny konsumpcyjne produktów rybnych w Polsce w latach 1970–1983. *Handel Wewnętrzny*, 5–6.
- Zinczuk, B. (2021). Automatyzacja i robotyzacja jako wyzwanie dla rynku pracy. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, 2 (992), 103–114. DOI: 10.15678/ZNUEK.2021.0992.0207.
- Zioło, Z. (1987). Próba zarysu teorii struktury przestrzennej przemysłu. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie*, 112, *Prace Geograficzne XI*, 103–120.
- Zioło, Z. (1997). Problemy transformacji struktur przemysłowych w procesie przechodzenia do gospodarki rynkowej. W: Z. Zioło (red.), *Problemy transformacji struktur przemysłowych w procesie przechodzenia do gospodarki rynkowej* (s. 13–19). Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie.
- Zioło, Z. (1999). Model funkcjonowania przestrzeni geograficznej jako próba integracji badań geograficznych. W: A. Lisowski (red.), *Geografia na przełomie wieków – jedność różnorodności* (s. 122–131). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Warszawskiego.
- Zioło, Z. (2001). Problematyka oddziaływania: Przedsiębiorstwo przemysłowe – środowisko geograficzne. W: J. Rajman (red.), *Polska–Europa. Gospodarka, Przemysł* (s. 181–194). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Zioło, Z. (2003a). Kształtowanie się przedsiębiorstw przemysłowych w procesie globalizacji. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 6, 9–19.
- Zioło, Z., (2003b). Przestrzeń geograficzna jako miejsce realizacji idei ładu przestrzennego. W: T. Ślęzak, Z. Zioło (red.), *Spółeczno-gospodarcze i przyrodnicze aspekty ładu przestrzennego*. *Biuletyn KPZK PAN*, 205, 25–42.

- Ziolo, Z. (2006). Problematyka badawcza efektów restrukturyzacji polskiej przestrzeni przemysłowej. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 9, 11–19.
- Ziolo, Z. (2007). Zarys koncepcji budowy teorii struktury przestrzennej przemysłu. W: Z. Ziolo, M. Borowiec (red.), *Problematyka XII Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej nt. Problemy metodologiczne geografii przemysłu* (s. 14–20). Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe AP w Krakowie.
- Ziolo, Z. (2008). Problemy badawcze struktury przestrzennej przemysłu. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 11, 9–25.
- Ziolo, Z. (2009). Procesy kształtowania się światowych korporacji i ich wpływ na otoczenie. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 12, 11–32.
- Ziolo, Z. (2012). Problemy kształtowania przestrzeni geograficznej. W: Z. Długosz, T. Rachwał (red.), *Priorytety badawcze i aplikacyjne geografii polskiej* (s. 26–42). Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP.
- Zorska, A. (2007). *Korporacje transnarodowe. Przemiany, oddziaływania, wyzwania*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Zwolan-Schmidt, M., Kowalska-Bigulak, J., Lebieźnińska A. (2022). Ocena częstości spożycia ryb i owoców morza oraz świadomości konsumenta o ich walorach odżywczych. *Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Koszalinie*, 4, 75–88.

Spis rysunków i tabel

Rysunek 1.	Wpływ reguł rozwoju na przemiany przemysłu przetwórstwa rybnego.....	18
Rysunek 2.	Przemysł – problematyka badań na styku nauk geograficznych i ekonomicznych.	20
Rysunek 3.	Zmiana czynników biologicznych w ekonomiczne na przykładzie sezonowości połowów.	24
Rysunek 4.	Wpływ postępu technicznego na zmianę czynników przyrodniczych w ekonomiczne.....	25
Rysunek 5.	Miejsce przetwórstwa rybnego w makrostrukturze polskiej gospodarki rybnej.	50
Rysunek 6.	Mapa Bałtyku z uwzględnieniem podziału na podobszary statystyczne ICES z wyszczególnieniem polskich obszarów morskich (POM).	55
Rysunek 7.	Polskie obszary morskie (POM).....	58
Rysunek 8.	Rejony połowowe polskiej floty dalekomorskiej w latach 1986–1989.....	62
Rysunek 9.	Miejsce krajowego przemysłu przetwórstwa rybnego na tle rynku ryb w Polsce. Stan obecny.	74
Rysunek 10.	Struktura przestrzenna państwowego przetwórstwa rybnego w Polsce na początku transformacji gospodarczej.....	76
Rysunek 11.	Produkcja przedsiębiorstw przemysłu przetwórstwa rybnego według sektorów własności w latach 1992–1997.	79
Rysunek 12.	Zmiany liczby zakładów przetwórstwa rybnego w Polsce przetwarzających produkty rybołówstwa i uprawnionych do wprowadzania produktów pochodzenia zwierzęcego na rynek UE według województw.....	83
Rysunek 13.	Kwartyle koncentracji zakładów przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce.	84
Rysunek 14.	Struktura organizacyjno-przestrzenna Grupy Kapitałowej Graal SA. Stan na 31.12.2010 roku	88
Rysunek 15.	Etapy konsolidacji organizacyjno-przestrzennej w krajowym przetwórstwie rybnym. Ujęcie teoretyczne	89
Rysunek 16.	Struktura przestrzenna Polskiego Centrum Dystrybucji Ryb. Stan na 31.12.2009 roku	90
Rysunek 17.	Struktura organizacyjno-przestrzenna Morpol SA. Stan na 31.12.2011 roku.....	91
Rysunek 18.	Etapy inwestycyjne w przemyśle przetwórstwa rybnego w Polsce na tle wielkości zatrudnienia, sprzedaży oraz liczby firm.....	93
Rysunek 19.	Bilans ryb i owoców morza w Polsce.....	94
Rysunek 20.	Produkcja ryb konsumpcyjnych w akwakulturze w Polsce.	96

Rysunek 21.	Spżycie ryb i owoców morza według danych bilansowych (w kg masy żywej na 1 mieszkańca) w Polsce.	98
Rysunek 22.	Dynamika przeciętnych miesięcznych wydatków gospodarstw domowych na wybrane grupy żywności w zł na osobę (2004 = 100%).....	100
Rysunek 23.	Relacja wielkości do wartości produkcji (wyroby konsumpcyjne) przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce.	101
Rysunek 24.	Struktura produkcji przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce według grup asortymentowych.....	102
Rysunek 25.	Struktura produkcji ryb przetworzonych i zakonserwowanych według grup produktów	103
Rysunek 26.	Struktura produkcji ryb przetworzonych i zakonserwowanych według wybranych gatunków ryb.....	104
Rysunek 27.	Struktura odpowiedzi na pytanie: Gdzie zwykle zaopatruje się Pan/Pani w produkty rybne?	107
Rysunek 28.	Struktura odpowiedzi na pytanie: Jak często spożywa Pan/Pani ryby świeże lub mrożone oraz ich przetwory?	108
Rysunek 29.	Struktura odpowiedzi na pytanie: W jakiej postaci nabywa Pan/Pani ryby?	108
Rysunek 30.	Struktura odpowiedzi na pytanie: Które spośród wymienionych gatunków ryb wybiera Pani/Pan najczęściej?	109
Rysunek 31.	Struktura odpowiedzi na pytanie: Jakie sposoby przyrządzania ryb Pan/Pani preferuje?	110
Rysunek 32.	Struktura odpowiedzi na pytanie: Gdzie spożywa Pan/Pani najczęściej ryby lub przetwory z ryb i owoców morza?	111
Rysunek 33.	Struktura odpowiedzi na pytanie: Co według Pana/Pani decyduje o niskim spożyciu ryb w Polsce?	111
Rysunek 34.	Otoczenie przemysłu przetwórstwa rybnego – źródła szans i zagrożeń	131
Tabela 1.	Państwowe przedsiębiorstwa przetwórstwa rybnego w Polsce do 1989 roku według rodzajów działalności	53
Tabela 2.	Polskie połowy na Bałtyku według gatunków ryb w latach 1970–1989 (w tonach) ..	57
Tabela 3.	Członkostwo Polski w międzynarodowych organizacjach, komisjach i konwencjach rybackich	60
Tabela 4.	Umowy dwustronne zawarte przez Polskę z innymi państwami, obowiązujące 31.12.2000 roku	60
Tabela 5.	Polskie połowy dalekomorskie według gatunków ryb w latach 1970, 1975, 1980, 1989	63
Tabela 6.	Podaż ryb na polski rynek z uwzględnieniem źródeł dostaw w wybranych latach	64
Tabela 7.	Roczne spożycie ryb i przetworów w Polsce na 1 mieszkańca w okresie powojennym (1950–1989)	66

Tabela 8. Wielkość i struktura asortymentowa dostaw ryb i przetworów na polski rynek (1970–1989).....	67
Tabela 9. Roczne spożycie ryb i przetworów rybnych na 1 mieszkańca w Polsce w układzie województw (1955–1969).....	68
Tabela 10. Struktura przedsiębiorstw przetwórstwa rybnego w Polsce w 1995 roku według wielkości zatrudnienia.....	79
Tabela 11. Wybrane wskaźniki finansowe przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce w latach 2003–2011.....	85
Tabela 12. Wybrane wskaźniki finansowe przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce w latach 2012–2021.....	86
Tabela 13. Połowy dalekomorskie według ważniejszych gatunków ryb (w tonach).....	94
Tabela 14. Struktura połowów bałtyckich w tys. ton.....	95
Tabela 15. Przeciętne miesięczne spożycie ryb i przetworów rybnych w gospodarstwach domowych (w kg masy produktu na 1 mieszkańca).....	99
Tabela 16. Analiza SWOT przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce. Stan na 31.12.2009 roku.	114
Tabela 17. Analiza SWOT przemysłu przetwórstwa rybnego w Polsce, stan na lipiec 2022 roku, na podstawie wyników badań (<i>in extenso</i>).....	115
Tabela 18. Składniki otoczenia przemysłu przetwórstwa rybnego według przyjętych sfer (wariant uśredniony).....	122
Tabela 19. Składniki otoczenia przemysłu przetwórstwa rybnego – scenariusz optymistyczny.....	125
Tabela 20. Składniki otoczenia przemysłu przetwórstwa rybnego – scenariusz pesymistyczny.....	128
Tabela 21. Scenariusz najbardziej prawdopodobny.....	132

Załączniki

Załącznik nr 1. Ankieta konsumencka

Ankieta

Szanowni Państwo,

jesteśmy pracownikami naukowymi Instytutu Gospodarki Przestrzennej i Geografii Społeczno-Ekonomicznej w Wydziale Ekonomii, Finansów i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego i przygotowujemy monografię pt. *Przemysł przetwórstwa rybnego – retrospekcja i ocena skutków przemian*. Zwracamy się z prośbą o wypełnienie poniższej ankiety, która jest anonimowa, a jej wyniki będą służyć jedynie celom naukowym.

Pola sprawiające problem z wyborem odpowiedzi lub dotyczące danych, które w Państwa odczuciu stanowią tajemnicę jako dane osobowe, mogą pozostać bez oznaczenia.

JEŻELI OSOBA NIE SPOŻYWA RYB, PROSZĘ POPRZESTAĆ NA PYTANIU NR 1.

1. Jak często spożywa Pan/Pani ryby świeże lub mrożone oraz ich przetwory? Można wybrać 1 odpowiedź.
 - ☐ częściej niż raz w tygodniu
 - ☐ raz w tygodniu
 - ☐ raz w miesiącu
 - ☐ rzadziej niż raz w miesiącu
 - ☐ nie jadam ryb
2. W jakiej postaci nabywa Pan/Pani ryby? Można wybrać maksymalnie 3 odpowiedzi. Proszę je oznaczyć według ważności, nadając „1” najważniejszej odpowiedzi, a „2” i „3” kolejnym.
 - ryby świeże
 - ryby mrożone
 - filety świeże
 - filety mrożone
 - ryby solone
 - ryby wędzone
 - ryby suszone
 - ryby przetworzone (konserwy, marynaty, wyroby garmazeryjne)

3. Które, spośród wymienionych gatunków ryb wybiera Pani/Pan najczęściej? Można wybrać maksymalnie 3 odpowiedzi. Proszę je oznaczyć według ważności, nadając „1” najważniejszej odpowiedzi, a „2” i „3” kolejnym.
 - śledź
 - mintaj
 - dorsz
 - pstrąg
 - łosoś
 - tuńczyk
 - karp
 - makrela
 - owoce morza
 - inne (jakie?)
4. Jakie sposoby przyrządzania ryb Pan/Pani preferuje? Można wybrać maksymalnie 3 odpowiedzi. Proszę je oznaczyć według ważności, nadając „1” najważniejszej odpowiedzi, a „2” i „3” kolejnym.
 - jem w postaci surowej, np. sushi
 - jem w postaci ryby wędzonej
 - jem w postaci ryby suszonej
 - jem w postaci ryby solonej
 - gotuję w zupie
 - opiekam, np. na grillu
 - smażę (sposób tradycyjny)
5. Gdzie zwykle zaopatruje się Pan/Pani w produkty rybne? Można wybrać 1 odpowiedź.
 - ☐ bezpośrednio u producentów/przetwórców
 - ☐ w małych sklepach osiedlowych
 - ☐ w średniej wielkości supermarketach
 - ☐ w hipermarketach (centrach handlowych)
6. Co według Pana/Pani decyduje o niskim spożyciu ryb w Polsce? Można wybrać maksymalnie 3 odpowiedzi. Proszę je oznaczyć według ważności, nadając „1” najważniejszej odpowiedzi, a „2” i „3” kolejnym.
 - cena zakupu
 - czasochłonność przygotowywania potraw z ryb
 - brak przyzwyczajenia w środowisku rodzinnym do regularnej konsumpcji ryb
 - nieatrakcyjna oferta handlowa, która opiera się głównie na śledziu i karpniu
 - nieatrakcyjna oferta handlowa ze względu na ciągle dużą liczbę nieprzetworzonej ryby

- nasilający się negatywny PR dotyczący skażenia środowiska morskiego
 inne (jakie?)
7. Jakie względy decydują o spożywaniu przez Pana/Panią ryb? Można wybrać maksymalnie 2 odpowiedzi.
- ☐ zdrowotne
 - ☐ cenowe
 - ☐ przyzwyczajenie, tradycje domowe
 - ☐ inne (jakie?)
-
8. Czy pochodzenie produktu (miejsce połowu, klasa jakości, producent itp.) ma dla Pana/Pani znaczenie?
- ☐ tak
 - ☐ nie
 - ☐ to zależy (od czego?)
9. Czy przed zakupem zapoznaje się Pan/Pani z informacją dotyczącą produktów (pytając sprzedawcy lub czytając informacje na opakowaniu)?
- ☐ tak, zawsze
 - ☐ sporadycznie
 - ☐ nie
10. Czy podczas zakupu wyrobów rybnych wybiera Pan/Pani polskich producentów?
- ☐ tak
 - ☐ nie
 - ☐ to zależy (od czego?)
11. Gdzie spożywa Pan/Pani najczęściej ryby lub przetwory z ryb i owoców morza? Można wybrać maksymalnie 2 odpowiedzi.
- ☐ głównie w domu
 - ☐ głównie w restauracjach, barach
 - ☐ głównie u znajomych, rodziny
 - ☐ trudno powiedzieć

1. Płeć respondenta
 - ☐ kobieta
 - ☐ mężczyzna
2. Wiek respondenta
 - ☐ 18–25 lat
 - ☐ 26–45 lat
 - ☐ 46–65 lat
 - ☐ powyżej 65 lat
3. Wykształcenie respondenta
 - ☐ podstawowe, w tym gimnazjalne
 - ☐ zawodowe
 - ☐ średnie
 - ☐ wyższe
4. Status społeczno-zawodowy respondenta
 - ☐ uczeń/student
 - ☐ pracujący
 - ☐ emeryt/rencista
 - ☐ gospodyni domowa
 - ☐ żaden z powyższych
5. Miejsce zamieszkania respondenta
 - ☐ dom jednorodzinny z działką
 - ☐ dom jednorodzinny bez działki
 - ☐ mieszkanie w bloku
 - ☐ mieszkanie w kamienicy
 - ☐ inne (jakie?)
6. Dochody na 1 mieszkańca w rodzinie („na rękę”)
 - ☐ do 2000 zł
 - ☐ 2001–3000 zł
 - ☐ 3001–4000 zł
 - ☐ 4001–5000 zł
 - ☐ powyżej 5000zł
7. Miejscowość zamieszkania
 - ☐ wieś
 - ☐ miasto do 20 tys. mieszkańców

- ☐ miasto 20–100 tys. mieszkańców
- ☐ miasto powyżej 100 tys. mieszkańców

8. Miejsce zamieszkania według województwa:

Dziękujemy za uwagę!

Załącznik nr 2. Składniki otoczenia przemysłu przetwórstwa rybnego według przyjętych sfer

Sfera ekonomiczna	Przedsiębiorczość przetwórców	wzrost	3	0,7
		stabilizacja	1	0,2
		spadek	-2	0,1

Przykład wyjaśniający

Ocena eksperta

Sfera	Proces	Trend	Siła wpływu	Prawdopodobieństwo
Ekonomiczna	Przedsiębiorczość przetwórców	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Wsparcie przetwórstwa rybnego przez otoczenie	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Utrudnienia w przepływie zasobów	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Niepewność inwestycji i ryzyka inwestycyjnego	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Zapotrzebowanie na pracę	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Dostępność przetwórców do źródeł finansowania	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Obciążenia podatkowe wobec produkcji żywności	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Ceny produktów przetwórstwa rybnego	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		

Sfera	Proces	Trend	Siła wpływu	Prawdopodobieństwo
Ekonomiczna	Ryzyko związane z cyberbezpieczeństwem biznesu	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Możliwości zakupu niezbędnych surowców, dóbr i usług	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
Regulacyjna	Stabilność polityki finansowej państwa	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Uzależnienie inwestycyjne od programów pomocowych UE	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Regulacje polityki rybackiej i rynku ryb UE	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Interwencjonizm państwowy wobec przedsiębiorstw	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Prawne ograniczenia zasięgu produktów pochodzących z MLO	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
Społeczno-kulturowa	Mobilność społeczna konsumentów	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Rozwój produktów lokalnych i regionalnych	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Konserwatyzm producentów i konsumentów	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Wpływ technologii mobilnych na zachowania konsumentów	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Zmiany nawyków żywieniowych w młodszych pokoleniach	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
Technologiczno-naukowa	Unowocześnianie technologii i mechanizacji przetwórstwa rybnego	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Kształcenie kadr	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		

Sfera	Proces	Trend	Siła wpływu	Prawdopodobieństwo
Technologiczno-naukowa	Współpraca z ekspertami, analitykami	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Innowacyjność produktowa	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Innowacje w procesie biznesowym	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
Środowiskowa	Świadomość dotycząca zdrowej żywności	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Czarny PR dotyczący stanu zdrowia ryb i owoców morza	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Dostęp do świeżej ryby	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Kurczące się zasoby ryb dzikich	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		
	Możliwości hodowli ryb	wzrost		
		stabilizacja		
		spadek		

Źródło: opracowanie własne.

Summary

The fish processing industry is one of the most rapidly growing groups of food industry activities in Poland. After a period of apparent stagnation in the first years of the introduction of the market economy, it has undergone deep and radical restructuring changes that have allowed a rapid increase in the competitiveness of enterprises. In the conditions of the economic slowdown caused by the global economic crisis, fish processing enterprises continue to show great adaptability to the turbulently changing conditions of the market game. Not only is the volume and value of sold production, employment, as well as the number of fish processing plants increasing. This is mainly due to the launch of more processing plants authorized to trade in fish products within the EU. It can be assumed that the European market has not only guaranteed the economic existence of existing enterprises, but has become an impetus for the emergence of new production units offering their products and services on the EU market. The role of coastal provinces as traditional locations for fish processing plants is changing. Particularly in the case of Pomeranian Voivodeship, a regression is visible. However, this is a slow process, which does not yet depreciate the position of this region in the spatial structure of the fish processing industry. Among the remaining locations, large urban agglomerations or places located along the most important transportation routes are noteworthy. Thus, the relevance of the most important locational factors for this type of activity is changing from raw materials to demand. The size structure of fish processing is extremely diverse. The majority are microenterprises, and there are few enterprises with more than 250 employees. The ownership structure shows the dominance of the private sector, operating partly with foreign capital. After Poland joined the European Union, the interest of both consumers and foreign companies in Polish products increased. Polish enterprises, as a result of clear price advantages and comparable quality, became competitive with EU enterprises and products. Due to lower production costs, foreign companies are also interested in outsourcing the production of their products to plants located in Poland. As a result of these changes and the simultaneous adaptation of Polish plants to EU hygiene and sanitary requirements, the first years of Poland's

functioning within the EU saw an uninterrupted increase in the export of processed fish products. The most serious problem, however, is the shortage of domestic raw fish. It is supplemented by imports, which makes it difficult to maintain a stable supply of raw material, in terms of quantity, quality and price, to processing plants, and processed products to the domestic market. However, as a result of strong lobbying, the process of equalization of prices of fish processing products in the European Union markets is visible, and the price advantage of Polish processing is slowly but steadily decreasing. There are many indications that the deconcentration of the fish processing industry will continue in the coming years. This mainly concerns the decrease in the size of the fish processing potential in the coastal provinces (especially in Pomerania). The pace of the process is slow and, in the short term, will not cause statistically significant changes in the existing spatial structure of the industrial group under study. It is worth noting the new locations, especially of small enterprises in regions not previously associated with fish processing (e.g. in the provinces of Eastern Poland).

New locations of enterprises, as well as organizational and ownership changes (such as relocation) within the existing units resulted in the creation of "new" or reformulation of "old" concentrations of processing enterprises. The new operating formula would be based on the cluster theory. However, the process of their formation on a national scale is at the incubation stage, and the idea of a national cluster is rather theoretical.

The fish processing industry in Poland requires support from local and national authorities, as initially formulated in the recommendations. Special support is required to gain access to sources of supply of raw fish, domestic and foreign.

Conducting research on the functioning of Polish fish processing enterprises in the context of the European integration process allowed to gather theoretical knowledge about the possibilities of enterprise development in accordance with the directives and recommendations of the European Union. In addition, the results obtained indicate the spatial framework of the functioning of enterprises based on their own resources and absorption of funds, and identifies opportunities for their more effective use. The collected data will primarily be used in scientific work, however, the results of the research can find a very wide theoretical, cognitive and applied use in the process of enterprise transformation and development of the fish processing industry in Poland.